
अथकुवलयानंदअलंकारचंद्रिकायांप्रारम्भः ॥

श्रीगणेशायनमः अनुचिंत्य महालक्ष्मीं हरिलोचनचंद्रिकां कुर्वे कुवलयानंदसदलंकारचंद्रिकां १ चिकीर्षिताविघ्नसिद्धयइष्टदेवतांस्तौति अमरी
ति अत्र चरणमेव पंकजमिति मयूरव्यंसकादिसमासाश्रयणात्परिणामालंकारः चरणे आरोप्यमाणस्य पंकजस्यारोपविषयचरणात्मतापरिणतिं विना
दुरितदूरीकरणक्रियार्थत्वासंभवात् परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयात्मनेति तल्लक्षणात् नच पंकजमिव चरणमिति पूर्वपदार्थप्रधान उपमितसमास
एवास्त्विति शंक्यं अमरीणां कवरीभारस्य केशपाशस्य संबंधिनी सौगंध्यलोभात् तत्संसृष्टाया भ्रमर्या तया मुखरीकृतमिति विशेषणस्यानुगुण्याभावा
त् तस्य पंकजगतत्वेनैव प्रसिद्धेरिति एतद्विशेषणावगतेन चपारपतनेनाभिव्यज्यमाना गौरीविषया सुरांगनागता रतिः कविगतां तां पुष्णातीति प्रेयोलं

श्रीगणेशायनमः अमरीकवरीभारभ्रमरीमुखरीकृतं । दूरीकरोतु दुरितं गौरीचरणपंकजम् १ परस्परतपःसंपत्फलायितपरस्परौ । प्रपंचमातापितरौ प्राञ्चौ जायापती स्तुमः ॥ २ ॥

कारोपि बोध्यः १ परस्परेति प्राञ्चौ पुरातनौ जायापती अर्थादुमामहेश्वरौ स्तुमः किंभूतौ प्रपंचस्य जीववर्गस्य मातापितृरूपौ निरुपाधिकृपाश्रयत्वाद्धि
तोपदेष्टृत्वाच्च तया परस्परसंबंधिन्यास्तपःसंपत्तेः फलवदाचरितपरस्परस्वरूपं ययोस्तौ अत्र परशब्दस्य क्रियाविनिमयविवक्षायां कर्मव्यतिहारे सर्व
नाम्नो द्वे वाच्ये इति वार्तिकेन द्विर्भावः असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्य इत्यनेन सुपः स्वादेशे च परस्परशब्दव्युत्पत्तेः पार्वतीतपःसमृद्धिफलायितः प
रमेश्वरः परमेश्वरतपःसंपत्फलायिता च पार्वती अस्य यां लभ्यते तपःसंपत्तेश्च फलं निरतिशयानंद इति तदुपमया परस्परं परमप्रेमास्पदत्वलक्षणः शृंगारो व्यज्य
मानः सौभाग्यातिशयव्यंजनमुखेन शिवयोर्भावप्रकर्षपर्यवस्यतीति सहृदयैराकलनीयम् मातापितराविति रूपकाभ्यामुक्तोपमयोः संसृष्टिः परस्परं चोपमयोः फला

मप्रतिपत्ति पादयिषितानामलंकाराणामनुत्पत्तेः स्वतोऽपुरुषार्थतया फलत्वायोगात्तस्यारसास्वादौपयिकत्वेन फलत्वं प्रेक्षावतां प्रवृत्तये ग्रंथप्रवृत्तये स्तुवन्नपि तु शृंग
ाररसाधिदैवतश्रीकृष्णं प्रति रसास्वादानंदं प्रार्थयते उद्घात्येति समुकुंदो मे महद्यशाश्वतं भवं शाश्वतिकं भग्नावरणतया सदा प्रकाशमानं श्रेयो विगलितवेद्यांतरमान
ंदं रसो वै स इति श्रुतेः रसपदाभिधेयं दिशतु ददात्वित्यर्थः यथाश्रुते मुक्तिप्रार्थनायाः प्रकृतेऽसंगतत्वापत्तेः स कः यो धन्यैर्महामहिमपुण्यशालिभिर्नारदादिमुनि
भिर्योगकयायोगकौशलेन हृदयाब्जस्य उरसो मध्यवर्तिनो हृदयपुंडरीकस्य कोशं मुकुलं अधोमुखतया विद्यमानं उद्घात्य रेचकप्राणायामेनोर्ध्वमुखं कृत्वा चिराद्
हृकालं यथारुचि विषयेभ्यो गृह्यमाणोपि रामकृष्णाद्यभिमतमूर्तिध्यानमात्रेणोत्क्षिप्यमाणोपि परितः पूर्णरूपमस्य तथाभूतोऽपरिच्छिन्नब्रह्मरूपः अविरतं निरंतरमु
क्तिदशायां स्फुरति प्रकाशत इति विरोधालंकारः औपासनिकरूपस्य कल्पितत्वेन च तत्परिहारः अथवा योगिभिरप्यचिंत्यस्वरूप इति माहात्म्यातिशयवर्णनं अ
त्र योगिगतभगवद्विषयकरतिभावस्य कविगतत्वं प्रसंगतया प्रेयोलंकारः ३ चिकीर्षितस्य ग्रंथस्य प्रयोजनाभिधेये प्रदर्शयति अलंकारेष्विति एतच्चोभयान्त

उद्घात्य योगकलया हृदयाब्जकोशं धन्यैश्चिरादपि यथारुचि गृह्यमाणः॥ यः प्रस्फुरत्यविरतं परिपूर्णरूपः श्रेयः स मे दिशतु शाश्वतिकं मुकुं
दः ३ अलंकारेषु बालानामवगाहनसिद्धये ललितः क्रियते तेषां लक्ष्यलक्षणसंग्रहः ४ येषां चंद्रालोके दृश्यंते लक्ष्यलक्षणश्लोकाः प्रायस्त
एव तेषामितरेषां त्वभिनवा विरच्यंते ५॥ अलंकारेषु अर्थालंकारेषूपमादिषु विषयेवा बालानामव्युत्पन्नानां तेष्ववगाहनस्याव्युत्पत्तेः सिद्धय इत्यर्थः तेषां ये

लक्ष्यलक्षणे तयोः संग्रह इति नित्यसापेक्षत्वात्समासः लक्ष्यमुदाहरणं अलंकारत्वं च रसादिभिन्नव्यंग्यभिन्नत्वे सति शब्दार्थान्यतरनिष्ठा या विषयिता संबंधावच्छिन्ना
चमत्कृतिजनकतावच्छेदकता तदवच्छेदकत्वं अनुप्रासादिविशिष्टशब्दज्ञानादुपमादिविशिष्टार्थज्ञानाच्च चमत्कारोदयात्तेषु लक्षणसमन्वयः शब्दार्थयोर्ज्ञान
निष्ठचमत्कृतिजनकतायां विषयितयावच्छेदकत्वेन तद्विशेषणीभूतानुप्रासोपमादेस्तन्निष्ठावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् रसवदाद्यलंकारसंग्रहाय व्यंग्योपमादिवा
रणाय च भेदद्वयगर्भसत्यंतोपादानं ४ परकीयग्रंथापहारशंकानिरासायाह येषामिति येषामलंकाराणां चंद्रालोके चंद्रालोकाख्यग्रंथे तएवेत्यनंतरं लिख्यंत इ
ति शेषः तत्रस्थितानामपि केषांचिदलेखनात्प्राय इत्युक्तं यथाऽनंतरश्लोकस्योत्तरार्धं तत्रैवं दृश्यते हृदये लेखनोरुर्हंसत्वंगिस्तनयोरिवेति स्वयं त्वन्यदेव विरच

इमत्स्वर्थालंकारेषु निरूपणीयेषु बहुलालंकारघटकतया सुप्रसिद्धतया च प्रथममुपमालंकारं लक्षयति उपमेति अयं च लक्ष्यनिर्देशः शेषं लक्षणं सादृश्यलक्ष्मीश्चमत्कृ-
तिजनकता तद्विशिष्टसादृश्यमिति यावत् धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात् लक्षणं चाचष्टे यत्रेति यत्र काव्ये वृत्तित्वं सप्तम्यर्थः तच्च शक्तिलक्षणान्यतरसहकारणबोध-
कत्वसंबंधेन उपमानमधिकगुणं चंद्रादि उपमेयं वर्ण्यमानं कामिनीवदनादि सहृदयः काव्यभावनापरिपक्वबुद्धिः व्यंग्यस्य मर्यादा प्रतीतिनियमरूपा यया सा
व्यंजनेत्यर्थः अत्र चोपमानोपमेययोरिति स्वस्वरूपकथनं न तु लक्षणांतर्गतं आवर्तनीयाभावात् आत्माश्रयापादकत्वाच्च उपमानत्वोपमेयत्वयोः रूपमाघटितत्वा-
त् एतच्चाग्रे व्यक्तीभविष्यति इत्थं चालंकारत्वे सति सादृश्यत्वमुपमालंकारलक्षणं बोध्यं एवमग्रेप्यधिकारप्राप्तमलंकारत्वविशेषणं बोध्यं हंसीत्यादि अत्र ता-
वदिवार्थसादृश्येनिरूपितत्वसंसर्गेण हंस्यादेरन्वयः सादृश्यस्य प्रयोजकत्वसंसर्गेण स्वर्गगावगाहनाश्रयत्वरूपे साधारणधर्मे तस्य च स्वरूपसंबन्धेन कीर्तौ सा-
दृश्यस्य निपातार्थतया नामार्थं प्रति साक्षात्संबंधेन विशेष्यत्वे विशेषणत्वे च बाधकाभावात् तथा च हंसीनिरूपितसादृश्यप्रयोजकस्वर्गगाकर्मकावगाहना

उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः हंसीव कृष्ण ते कीर्तिः स्वर्गगामवगाहते ६ यत्रोपमानोपमेययोः सहृदयहृदयाह्लादक-
त्वेन चारु सादृश्यमुद्भूततयोल्लसति व्यंग्यमर्यादां विना स्पष्टं प्रकाशते तत्रोपमालंकारः हंसीवेत्युदाहरणं ॥ ६ ॥

श्रयत्ववती कीर्तिरिति बोधः न चैवं स्वर्गगावगाहनमिव शब्दश्वेत्याद्यग्रिमग्रंथे धात्वर्थस्य समानधर्मत्वाक्तिर्विरुद्धेति वाच्यं तदाश्रयत्वस्य समानधर्मत्वे तस्य तथात्व-
स्योचितायातत्वेन विरोधाभावात् तथा सति तत्रैव कुतो न सादृश्यान्वय इति चेत् न धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंसर्गेण शाब्दबोधे वि ॥
शेष्यतया विभक्त्यर्थोपस्थितेर्हेतुत्वात् न च निपातार्थभिन्नवृत्तित्वेन प्रकारताविशेषणीयेति वाच्यं घटो न पश्यतीत्यादौ घटाद्यन्विताभावस्य कर्मतासंसर्गेण द-
र्शनेन्वयापत्तेः यदि तु धात्वर्थे पितात्पर्यवशात्सादृश्यान्वयोनुभवसिद्धस्तदा धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबंधेनान्वयबुद्धिं प्रति नञ्जन्योपस्थि-
स्थितेः प्रतिबंधकत्वमात्रं परिकल्प्य घटो न पश्यतीत्यादौ पूर्वोक्तान्वयबोधो निराकरणीय इति दिक् एवमरविंदमिव सुंदरं वदनमित्यादावरविंदादिनिरूपित-
सादृश्यस्य प्रयोजकतासंसर्गेण सुंदरपदार्थैकदेशेपि सुंदरत्वेनुभवबलादन्वयस्तद्विशिष्टस्य चाभेदेन मुखादौ ॥

इत्थं चारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकसौंदर्यवदभिन्नं वदनमित्यन्वयबोधः अरविंदसुंदरमिति समासे त्वरविंदपदेनारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकं लक्ष्यते तस्याभेदेन पदार्थैकदेशे सौंदर्येऽन्वेति एवं चारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकाभिन्नसौंदर्यवदभिन्नं वदनमित्यन्वयबोधः एकदेशान्वयायोगादरविंदपदमेव लक्षणया सर्वार्थबोधकं सुंदरपदं तु तात्पर्यग्राहकमित्येके अरविंदमिव वदनमित्यत्रारविंदनिरूपितसादृश्यवद्वदनमिति बोधः सादृश्यस्य निपातार्थतयाभेदेन नामार्थान्वये बाधकाभावात् अरविंदमिव भातीत्यत्र भाते ज्ञानार्थकत्वेऽरविंदपदस्यारविंद निरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषये लक्षणा तस्य चाभेदेन मुखादावन्वयः शेषं तात्पर्यग्राहकं पूर्वोक्तदिशा वा सादृश्यस्यैव प्रकारितासंसर्गेण धात्वर्थेऽन्वयः अत्रैव सौंदर्येणेति धर्मोपादाने तृतीयार्थस्य प्रयोज्यत्वस्य सादृश्येऽन्वयात्सौंदर्यप्रयोज्यारविंदनिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषय इति बोधः आद्यकल्पे तु अरविंदपदमेव सर्वार्थबोधकमितरत्तात्पर्यग्राहकमिति ध्येयं इयं च

इयं च पूर्णोपमेत्युच्यते हंसीकीर्तिः स्वर्गगावगाहनमिव शाब्दश्चेत्येतेषामुपमानोपमेय
साधारणधर्मोपमावाचकानां चतुर्णामप्युपादानात् ॥

सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वमते शाब्दबोधरीतिरुपदर्शिता तस्य समानधर्मरूपत्वे तु चंद्र इव मुखमित्यादौ चंद्रवृत्तिधर्मवन्मुखमिति बोधः अत्रैवाह्लादकमिति समानुधर्मोपादाने इवार्थस्य धर्मस्याह्लादकत्वे पदार्थैकदेशेऽन्वयः तदसहिष्णुतायां तु चंद्रनिष्ठाह्लादकत्ववति आह्लादकपदस्य लक्षणा चंद्रादिपदं तात्पर्यग्राहकं च चंद्र इवेत्यत्राप्येकदेशे सादृश्ये चंद्रान्वयः ससंबंधिकत्वात् सदृशपदं वा चंद्रसादृश्यविशिष्टे लाक्षणिकं अत्रैवाह्लादकत्वेनेत्युक्तावभेदस्तृतीयार्थस्तस्य च सदृशपदार्थैकदेशे धर्मेऽन्वयस्तथा चाह्लादकत्वाभिन्नचंद्रवृत्तिधर्मवदभिन्नं मुखमिति बोधः सदृशपदमेव वा सर्वार्थबोधकमि तरत्तात्पर्यग्राहकमित्येवंविधा अन्वयप्रकाराणि श्रेणयस्तत्र तत्र शाब्दव्युत्पत्तिनिपुणैरनुसंधेया इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तपरिचिंतनेन इ[illegible] पूर्णोपमेतीत्यनेनरसालंकारिकैरिति [illegible] तत्त्वे च विशेषतः उपात्तशब्दश्रा[illegible]दितोपमानोपमेयकत्वे सति विशेषतः शाब्दोपात्तसमानधर्मकत्वे सति विज्ञायतः स्वनिरूढ [illegible] उपमान[illegible]

उपमेयलुप्तायां स्मरवधूयंतीत्यादावात्मन उपमेयस्याध्याहृते नात्मानमिति शब्देन बोधनादुपात्तेति शब्दविशेषण [illegible] ॥
स्य सदृशं न दृश्यत इत्येवं विधायां लुप्तोपमानायामुपमानस्य च सदृशपदोपात्तत्वाद्विशेषत इति उपमेयोपमानतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः धर्मलुप्तायामप्यु
पमावाचकेन सामान्यतो धर्मस्योपात्तत्वाद्विशेषत इति उपमाप्रयोजकतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः वाचकलुप्तायामपि लक्षणयोपमानादिपदेनोपमावगा
मात्तद्वारणाय विशेषतः स्वनिरूढेति उपमायां च निरूढा इव वद्वा यथा शब्दाद्यस्तादृग्भिः युक्तोक्तिसंगृहीता इवादयः अत्र निपातरूपस्येवादेरुपसर्गव
त् द्योतकत्वमेव कथमन्यथा शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिवेत्यादावुस्रादिपदोत्तरतृतीयादिसंगतिः उस्रादेरुद्धरणक्रियाप्रसकरणत्वात् इवार्थ
र्थसादृश्यान्वयित्वे तु करणीभूतशरविशेषणत्वाभावाच्च द्योतकत्वे तूस्रादिपदस्योस्रसदृशपरतयोस्रसदृशैः शरैरिति शरविशेषणत्वेन तृतीयादिसं
गतिरिति वैय्याकरणमतं तु नादरणीयं उपास्यते गुरुरित्यादौ धात्वर्थासनक्रियायाश्चाकर्मकतया कर्मलकारानुपपत्तिरूपबाधकस्योपसर्गवाचकत्व यामि
वेवादिवाचकत्व पक्षभावेन दृष्टान्तवैषम्यस्यास्फुटत्वात् विशेषणविशेष्ययोः समानविभक्तिकतायां विशेष्येण सहैकार्थभवे यत्र विशेषणं तत्र लिंगादयः
प्रायो विशेष्यस्थाविशेषण इत्यनुशासनस्यैवोपमानोपमेययोरर्पितस्यां लिंगसंख्याविभेदेपि उपमानोपमेयता विभक्तिः पुनरेकैव उपमानोपमेययोरित्य
नुशासनस्य सत्त्वेनोपमानपदोत्तरतृतीयादेः साधुत्वार्थं तयोपपत्तेश्च तस्माद्वाचकत्वमेवेवादीनां युक्तं चैतत् अन्यथा सकलालंकारिकसंमतस्येवशब्दप्र
योगे श्रौतीत्वस्य दत्तजलांजलित्वापत्तेः रूढिप्रयोजनयोरन्यतरस्याभावेनेवद्यादिपदेन चन्द्रसदृशलक्षणायां निषिद्धलाक्षणिकत्वरूपनेयार्थत्वदोषाप
त्तेश्च अपि चेन्द्र इवादेर्द्योतकत्वनये चन्द्रादेरुपमानस्य पदार्थैकदेशतया तत्र साधारणधर्मान्वयानुपपत्तिरिति दिक् उपमानेत्यादि उपमानत्वं चोपमानिरू
पकत्वेन विवक्षितत्वं तदाश्रयत्वेन विवक्षितत्वं चोपमेयत्वं साधारणत्वं च धर्मस्यारसिकमौपचारिकं बिंबप्रतिबिंबभावकृतं श्लेषकृतं वस्तुप्रतिवस्तुभा
वेन समासभेदाश्रयणेनेत्यनेकधा चित्रमीमांसायां प्रपंचितं तत्र स्वर्गगावगाहनस्य तथात्वमौपचारिकं कीर्तेस्तस्यारसिकत्वाभावात् उपादानादिति वाच
कस्योपादाने निर्देशः इतरेषां तु शब्देन प्रतिपादनं तदिति चिंतनीयं ६

साधारण्यप्रकारविशेषोपदर्शनायोदाहरणांतरमाह यथा वेति गुणदोषाविति गुणदोषावर्थात्परस्य गृह्णन् जानन् बुधः पंडितः पूर्वं पूर्वनिर्दिष्टं गुणं शिरसा श्लाघतेऽत्रांदोलितेन शिरसाऽभिनंदयति परं परतो निर्दिष्टं दोषं कंठे नियच्छति निरुणद्धि वाचा कंठात् बहिर्नोद्घाटयतीत्यर्थः इंदुक्ष्वेडौ च इंदुगरले गृह्णन्नुपाददान ईश्वरो हर इव सोपि हि पूर्वं चंद्रं शिरसा श्लाघते तत्पूर्वकं धारयति परं च गरलं कंठे नियच्छति स्थापयतीति क्ष्वेडस्तु गरलं विषमित्यमरः ॥७॥ शंकते अत्र यद्यपीति साधारणस्तत्त्वेनाभिमतो धर्मः गृह्णन् शिरसा श्लाघते पूर्वमित्यादिनोक्तो यद्यपि नैकोन साधारण इति योजना गृह्णन्नित्यादिनोक्त एकोपि धर्मः साधारणो नेति वा यथाश्रुते साधारणस्य साधारणत्वाभावोक्तेरसंगतत्वापत्तेः साधारण्याभावे हेतुः उपमान इत्यारभ्य इति भेदादित्यंतेनोक्तः

यथा वा गुणदोषौ बुधो गृह्णन्निंदुक्ष्वेडाविवेश्वरः शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कंठे नियच्छति ॥७॥ अत्र यद्यपि उपमानोपमेययोर्नैकः साधारणो धर्मः उपमाने ईश्वरे चंद्रगरलयोर्ग्रहणमुपादानं तयोर्मध्ये पूर्वस्य चंद्रस्य शिरसा श्लाघनं वहनं उत्तरस्य गरलस्य कंठे नियमनं संस्थापनं उपमेये बुधे गुणदोषयोर्ग्रहणं ज्ञानं तयोर्मध्ये पूर्वस्य गुणस्य शिरसा श्लाघनं शिरःकंपेनाभिनंदनं उत्तरस्य दोषस्य कंठे नियमनं कंठादुपरि वाचाऽनुद्घाटनमिति भेदात् तथापि चंद्रगरलयोर्गुणदोषयोश्च बिंबप्रतिबिंबभावेनाभेदादुपादानज्ञानादीनां गृह्णन्नित्येकशब्दोपादानेनाभेदाध्यवसायाच्च साधारणधर्मतेति पूर्वस्माद्विशेषः॥

समापत्ते तथापीति वस्तुगत्या साधारण्याभावेपीत्यर्थः चंद्रगरलयोरित्यादि यथाक्रमं चंद्रगुणयोर्गरलदोषयोश्चेत्यर्थः बिंबप्रतिबिंबभावेन प्रतीयमानसादृश्ययोरुपमानोपमेयधर्मयोर्भिन्नशब्दोपात्तत्वरूपेण अभेदात् अभेदाध्यवसायात् एतच्च साधारणधर्मतेत्यन्वयेन देनान्वितं ज्ञानादीत्यादिना शिरसा वहनाभिनंदनयोः कंठस्थापनेतद्बहिरनुद्घाटनयोश्च संग्रहः गृह्णन्नित्यादौ त्यादिना च शिरसा श्लाघते कंठे नियच्छतीत्यनयोः संग्रहः अभेदाध्यवसायादिति अभेदस्याध्यवसायादाहार्यनिश्चयादित्यर्थः साधारणधर्मतेति साधारणधर्मत्वाभिमानविषयतेत्यर्थः पूर्वस्मात्पूर्वोदाहरणात् इति दिक् [illegible] न चैवं साधर्म्यप्रतीत्युपपादनेपि वस्तुतस्तत्तद्भावात्कथमुपमालक्षणसमन्व [illegible] विषयधर्मत्वस्यैवोपमालक्षणत्वमित्यभिप्रायादिति

लाकाववप्रातावदनावव्यपदेशस्यगगनजलाशयादिगतचन्द्रादिविषयतयाप्रसिद्ध … शंकायामाह वस्तुतइत्यादि अभिन्नयोःतथा
ध्यवसितयोः पृथगिति भिन्नशब्देनेत्यर्थः विंवप्रतिविंवभावइति विंवप्रतिविंवभावपदं वाच्यमित्यर्थः … तद्इत्यर्थः पूर्णस्वामुपमनादित्समग्रता
नियमप्रसिद्धेस्तद्विपरीतायांलुप्तोपमायांसर्वलोपनियमाशंकानिरासायलक्षणपूर्वकंतांविभजते वर्ण्यस्येति … चकारोदाशब्दार्थे तदनंतरंवत्लोपे …
हार्यएवंचेतरेतरयोगाविवक्षयावर्ण्यस्योपमानस्यधर्मस्योपमावाचकस्यवालोपेऽन्यतमानुपादानेलुप्तोपमा स्यादएकद्वित्र्यनुपादानेरष्टधाभिन्नेति पूर्वापर

वस्तुतोभिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नयोः पृथगुपादानेविंवप्रतिविंवभावइति आलंकारिकसमयः वर्ण्योपमा
नधर्माणामुपमावाचकस्यच एकद्वित्र्यनुपादानैर्भिन्नालुप्तोपमाष्टधा ८ तडिद्गौरीदुतुल्यास्याकर्पूरंतीदृशोर्मम कांतास्मरवधूयंतीद
ष्टान्वीरहोमया ९ यत्तयामेलनंतत्रलाभोमेयश्चतद्रतेः तदेतत्काकतालीयमवितर्कितसंभवं १० उपमेयादीनांचतुर्णांमध्येएकस्यद्व
योस्त्रयाणांवाप्रतिपादकशब्दाभावेनलुप्तोपमेत्युच्यते साचाष्टधायथा वाचकलुप्ता १ धर्मलुप्ता २ धर्मवाचकलुप्ता ३ वाचकोपमेय
लुप्ता ४ उपमानलुप्ता ५ वाचकोपमानलुप्ता ६ धर्मोपमानलुप्ता ७ धर्मोपमानवाचकलुप्ताचेति ८ तत्रोपमानलोपरहिताश्चत्वारोभे
दास्तडिद्गौरीत्यादिश्लोकेनप्रदर्शिताः तद्वतोभेदाउत्तरश्लोकेनदर्शिताः तत्रतडिद्गौरीत्यत्रवाचकलोपस्तडिदिवगौरीत्यर्थेउपमानानिसा
मान्यवचनैरितिसमासविधायकशास्त्रकृतः इंदुतुल्यास्येत्यत्रधर्मलोपः सत्वेद्धिकंन्नशास्त्रकृतः कोन्याइंदुतुल्यास्येत्यपिवकुंशक्यत्वात्

भ्यामुक्तंभवति ८ तडिदित्यादीसुदाहरणानि अर्थतोव्याचष्टे उपमेयादीनामिति वस्तुतेलाघवात्पूर्णाभिन्नत्वंलक्षणंवोध्यं लक्षणवाक्यगतेक्रममुपेक्ष्योदाहर
णक्रमानुसारेणविभागंदर्शयति यथेत्यादिवाचकलुप्तेति वाचकत्वंचात्रानुपूर्वीविशेषवत्तयोपमावोधनेनिरूढत्वं तच्च शक्त्यानिरूढलक्षणयावा तत्राद्यमिवादे
र्द्वितीयंतुमुहत्वदादेरितितदभावात्तडिद्गौरीत्यादौवाचकलोपः समासानुशासनेननिरूढलक्षणावगमेपिअनुपूर्वीविशेषवत्तयाशब्दविशेषस्यतद्वोधकात् शास्त्र

कर्पूरंतीत्यत्रेति अत्र सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप् वा वक्तव्य इत्यनेन विहितः क्विप्लुप्तोपि स्मर्यमाणो धर्ममात्ररूपं आचारं बोधयति कर्पूरपदं च लक्षणया क-
र्पूरसादृश्यं तस्य चातिरिक्तत्वे पूर्ववत्स्वप्रयोजकतासंसर्गेणाचारेन्वयो धर्मरूपत्वेन त्वभेदेन वस्तुतस्तु क्विप्लोपाप्रतिसंधानेपि तथा बोधात्कर्पूरादिशब्दा एव कर्पूरा-
दिसादृश्यप्रयोजकाभिन्नं तत्सादृश्याभिन्नं वाचारं लक्षयंतीति प्रयुक्तं ननु वाचकस्य वादेरनुपादानात्तल्लोपो युक्तः साधारणधर्मस्य त्वाचाररूपस्य क्विपुपात्ततया
कथं लोप इत्याह कर्पूरवदानंदात्मकाचारार्थस्य क्विप इति कर्पूरस्येवेतीवार्थवतिः आनंदात्मकः जनकतासंबंधेन वस्तुगत्या आनंदस्वरूपो य आचारस्तद्बोधकस्ये-
त्यर्थः ननु क्विपलोपाज्ञानेप्याचारप्रतीतेः कर्पूरादिपदानामेव तद्बोधकत्वपक्षे कथं धर्मलोपः संगमनीय इति चेत् अत्र प्राचः एवमपि तद्वाचकतया विहितस्य
क्विपो लोपात्तल्लोपव्यपदेशः अत एवात्र समानार्थकः क्यच्नोपात्तः तस्य लुप्तत्वादित्याहुः नव्यास्तु धर्ममात्ररूपस्याचारस्योपादानेपि आनंदत्वादिना विशेष

कर्पूरंतीत्यत्र धर्मवाचकलोपः कर्पूरमिवाचरंतीत्यर्थे विहितस्य कर्पूरवदानंदात्मकाचारार्थकस्य क्विप इव शब्देन सह लोपात् अत्र
धर्मलोप ऐच्छिकः नयनयोरानंदात्मकतया कर्पूरंतीति तदुपादानस्यापि संभवादिति कांत्या स्मरवधूयंतीत्यत्र वाचकोपमेयलोपः
अत्र कांत्येति विशेषणसामर्थ्यात्स्वात्मानं कामवधूमिवाचरंतीत्यर्थस्य गम्यमानतया स्वात्मन उपमेयस्य सहोपमावाचकेनानुपा-
दानात् स चैच्छिकः स्वात्मानं स्मरवधूयंतीत्युपमेयोपादानस्यापि संभवात्

रूपेणानुपादानाद्धर्मलोपो युक्त एव अन्यथा इंदुतुल्यास्येत्यादेर्धर्मलुप्तोदाहरणस्यासंगतत्वापत्तेः नचैवं क्यजादावपि धर्मलुप्तास्यादिति वाच्यं इष्टापत्तेरि-
त्याहुः स्मरवधूयंतीत्यत्रेति ननूपमानादाचार इति कर्मभूतादुपमानादाचारे क्यचो विधानात्स्मरवधूं रतीमिवाचरंतीत्यवगमेप्यात्मानमन्यां वेति कथं निर्ण-
यस्तत्राह विशेषणेति रत्यनुरूपाचरणस्य कांतिकरणकत्वरूपविशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः कांतेः स्वरसतः स्वीयत्वावगमादिति भावः नचात्मन उपमेयस्य त-
न्वीपदेनोपादानात्कथं लोप इति वाच्यं तस्या द्वितीयांततया कर्मभूतोपमेयासमर्पकत्वात् आत्मानमित्यध्याहृते नैव तद्बोधात् अत्र स्मरवधूपदेन स्म-
रवधूसादृश्यं लक्ष्यते तस्य च प्रयोजकत्वसंसर्गेणाभेदेन वा ।। चारेन्वयः तथा च स्मरवधूसादृश्याभिन्नः आत्मकर्मको य आचारस्तदाश्रयस्त्वन्वातिबोधः ।।

उक्तावेव प्रतीतावेव भावव्यपदेशस्य गगनजलाशयादिगत चन्द्रादिविषयतया प्रसिद्ध [illegible] शङ्कायामाह वस्तुत इत्यादि अभिन्नयोस्तथा
ध्यवसितयोः पृथगिति भिन्नशब्देनेत्यर्थः विंवप्रतिविंवभाव इति विंवप्रतिविंवभावपदं [illegible] तदित्यर्थः पूर्णस्थामुपमानादिसमग्रता।
नियमप्रसिद्धेस्तद्विपरीता यालुप्तोपमायां सर्वलोपनियमाशङ्का निरासाय लक्षणपूर्वकं तां विभजते वर्ण्यस्य [illegible] चकारो दाशब्दार्थे तदनन्तरं वलोपे इत्यध्या।
हार्यं एवं चेतरेतरयोगाविवक्षया वर्ण्यस्योपमानस्य धर्मस्योपमावाचकस्य वा लोपे अन्यतमानुपादाने लुप्तोपमा साचैकद्व्यनुपादानेऽष्टधा भिन्नेति पूर्वापरा

वस्तुतोभिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नयोः पृथगुपादाने विंवप्रतिविंवभाव इति आलङ्कारिकसमयः वर्ण्योपमा
नधर्माणामुपमावाचकस्य च एकद्व्यनुपादानैर्भिन्ना लुप्तोपमाष्टधा ८ तडिद्गौरीन्दुतुल्यास्याकर्पूरन्तीदृशोर्मम कान्ता स्मरवधूयन्तीदृ
ष्टान्तर्वीरहोमया ९ पत्तयामेलनेतत्र लाभो मे यश्च तद्रतेः तदेतत्काकतालीयमवितर्कितसंभवं १० उपमेयादीनां चतुर्णां मध्ये एकस्य द्व
योस्त्रयाणां वा प्रतिपादकशब्दाभावेन लुप्तोपमेत्युच्यते साचाष्टधा यथा वाचकलुप्ता १ धर्मलुप्ता २ धर्मवाचकलुप्ता ३ वाचकोपमेय
लुप्ता ४ उपमानलुप्ता ५ वाचकोपमानलुप्ता ६ धर्मोपमानलुप्ता ७ धर्मोपमानवाचकलुप्ता चेति ८ तत्रोपमानलोपरहितास्त्वाद्यभे
दास्तडिद्गौरीत्यादिश्लोकेन प्रदर्शिताः तद्वतो भेदा उत्तरश्लोकेन दर्शिताः तत्र तडिद्गौरीत्यत्र वाचकलोपस्तडिदिव गौरीत्यर्थे उपमानानि सा
मान्यवचनैरिति समासविधायकशास्त्रकृतः इन्दुतुल्यास्येत्यत्र धर्मलोपः सत्वेह्लादकत्वशास्त्रकृतः कान्त्या इन्दुतुल्यास्येत्यपि वक्तुंशक्यत्वात्

भ्यामुक्तं भवति ८ तडिदित्यादीन्युदाहरणानि अर्थतो व्याचष्टे उपमेयादीनामिति वस्तुतो लाघवात्पूर्णाभिन्नत्वं लक्षणं वोध्यं लक्षणवाक्यगतं क्रममुपेक्ष्योदाहर
णक्रमानुसारेण विभागं दर्शयति यथेत्यादि वाचकलुप्तेति वाचकत्वं चात्रानुपूर्वीविशेषवत्तयोपमाबोधने निरूढत्वं तच्च शक्त्यानिरूढलक्षणया वा तत्राद्यमिवादे
र्द्वितीयं तु सुहृत्पदादेरिति तदभावात्तडिद्गौरीत्यादौ वाचकलोपः समासानुशासनेन निरूढलक्षणावगमेपि अनुपूर्वीविशेषवत्तया शब्दविशेषस्यतदबोधकत्वात् शास्त्र

कर्पूरंनीसत्रेति अत्रसर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप्वावक्तव्य इत्यनेनविहितः क्विप्लुप्तोपिस्मर्यमाणोधर्ममात्ररूपं आचारंबोधयति कर्पूरपदंचलक्षणयाक
र्पूरसादृश्यंतस्यचातिरिक्तत्वेपूर्ववत्प्रयोजकतासंसर्गेणाचारेन्वयोधर्मरूपत्वेत्वभेदेन वस्तुतस्तुक्विप्लोपाप्रतिसंधानेपितथाबोधात्कर्पूरादिशब्दाएव कर्पूरा
दिसादृश्यप्रयोजकाभिन्नंतत्सादृश्याभिन्नंवाचारंलक्षयंतीतिपुक्तंननुवाचकस्येवादेरनुपादानाल्लोपोयुक्तः साधारणधर्मस्यत्वाचाररूपस्यक्विबुपात्ततया
कथंलोपस्तत्राहकर्पूरवदानंदात्मकाचारार्थस्यक्विपइति कर्पूरस्येवेतीवार्थवतिः आनंदात्मकः जनकतासंबंधेन वस्तुगतआनंदस्वरूपोयआचारस्तद्बोधकस्ये
त्यर्थः ननुक्विप्लोपाज्ञानेप्याचारप्रतीतेः कर्पूरादिपदानामेवतद्बोधकत्वपक्षे कथंधर्मलोपः संगमनीयइतिचेत् अत्रप्राचः एवमपितद्वाचकतयाविहितस्य
क्विपोलोपात्तल्लोपव्यपदेशः अतएवात्रसमानार्थकः क्यच्नोपात्तः तस्यालुप्तत्वादित्याहुः नव्यास्तुधर्ममात्ररूपस्याचारस्योपादानेपिआनंदत्वादिनाविशेष

कर्पूरंतीत्यत्रधर्मवाचकलोपः कर्पूरमिवाचरंतीत्यर्थेविहितस्यकर्पूरवदानंदात्मकाचारार्थकस्यक्विपइवशब्देनसहलोपात् अत्र
धर्मलोपऐच्छिकः नयनयोरानंदात्मकतया कर्पूरंतीतितदुपादानस्यापिसंभवादिति कांत्यास्मरवधूयंतीत्यत्रवाचकोपमेयलोपः
अत्रकांत्येतिविशेषणसामर्थ्यात्स्वात्मानंकामवधूमिवाचरंतीत्यर्थस्यगम्यमानतयास्वात्मनउपमेयस्यसहोपमावाचकेनानुपा
दानात् सत्वैच्छिकः स्वात्मानंस्मरवधूयंतीत्युपमेयोपादानस्यापिसंभवात्

रूपेणानुपादानाद्धर्मलोपोयुक्तएव अन्यथाचंद्रतुल्यास्येत्यादेर्धर्मलुप्तोदाहरणस्यासंगतत्वापत्तेः नचैवंक्यजादावपिधर्मलुप्तास्यादितिवाच्यंइष्टापत्तेरि
त्याहुस्मरवधूयंतीतात्रेति ननूपमानादाचारइतिकर्मभूतादुपमानादाचारेक्यचोविधानात्स्मरवधूरतीमिवाचरंतीत्यवगमेप्यात्मानमन्यांवेति कथंनिर्ण
यस्तत्राहविशेषणेति रत्यनुरूपाचरणस्यकांतिकरणकत्वरूपविशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः कांतेः स्वरसतः स्वीयत्वावगमादितिभावः नचात्मनउपमेयस्यत
न्वीपदेनोपादानात्कथंलोपइतिवाच्यं तस्याद्वितीयान्ततयाकर्मभूतोपमेयासमर्पकत्वात् आत्मानमित्यध्याहृतेनैवतद्बोधात् अत्रस्मरवधूपदेनस्म
रवधूसादृश्यंलक्ष्यते तस्यचप्रयोजकत्वसंसर्गेणाभेदेनवाचारेन्वयः तथाचस्मरवधूसादृश्याभिन्नआत्मकर्मकोयआचारस्तदाश्रयत्वमितिबोधः॥

काकतालीयेति वृत्तिविषये समासविषये ज्ञापकादिति इवार्थसमासाभावे तद्विषयादित्यनेनेवार्थविषयसमासानुवादोऽनुपपन्नस्तन्नज्ञापकइत्यर्थः उभयत्र काकागमनतालपतनयोः उपमेयमित्यनंतरं क्रमेणेति शेषः तेनेति काकतालसमवेतक्रियापरयोःकाकतालपदयोरिवार्थसमासेनेत्यर्थः काकतालसमागमेति अयभावः काकागमनतालपतनयोरुपमानत्वेतदुपमेययोःस्त्रीयागमनतन्व्यवस्थानयोः पृथगनुपात्तत्वेनोपमेयतयान्वयायोगात्काकतालसमागम एवोपमाने दृष्टेच काकतालसमागमसदृशंकाकतालपदार्थस्तस्यचाभेदेनस्त्रीयतन्वीसमागमरूपेउपमेयेऽन्वयइति ततइति तादृशसमासोत्तरमित्यर्थः इति तदर्थइति काकतालपदलक्षितस्यकाककृततालफलोपभोगसदृशस्याभेदेनतन्वीरतिलाभरूपेणोपमेयेनान्वयादितिभावः अत्रपतनदलितमित्तिरह्येदर्शी

काकतालीयमित्यत्रकाकतालशब्दौ वृत्तिविषयेकाकतालसमवेतक्रियावर्तिनौतेनकाकागमनमिवतालपतनमिवकाकतालमितीवार्थेसमासाच्चतद्विषयादितिज्ञापकात्समासः उभयत्रोपमेयंस्वस्यकान्विद्गमनंतत्रैवरहस्तितन्व्या अवस्थानेचतेनस्वस्यतस्याश्चसमागमः काकतालसमागमसदृशइतिफलति ततःकाकतालमिवकाकतालीयमितिद्वितीयस्मिन्निवार्थेसमासाच्चतद्विषयादितिसूत्रेण इवेप्रतिकृताविति छिकारस्थेनछप्रत्ययःतयाचपतनदलितंतालफलंयथाकाकेनोपभुक्तमेवंरहोदर्शनक्षुभितत्दयातन्वीस्वेनोपभुक्तेतितदर्थःतत्रश्चात्रकाकागमनतालपतनसमागमरूपस्यकाककृततालफलोपभोगरूपस्यवोपमानस्यानुपादानात् प्रत्ययार्थोपमायामुपमानलोपः समासार्थोपमायांवावकोपमानलोपः सर्वोप्ययंलोपश्छप्रत्ययविधायकशास्त्रकृतः १ नक्षुभितत्वदयेतिचविंवप्रतिविंवभावापन्नधर्मस्वरूपकथनेनलेवमन्वयाकारइतिवोध्यंनचसकृदुच्चरिताभ्यांकाकतालपदाभ्यांकथमुपमानद्वयावगमइतिवाच्यंअनुभवानुसार्यनुशासनेनव्युत्पत्तिवैचित्र्यस्यस्फुटंप्रतिपत्तेरिति एवंदुरूहत्वात्प्रथंच्यारव्यायतत्रोपमानलुप्तादीं श्चतुरोपिभेदान्दर्शयितुमाहततश्चेति काकागमनेत्यादि काकागमनतालपतनरूपयोःसमागमस्तद्रूपस्येत्यर्थः इदंचकाकागमनमिवतालपतनमिवेतिमहाभाष्यगतविग्रहवाक्यविरोधशंकापरिहाराय्योक्तं समागमस्यतादृशक्रियाद्वयाभिन्नत्वेनोक्तयुक्त्यात्तसोत्कार्थएवपर्यवसानात् विशिष्टोपमायांविशेषणोपमावगतिवत्समागमोपमायामपितदवयवक्रिययोरपयायोगंगम्यमानामुपमामभिप्रेत्यमहाभाष्यकृतानादृष्टाविग्रहवाक्यपर्यायनमित्याशयः

व्यक्ततादृशविग्रहवाक्यप्रणयनमित्याशयः

धर्मस्यानुपादान इति तत्स्थाने अभवत्किं ब्रवीमि ते इति पाठ इति भावः इति श्रीमत्तत्सदुपाख्यरामभट्टसूरिवरात्मजवैद्यनाथविरचितायामलंकारचंद्रिकाख्यायां कुवलयानंदटीकायामुपमाप्रकरणं संपूर्णं यद्यप्युपमानरूपणानंतरं तन्मूलालंकारेषु संभवत्सादृश्यादुपमेयोपमैव प्रथमं निरूपयितुमुचिता नत्वारोपितसादृश्यनिर्बंधनोऽनन्वयस्तथापि तद्द्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकतया तृतीयसदृशव्यवच्छेदफलिकामुपमेयोपमामपेक्ष्य शीघ्रोपस्थितिकमभिप्रेत्य प्रथमं निरूपयति उपमानोपमेयत्वमिति उपमानत्वमुपमेयत्वं चेत्यर्थः द्वंद्वांते श्रूयमाणत्वात् विवक्ष्यत इति विशेषः एवं चैकस्यैव वस्तुनो यदुपमानत्वमुपमेयत्वं च विवक्ष्यते तदनन्वय इत्यन्वयः असंभवशंकानिरासाय मध्ये उदाहरणोक्तिः ननूक्तलक्षणस्य भणितिः स्वमतिर्मतिरिव चेष्टेत्यादिरशनोपमायामतिव्याप्तिः तत्र मत्यादेरेक

अवितर्कितसंभवमिति साधारणधर्मस्यानुपादाने प्रत्ययार्थोपमायां धर्मोपमानलोपः समासार्थोपमायां धर्मोपमानवाचकलोपः
इति सूक्ष्मपादृश्यावधारितव्यं एतेषामुदाहरणांतराणि विस्तरभयान्न लिख्यंते उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः इंदुरिंदुरिव
श्रीमानित्यादौ तदनन्वयः ॥ एकस्यैव वस्तुन उपमानोपमेयत्ववर्णनमनन्वयः वर्ण्यमानमपि स्वस्य स्वेन साधर्म्येणान्वेतीति स्तूयते
अनन्वयिनोऽप्यर्थस्याभिधानं सदृशांतरव्यवच्छेदेनानुपमत्वद्योतनाय इंदुरिंदुरिव श्रीमानित्युक्ते श्रीमत्त्वेन चंद्रस्य नान्यः सदृशोऽस्तीति स
दृशांतरव्यवच्छेदो लक्ष्यते ॥ ८ ॥

स्यैव वस्तुन उपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनात् अथैकस्य वस्तुनो यदेकनिरूपितमुपमानत्वमुपमेयत्वं चेति विवक्षितं एकपदस्यावृत्तिकल्पनात् इत्थं च रशनोपमायां मत्यादेश्चेष्टादिनिरूपितमुपमानत्वं भणित्यादिनिरूपितं तूपमेयत्वमित्येकनिरूपितोपमानोपमेयत्वविरहान्नातिव्याप्तिरित्युच्यते तदा खमिव जलं जलमिव खमित्युपमेयोपमायामतिव्याप्तिः तत्रैकस्यैव वस्तुनो गगनस्य एकजलनिरूपितस्योपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनादिति चेन्नैवं एकस्यैवेति विरोधद्योतकैवकारबलेन स्वाश्रयनिरूपितयोरुपमानोपमेयत्वयोर्लाभेन क्वाप्यतिप्रसंगाभावात् अस्ति हि इंदुरिंदुरिवेत्यनन्वये उपमानत्वमुपमेयत्वं च स्वाश्रयेंदुनिरूपितं न तु रशनोपमायामुपमेयोपमायां त्विति संक्षेपः अनन्वयपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह वर्ण्यमानमपीति ना

[illegible]

नन्वेवमसम्बद्धप्रलापत्वापत्तिरित्यत आह अनन्वयिनोपीति बाधितस्यापीत्यर्थः अर्थस्य साधर्म्यस्य अभिधानं आहार्यारोपरूपतया प्रतिपादनं सदृशांतरव्यवच्छेदेन सदृशांतरस्य। इति बोधद्वारेण एतदेव विशदयति इंदुरित्यादिना इत्थं च सदृशांतरव्यावृत्तिसूचनद्वारानुपमत्वद्योतनरूपप्रयोजनवत्त्वादापाततो रुद्ररोदनार्थवादवत् द्वारमात्रतया साहश्यप्रतिपादनेपि नासंबद्धप्रलापतापत्तिरिति भावः उदाहरणांतरमाह यथा वेति गगनाकारं गगनसदृशं इवेत्यतः प्राक् युद्धमित्यध्याहार्यं उदाहरणांतरप्रदर्शने बीजमाह पूर्वोदाहरणेति वैपुल्यादेरित्यादिपदात् गांभीर्यदारुणत्वयोः संग्रहः इत्यनन्वयप्रकरणं अथोपमेयोपमां लक्षयति पर्यायेणेति अयौगपद्येनेत्यर्थः वाक्यभेदेनेति यावत् ततउपमानोपमेयत्वं विवक्ष्यतद्वितीयोत्रापि बोध्यः उपमेयोपमेति लक्ष्यनिर्देशः उपमेयेनोपमेति व्युत्पत्तेः धर्मोर्थ इवेत्युदाहरणं अर्थोधनं पूर्णश्रीः पूर्णसमृद्धिः अत्र च धर्मार्थयोर्द्वयोर्वाक्यभेदेन उपमानत्वमुपमेयत्वं च वर्णितं तत्राद्यवा

ततश्चस्वेनापि साहश्यासंभवादनुपमत्वपर्यवसानं यथा वा गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव पूर्वोदाहरणे श्रीमत्त्वस्य धर्मस्योपादानमस्ति इह तु गगनादिषु वैपुल्यादेर्धर्मस्य तन्नास्तीति विशेषः पर्यायेण द्वयोस्तच्चेदुपमेयोपमा मता धर्मोर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव त्वयि १२ द्वयोः पर्यायेणोपमानोपमेयत्वकल्पनं तृतीयसदृशव्यवच्छेदार्थं ॥

क्येर्थस्योपमानत्वं धर्मस्योपमेयत्वं द्वितीये तु तद्विपर्यासेन धर्मस्योपमानत्वमर्थस्योपमेयत्वमिति लक्षणसमन्वयः उपमानोपमेयत्वमात्रोक्तावनन्वयेऽतिव्याप्तेर्द्वयोरित्युक्तं एवमपि समत्वं शरदि प्रादुरहो कुमुदतारकाद्युभयविश्रांतसादृश्यायामुपमायामतिव्याप्तिः तत्र द्वयोः कुमुदतारकयोः सादृश्याश्रयत्वरूपोपमेयत्वस्यैवक्तव्यति योगित्वरूपस्योपमानत्वस्याप्यर्थतः प्रतीतिरतः पर्यायेणेत्युक्तं ननु भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमलेति रशनोपमायामिति व्याप्तिः तत्र द्वयोर्मतिचेष्टयोर्वाक्यभेदेनोपमानोपमेयत्ववर्णनादिति चेन्न द्वयोरित्यनेन परस्परमुपमानोपमेयत्वस्य विवक्षितत्वात् अन्यथा पर्यायपदेनैवानन्वयवारणे तद्वैयर्थ्यापत्तेरिति संक्षेपः ननूपमाप्रतीपोभयरूपाया उपमाद्वयरूपाया वा उपमेयोपमाया अलंकारांतरत्वे किं बीजमित्यत आह द्वयोरिति तथा चार्थविशेषद्योतकतया चमत्कृतिवैलक्षण्यमेव तत्र बीजमिति भावः ॥ ॐ ॥ ॐ ॥ ६ ॥

कथं तृतीयसदृशाभवच्छेदलाभस्तत्राह धर्मार्थयोरिति धर्मार्थयोर्मध्य इत्यर्थः मुखतः शब्देन तथा च प्राप्तस्य पुनर्वचनं तदितरपरिसंख्यार्थमिति न्यायादिहापि ततो ऽन्यस्य
श्राव्यावृत्तिलाभ इति भावः खमिवेति शरद्वर्णनमिदं खमाकाशमिव जलं कालुष्यापगमेन निर्मलत्वातिशयात् शेषं स्पष्टं निर्मलत्वादीत्यादिपदेन शैत्यादिपरिग्रहः
गिरिरिवेति अत्र गजः प्रकृतः अयमिति प्रकृतपरामर्शि सर्वनामनिर्दिष्टत्वात् अत एवोपक्रमादग्रे ऽप्यस्य मदधारेत्यन्वयो बोध्यः अत्र पूर्वार्धे उच्चकैर्विभातीति समान
धर्म उपात्तः उत्तरार्धे च स्रवतीति स उक्त इति दिक् इत्युपमेयोपमाप्रकरणं प्रतीपमिति लक्ष्यनिर्देशः १२ ननूपमानोपमेयभावस्य वैवक्षिकतया मुखादेरप्युपमा
नत्वसंभवाच्चन्द्र इव मुखमित्युपमायामतिव्याप्तिरित्यत आह प्रसिद्धेति प्रसिद्धोपमानस्य उपमेयभावः उपमेयत्वं प्रतीपं प्रतीपपदवाच्यं कुतः प्रातिलोम्यात् प्रसिद्धं ह्युपमानत्वं
धर्मार्थयोः कस्यचित्केनचित्साहचर्येण वर्णितेन तस्याप्यन्येन सादृश्यमर्थसिद्धमपि मुखतो वर्ण्यमानं तृतीयसदृशाव्यवच्छेदं फलति यथा वा खमिव ज
लं जलमिव खं हंस इव चन्द्रश्चन्द्र इव हंसः कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि पूर्वत्र पूर्णश्रीरिति धर्म उपात्तः इह निर्मलत्वादिधर्मो नोपात्त इति भे
दः उदाहरणद्वयेपि प्रकृतयोरेवोपमानोपमेयत्वकल्पनं शशिधर्मार्थसमृद्धेः शरदि गगनसलिलादिनैर्मल्यस्य च वर्णनीयत्वात् प्रकृताप्रकृत
योरप्येषा संभवति यथा गिरिरिव गजराजोऽयं गजराज इवोच्चकैर्विभाति गिरिः निर्झर इव मदधारा मदधारेवास्य निर्झरः स्रवति प्रतीपमुपमानस्यो
पमेयत्वप्रकल्पनं त्वल्लोचनसमं पद्मं त्वद्वक्त्रसदृशो विधुः १३ प्रसिद्धोपमानोपमेयभावप्रातिलोम्यात्प्रतीपं नानप्रतिकूलत्वात् उपमेयभावप्रातिलोम्या
दित्यविसर्गपाठे प्रसिद्धोपमानस्य य उपमेयभावस्तस्य प्रातिलोम्यादुपमानप्रतिकूलत्वादुपमानस्योपमेयत्वकल्पनं प्रतीपमित्युच्यत इति व्याख्येयं न तु प्रसिद्धस्योपमा
नोपमेयभावस्य वैपरीत्यादिति यथाश्रुतरीत्या एवंविधप्रातिलोम्यस्य तृतीयपंचमप्रतीपभेदाव्याप्तित्वेन प्रतीपपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगादिति एवं चोक्तप्रकारेणो
पमानप्रातिपक्ष्यं कृत्यास्य प्रतीपपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वकथनेन प्रसिद्धोपमानप्रतिकूलधर्मः प्रतीपमिति प्रतीपपंचकसाधारणं सामान्यलक्षणमिति सूचितं अत एव प
ञ्चमप्रतीपव्याख्यानावसरे वक्ष्यति उपमानप्रातिलोम्यादिति प्रतिकूलत्वं च तिरस्कारप्रयोजकत्वं एतस्य च सकलप्रतीपभेदसाधारण्यं तत्र तत्र स्फुटीकरिष्यते य
यावेति प्रोषितस्य प्रियां प्रति वियोगवेदनानिवेदनमिदं अयि प्रिये त्वदीयसादृश्येन तु विनोदनं विनोदो विरहयापनं तन्मात्रमपि मम दैवेन न क्षम्यते एतदेव दर्शयति

त्वन्नेत्रयोः समाना साधारणी कान्तिः शोभा यस्य तथाविधं यदिन्दीवरं तत्सलिले मग्नं वर्षर्तुना जलदैः तव मुखस्य छायया कान्त्या अनुकारी सदृशः शशी मेघैरन्तरितस्तिरोहितः ये यात्वयि पिभिन्नक्रमः त्वद्गमनसदृशगतयो ये राजहंसास्ते विगता इति अत्र कान्तीत्यादिधर्मोपादानात्पूर्वोदाहरणं वैलक्षण्यं बोध्यं ननूपमानादुपमेयस्याधिक्यवर्णनारूपात् व्यतिरेकालंकारादस्य को भेदः उच्यते तत्र वैधर्म्यप्रयुक्तमुपमेयस्याधिक्यं विवक्षितमिह तूपमानतामात्रप्रयुक्तत्वात्साधर्म्यप्रयुक्तमिति प्रतीपान्तरमाह अन्योपमेयेति अन्यद्वर्ण्यं उपमानं तद्रूपं यदुपमेयं तस्य लाभेन वर्णनीयस्य मुखादेरनादरो गर्वपरिहारो रोपितत्तत्प्रतीपमित्यर्थः तस्य गर्वप्रसक्तिपूर्वकत्वेनोपमेयतायाः अपि पूर्वमप्राप्त्या उपमानतिरस्कृतिविशेषप्रयोजकत्वादिति भावः अत एव लाभेनेत्युक्तं न तु सत्त्वेनेति अप्राप्तप्राप्तेर्लाभशब्दार्थत्वा

यथा वा यत्त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं मेघैरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी येऽपि त्वद्गमनानुसारिगतयस्ते राजहंसा गता-
स्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥ अन्योपमेयलाभेन वर्ण्यस्यानादरश्च तत् ॥ अलं गर्वेण ते वक्त्र कान्त्या चन्द्रोऽपि तादृशः ॥१४॥ असु-
त्कृष्टगुणतया वर्ण्यमानस्यान्यत्र स्वसादृश्यमसहमानस्योपमेयं किंचित्प्रदर्श्य तावतास्य तिरस्कारो द्वितीयं प्रतीपं पूर्वस्मादपि विच्छित्तिवि-
शेषशालि यथा वा गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि भद्रे सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरस्सु ननु नीलनलिनानि ॥ वर्ण्योपमेयलाभे-
न तथान्यस्याप्यनादरः ॥ कः क्रौर्यदर्पस्ते मृत्यो त्वत्तुल्याः सन्ति हि स्त्रियः ॥१५॥ असुत्कृष्टगुणतया क्वचिदप्युपमानभावमसहमानस्यावर्ण्यमुप-
मेयं परिकल्प्य तावता तस्य तिरस्कारः पूर्वप्रतीपवैपरीत्येन तृतीयं प्रतीपं यथा वा ॥ अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल मास्म तात ...

न विच्छित्तिविशेषेति चमत्कारोत्कर्षेत्यर्थः उत्कर्षोऽस्योपमानतिरस्कारातिशयप्रतीतेरिति भावः गर्वमिति असंवाह्यं संवहनायोग्यं अपरिमितमिति यावत् भद्रे शोभने इति संबोधनं नन्विति हेत्वर्थे अव्ययानामनेकार्थत्वात् पूर्वोदाहरणे कान्त्येति समानधर्मोपादानमिह तु नेति भेदः वर्ण्योपमेयेति अन्यस्यावर्ण्यस्य अनादरोऽपि तथा प्रतीपमित्यर्थः अहमेवेति सुदारुणानामतितीव्राणां गुरुः श्रेष्ठः तातेति सानुकम्पसंबोधने मास्म दृप्य इति दर्पमा कृथा इत्यर्थः वर्ण्येनान्यस्येति निरूपितत्वं तृतीयार्थः वर्ण्यनिरूपितायान्यस्यावर्ण्यस्योपमातस्या इत्यर्थः अनिष्पत्तिवचः उच्यमाना अनिष्पत्तिः कदभिहित इति न्यायात् तत्प्रतीपमुपेतीति किं ... तितृती

अलीकार्यकत्वेनापवादस्य निष्प्रयोजनत्वं उत्कर्षेति उपमानतिरस्काराति त्रायप्रयोजकत्वरूपेत्यर्थः मुधापवादलोकेति उक्तार्थमेतत् आकर्णयेति वचनीयपि अली
कतया निंदितं अत एव भुवीत्युक्तं लोकांतरे सुखासन्निधानेन विशेषादर्शनादलीकत्वग्रहायोगात् संनिधानेपि विशेषाग्रहणात्पामरैरित्युक्तं अत्र वचनीयं पाम
रैरित्येताभ्यामुपमितेरनिष्पत्तिः प्रकाश्यते प्रतीयमित्तिकः अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथा अनर्थकमिति यावत् तस्य भावः कैमर्थ्यं तदपि प्रतीयं मन्वते आलंकारिका इतिशे
षः ननूपमानस्य पद्मचंद्रादेराह्लादविशेषरूपप्रयोजनसत्त्वात् कथमनर्थकत्वमत आह उपमेयस्येवेति उपमानपूर्वहत्वेन उपमानकार्यकारित्वेन अयं चोपमानकै
मर्थ्ये हेतुः अतश्चोपमानकैमर्थ्यमित्यध्याहार्यं आह्लादविशेषादेरन्यलभ्यत्वेन प्रयोजनत्वासंभवात्कैमर्थ्यमितिभावः उपमानप्रयोजकधूर्वहत्वेनेति पाठे उपमानप्र

ननु संति भवादृशानि भूयो भुवनेस्मिन्वचनानि दुर्जनानां वर्ण्यनान्यस्योपमाया अनिष्पत्तिवचश्च न तत् मुधापवादो मुग्धाक्षि तन्मुखाभं किं
लांबुजं १६ अवर्ण्यं वर्ण्योपमित्यनिष्पत्तिवचनं पूर्वेभ्य उत्कर्षशालि चतुर्थं प्रतीपं उदाहरणे मुधापवादलोकोपमित्यनिष्पत्तिरुद्भावि
ता यथा वा आकर्णय सरोजाक्षि वचनीयमिदं भुवि शशांकस्तव वक्त्रेण पामरैरुपमीयते प्रतीयमुपमानस्य कैमर्थ्यमपि मन्वते दृष्टं चेद्व
दनं तस्याः किं पद्मेन किमिंदुना १७ उपमेयस्येवोपमानप्रयोजनधूर्वहत्वेनोपमानकैमर्थ्यमुपमानप्रातिलोम्यात्पंचमं प्रतीपं यथा वा तदो
जसस्तद्यशसः स्थितौ विमौ वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा तनोति भानोः परिवेषकैतवात्तदा विधिः कुंडलनां विधोरपि ॥ १८ ॥

योजकं यस्य इति बहुव्रीहिः ननूपमानकैमर्थ्यस्योपमानाक्षेपरूपत्वादाक्षेप इति वा मन्नसूत्रेणाक्षेपालंकारत्वेनोक्तत्वात्कथं प्रतीपत्वमत आह उपमानप्रातिलोम्यादिति उप
मानप्रतिकूलत्वादित्यर्थः प्रतिकूलत्वं च तिरस्कारप्रयोजकत्वमित्युक्तं तथा च प्रतीपसामान्यलक्षणाक्रांतत्वात्प्रतीपांतर्भाव एवोचित इति भावः तदोजस इति नैषधी
ये नैषधवर्णनमिदं विधिर्ब्रह्मा तस्य नलस्यौजसः प्रतापस्य तद्यशसश्च स्थितौ सत्यां इमौ सूर्यचंद्रौ वृथा प्रतापज्योत्स्नादेः कार्यस्य ताभ्यामेवोपपत्तेर्निरर्थकाविति चित्ते
यदा यदा कुरुते तदा भानोर्विधोश्च परिवेषस्य परिधेः कैतवाद्व्याजात्कुंडलनां वैयर्थ्यसूचिकां रेखावेष्टनां करोतीत्यन्वयः अत्र च नायं परिवेषः किंतु कुंडलनेत्यपह्नु
तौ कैमर्थ्यरूपप्रतीपस्यांगत्वात्तयोरंगांगिभावलक्षणः संकरः यद्वा त्वापमित्यादिकं तत्त्वदर्वापन्नायाः स्वकरणं न दोष इति वाच्यं केचिद्दंडिप्रभृतयः

अनन्वयोपमाप्रतीपानामिति प्रतीपपदेन चात्राद्यभेदत्रयमेव गृह्यते न तु त्वभेदद्वयमपि तत्रोपमितिक्रियानिष्पत्तेरभावेनोपमांतर्भावस्याभावात् वस्तुतस्त्वाद्यभेदत्रयस्यापि नोपमांतर्गतिर्युक्ता चमत्कारं प्रति साधर्म्यस्य प्राधान्येनाप्रयोजकत्वात् सा नर्थ्यनिबंधनउपमानतिरस्कार एव हि तत्र चमत्कृतिप्रयोजकतयाविवक्षितो न तु साधर्म्यमेव मुखतश्चमत्कारितयाविवक्षितमिति सहृदयसाक्षिकं एवमनन्वयोपमेयोपमयोरपि न सादृश्यस्य चमत्कारितया प्राधान्येन विवक्षा किंतु द्वितीयतृतीयसदृशव्यवच्छेदायापततयेति न तयोरप्युपमांतर्गतिर्युज्यते अन्यथा सादृश्यवर्णनमात्रेणोपमांतर्भावे धैर्यलावण्यगांभीर्यप्रमुखैस्त्वमुदन्वतः गुणैस्तुल्योसि भेदस्तु वपुषैव दृश्यते तद्व्यतिरेकालंकारस्याप्युपमांतर्गतिः स्यात् तत्र साधर्म्यसमानाधिकरणं वैधर्म्यमेव चमत्कारे प्रधानं न तु साधर्म्यमिति चेत् तुल्यमिदं प्रतीपादिष्वपीति सहृदयैराकलनीयं एतदेवास्वरसबीजमभिसंधायोक्तं केचिदिति अन्ये वामनादयः अत्र चास्वरसबीजं प्रागेवावेदितं इति प्रतीपप्रकरणं रूपकं लक्षयति विषय्यभेदेति रूप्यते इतरव्यावृत्ततया ज्ञायते धर्मी अनेनेति रूपं तद्रूपमस्यास्तीति तद्रूपस्तस्य भावस्ताद्रूप्यं चंद्रकार्यकारित्वादिविष

केचिदनन्वयोपमेयोपमाप्रतीपानामुपमाविशेषत्वेन तदंतर्भावं मन्यंते अन्ये तु पंचमं प्रतीपप्रकारं उपमानाक्षेपरूपत्वादाक्षेपालंकारमाहुः

विषय्यभेदताद्रूप्यरंजनं विषयस्य यत् रूपकं तत्त्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिः १८

यिणउपमानस्य अभेदताद्रूप्याभ्यां विषयस्योपमेयस्य यत् रंजनमिव रंजनं स्वोपरक्तबुद्धिविषयीकरणमिति यावत् तद्रूपकमित्यर्थः रूपकं तदिस्येव पाठः रूपकं त्विति पाठे तु तदित्यध्याहार्यं उपात्तविंबाविशिष्टविषयधर्मिकाऽहार्यारोपनिश्चयविषयीभूतं उपमानाऽभेदताद्रूप्यान्यतरत् रूपकमिति तु निष्कर्षः मुखं चंद्र इत्यादौ नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिवशादाहार्यचंद्राभेदनिश्चयात् लक्षणासमन्वयः मुखमपरश्चंद्र इत्यत्र तु न चंद्राभेदो विषयः अपर इति भेदस्य विवक्षितत्वात् अपि तु चंद्रकार्यकारित्वरूपं ताद्रूप्यमिति तत्रापि लक्षणसंगतिः न च तस्य मुखे सत्वात्कथमारोप इति वाच्यं चंद्रकार्यसजातीयकारित्वस्यैव मुखे सत्वादिति यद्यपि नामार्थयोरभेदान्वयानुरोधादिहापि चंद्रपदलक्षितस्य तत्कार्यकारिणोऽभेदसंसर्गेणैव मुखेऽन्वयादभेदरूपकमेव तथाप्युपमानतावच्छेदकरूपेणाभेदभाने एवाभेदरूपकत्वं तत्कार्यकारित्वादिरूपेणाभेदभाने तु ताद्रूप्यरूपकत्वमिति नातिव्याप्तिः अत्र कमलमनंभसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायामित्याद्यतिशयोक्तिवारणायोपात्तेति विषयविशेषणं आरोपश्च निषेधानंगकत्वेन विशेषणीयः तेनापह्नुतौ नातिव्याप्तिः भ्रांतिवारणायाहार्येति त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनं इदं श्रीखंडलेपेन पांडुरीकरणं विधोरिति निदर्शनायां

आधिक्येत्यादि आधिक्यमुपमानस्य स्वाभाविकीमवस्थामपेक्ष्योपमेयतादात्म्यावस्थायां बोध्यं एवं न्यूनत्वमपि अनुभयं आधिक्यन्यूनत्वोभयरहितं अभेदताद्रूप्या
न्यतरमात्रं अयं हीत्यादि अयं वर्ण्यमानो राजा पिनहेतुना पुनः नगरं शिवस्यापि त्रिपुरदग्धृत्वात्स एवायमिति भावः तार्तीयीकमिति तृतीयमेव तार्तीयीकं ती
यादीकक्स्वार्थे वाच्य इति वार्तिकानुसारात् विलोचनेत्यादि नेत्रयन्त्र्यः १९ शंभुरिति अत्राप्ययमित्यनुषंजनीयं अन्यथाऽतिशयोक्त्यापत्त्या रूपकोदाहरणत्वासंग
तेः अयं राजभावावस्थायां समदृष्टितां समं सम्यक्लोचनतां एकरूपलोचनवत्तां च मुखेंदुनेति अत्रेंदुपदमिंदुकार्यकारिपरं किमिंदुनेति प्रसिद्धचंद्राद्भेदविवक्ष
णात् अतश्चंद्रताद्रूप्यरूपकमिदं न च चंद्रोत्तरपदार्थप्राधान्यादिंदुकारिणि मुखाभेदभानान्मुखाभेदरूपकं स्यात् न तु चंद्रताद्रूप्यरूपकमिति वाच्यं प्रत्युत वि
षेण मुखस्य स्वनिष्ठाभेदप्रतियोगित्वसंसर्गेणान्वयाभ्युपगमात् विशेषणानुयोगिकस्यापि विशेष्यसंबंधतायाः स्वामित्वस्य षष्ठ्यर्थत्ववादिभिः प्राचीनैश्चंद्र

अयं हि धूर्जटिः साक्षाद्येन दग्धाः पुरः क्षणात् अयमास्ते विना शंभुस्तार्तीयीकं विलोचनं १९ शंभुर्विश्वमवत्यद्य स्वीकृत्य समदृष्टितां अ
स्या मुखेंदुनालं नेत्रानंदे किमिंदुना २० साध्वीयमपरा लक्ष्मीरसुधासागरोदिता अयं कलंकिनश्चंद्रान्मुखचंद्रोऽतिरिच्यते २१ विषय्युप
मानभूते पद्मादि विषयस्तदुपमेयं वर्णनीयमुखादि विषयिणो रूपेण विषयस्य रंजने रूपकं अन्यरूपेण रूपवतः करणात् तच्च कवित्वसिद्ध॰
विषय्यभेदपर्यवसिते क्वचिद्भेदे प्रतीयमान एव तदीयधर्मारोपमात्रपर्यवसिते ततश्च रूपकं तावद्द्विविधं अभेदरूपकं ताद्रूप्यरूपकं चे
ति द्विविधमपि प्रत्येकं त्रिविधं प्रसिद्धविषय्याधिक्यवर्णनेन न्यूनत्ववर्णनेनानुभयोक्त्या चैवं रूपकं षड्विधं ११ स्वधनमित्यादावंगीकारात् एवं च

मुखनिष्ठभेदप्रतियोगी चंद्रस्तत्कार्यकारी चेति बोधात् मुखाभेदरूपकापत्तिः मुखप्रतियोगिकाभेदस्याभानादिति एवमन्यत्राप्यूह्यं २० असुधेति सुधासागरा
दुदिता उत्पन्ना प्रसिद्धा लक्ष्मीः इयं तु न तथेति न्यूनत्वोक्तिः अतिरिच्यत इति निष्कलंकतयाऽधिको भवतीत्यर्थः २१ लक्षणश्लोकं व्याचष्टे विषय्युपमानेत्यादि
विषयिणोऽभेदेन रूपेण चेति पाठः रूपेण आहार्यकल्पादिना ताद्रूप्येण क्वचित्ताद्रूप्येण चेत्येव पाठः परमार्थतस्तु प्रामाणिकपुस्तकेषु विषयिणो रूपेण विषय
स्य रंजनमिति युक्ततरः पाठः तेन तत्त्वे साऽदर्शनेऽप्योनरूपत्वमिति ध्येयं हरिद्रादिना पटादिरंजने प्रयुक्तस्य रंजनशब्दस्येह प्रवृत्तौ बीजमाह अन्यरूपेणेति रूपं रक्तपी
तादिकं अभेदताद्रूप्यतया तान्यदीयधर्मेणान्यस्य तद्वत्तासंपादनं तस्मान्मांजिष्ठादि गौण्या रंजनशब्दप्रयोग इति भावः तच्चेति रंजनं चेत्यर्थः प्रसिद्ध॰

॰ति कविसंप्रदायप्रसिद्धोपमानाभेदेन लब्धात्मकमित्यर्थः

कु॰ टी॰ चं॰ ८

रूपपदस्याभेदताद्रूप्योभयसाधारणत्वादितिभावः अभेदेनरूपेणचेतिपाठेतु तत्वेत्यत्रच शब्दोहेत्वर्थकः तेनपूर्वोक्तस्यैवसमर्थनमिति नपौनरुक्त्यं तावत् विधान्तरो
क्तेःप्राकुउद्देशक्रमप्रातिलोम्येनेति निर्देशक्रमवैपरीत्येनेत्यर्थः एतदेवविशदयति येनेत्यादि विशेषणेनेतिहेतौतृतीया पुरदग्धृत्वविशेषणहेतुकशिवाभेदानु
रंजनादित्यर्थः ननुन्यूनत्ववर्णनेभेदापकर्षयोःप्रतीतेःकथंचमत्कारितेत्यत आह अभेददार्ढ्यापादकत्वादिति विशेषनिषेधस्यशेषाभ्यनुज्ञाफलकत्तयानिषिद्धत्वमिति
रितःसकलगुणशालितायाप्रतीतावेकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीतिन्यायेनाभेदनिश्चयसंपादकेत्यादित्यर्थः विभावनात् प्रकाशनात् चंद्रज्योत्स्ने ति राजानंप्रतिकस्य
अपंहीत्यादिसार्धश्लोकेनाभेदरूपकाणि अस्यामुखेंदुनेत्यादिसार्धश्लोकेनताद्रूप्यरूपकाणि आधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्त्युद्देशक्रमप्रातिलोम्ये
नोदाहृतानियेनदग्धाइतिविशेषणेनवर्णनीयेराज्ञिप्रसिद्धशिवाभेदानुरंजनाच्छिवस्यपूर्वावस्थातोवर्णनीयराजभावावस्थायांन्यूनत्वाधिक्य
योरवर्णनाच्चानुभयाभेदरूपकमाद्यं तृतीयलोचनप्रहाणोक्त्यापूर्वावस्थातोन्यूनताप्रदर्शनात्तन्न्यूनाभेदरूपकंद्वितीयंन्यूनत्ववर्णनमपिअभेददा
र्ढ्यापादकत्वाच्चमत्कारिविषमदृष्टित्वपरित्यागेनजगद्रक्षकत्वोक्त्याशिवस्यपूर्वावस्थातोवर्णनीयराजभावावस्थायांउत्कर्षविभावनादधिकाभेदरू
पकंतृतीयंएवमुत्तरेष्वताद्रूप्यरूपकोदाहरणेष्वपिक्रमेणानुभयन्यूनाधिकभावाउन्नेयाःअनेनैवक्रमेणोदाहरणांतराणि चंद्रज्योत्स्नाविशदपु
लिनेसैकतेस्मिन्शरय्वावादद्यूतंचिरतरमभूत्सिद्धयूनोःकयोश्चित् एकोवक्तिप्रथमनिहतंकैटभंकंसमन्यस्तत्वंसत्वंकथयभगवन्कोहतस्तत्रपू
र्वं अत्रसत्वमित्यनेनयःकंसकैटभयोर्हंतागरुडध्वजस्तत्तादात्म्यंवर्णनीयस्यराज्ञःप्रतिपाद्यतेप्रतिकंसकैटभवधयोःपौर्वापर्यप्रश्नव्याजेनतत्ता
विदुक्तिः हेभगवन् चंद्रज्योत्स्नावत्विशदंश्वेतंपुलिनंयस्यतथाभूतेऽस्मिन्शरय्वाःशरयूनामकनद्याःसैकतेसिक॥ दात्म्यपदार्थकरणात्पूर्वावस्थातउत्कर्षापकर्षयोःवि
तामयदेशकयोश्चित्सिद्धतरुणयोःचिरतरंअतिचिरकालंवादरूपंद्यूतमभूत्कीदृक्तत्राह एकःसिद्धयुवाकैटभंदैत्यविशेषंप्रथमंनिहतंवक्तिवदति अन्यःकंसंप्रथमंनिह
तंवक्तिसःकंसकैटभयोर्निहंतात्वंतत्तयोर्मध्येपूर्वंकोहतइतितत्त्वंकथयेत्यन्वयः यद्यपिमुनिप्रभृतावेवभगवन्नित्यामंत्रणमुचितंनराजादौतथापिराज्ञोभगवत्तादात्म्यवर्णना
दनौचित्यंपरिहरणीयं क्वचित्तुभवतेतिपाठःअत्रज्योत्स्नापदेनैवचंद्रिकालाभेपिचंद्रपदंशारदपूर्णचंद्रपरतयानपुष्पमाल्यस्य त्रपुष्पपदमिवोत्कृष्टपुष्पपरतयेतिध्येयं
वादयोग्यतासूचनायूनोरित्युक्तं अयंहीत्युदाहरणेऽभेदारोपहेतुभूतंपुरदाहकत्वरूपंसाधर्म्यमुपात्तद्दहतुजगद्रक्षकत्वादिकंनतगम्यमानमितिभेदः

वेधादृतिद्वेधा कांताधर्मिकत्वकनकधर्मिकत्वरूपद्विधाद्वयपुक्तं भ्रमंवल्लवदनिष्टाननुवंधिसुखसाधनत्वभ्रमं सर्वेषामपिभ्रमाणांवेधसानिर्माणेपिप्राधान्यविवक्षये
त्यमभिधानं अयमास्तद्रस्युदाहरणेशंभुसादृश्यंगम्यमानमिहत्वनासक्तिरूपंतदुपात्तमितिभेदः त्वय्यागतइति राजानंप्रतिकवेरुक्तिःसेतुश्चमंथश्चेतिद्वंद्वः मथ
नंमंथः अमृतमथनद्वीपांतरेपोत्यपिनासुतरामेनतद्वीपेनासीतीतिसूच्यते अथराजभावावस्थायां शंभुर्विश्वमित्यत्र विश्वसंरक्षकत्वसादृश्यमुपात्तं इहतुनेति
भेदः किंपद्मस्येति दर्पितांप्रतिनायकोक्तिः तववक्त्ररूपेंदुकार्यकारिणिसति अयमपरः प्रसिद्धःशीतांशुश्चंद्रः यतउज्जृंभतेउदितोभवतितस्मात्तववक्त्रेंदुःपद्म
वेधाद्वेधाभ्रमंचक्रेकांतासुकनकेषुच तासुतेष्वप्यनासक्तः साक्षाद्भर्गोनराकृतिः अत्रसाक्षादितिविशेषणेनविरक्तस्यप्रसिद्धशिवतादात्म्य
मुपदिश्यनराकृतिरितिदिव्यमूर्तिवैकल्यप्रतिपादनान्न्यूनाभेदरूपकं त्वय्यागतेकिमितिवेधतएषसिंधुस्त्वंसेतुमंथकृद्यतः किमसोवि
भेति द्वीपांतरेपिनहितेस्त्यवशावदोयतांराजपुंगवनिषेवतएवलक्ष्मीः अत्रत्वंसेतुमंथकृदितिसेतोर्मथनस्यचकर्त्रापुरुषोत्तमेनसहव
र्णनीयस्यतादात्म्यमुक्त्वातथापित्वदागमनंसेतुवंधायमंथनायवेतिसमुद्रेणनभेतव्यंद्वीपांतराणामपित्वद्वशंवदत्वेनपूर्ववद्द्वीपांतरेजेत
व्याभावात्साप्रतलक्ष्मीकत्वेनमंथनप्रसक्त्यभावाच्चेतिपूर्वावस्थातउत्कर्षविभावनादधिकाभेदरूपकं किंपद्मस्यरुचिंनहंतिनयनानंदंविध
तेनकिंवृद्धिंवाझषकेतनस्यकुरुतेनालोकमात्रेणकिं वक्त्रेंदौतववसत्ययंयदपरःशीतांशुरुज्जृंभतेदर्पःस्यादमृतेनचेदिहतदप्यस्त्येवविवा
धरे अत्रापरःशीतांशुरित्यनेनवक्त्रेंद्रोःप्रसिद्धचंद्राद्भेदमाविष्कृत्यतस्यचप्रसिद्धचंद्रकार्यकारित्वमात्रप्रतिपादनेनोत्कर्षापकर्षयोरप्रदर्शनाद
स्यरुचिंकांतिंकिंनहंतिप्रायोजनमनुद्दिश्यनमंदोपिप्रवर्ततइतिन्यायात्प्रयोजनस्याभ्यतःसंभवेतदुज्जृंभणस्यासंगतेरितिकिंनहंतीतिकाकाअपितुहंत्येवेतिप
र्यवसानेतदुज्जृंभणंवृथेतिप्रतीतिपर्यवसानं एवमग्रिमवाक्ययोरपिझषोमकरःकेतनेचिह्नमस्यतथाभूतस्यसमुद्रस्यकामस्यचआलोकनमालोकःप्रकाशश्च
तन्मात्रेण अमृतेनदर्पोभिमानःउज्जृंभणहेतुःस्याच्चेत् अयुक्तमेततयतःइहवक्त्रेंदौविंवाधरेतदप्यस्त्येवेतिसमुचितपदाध्याहारेणयोजनोयमच्छब्दस्योत्तरवाक्य
गतेत्वेनतच्छब्दाक्षेपसमत्वान्नतदनपादाने(पि)न्यूनपदत्वदोषःकार्यकारित्वमात्रेत्यनेनाभेदव्यावृत्तिः अस्यामस्त्रेंदुनेत्यत्र किमिदंनेतिपुनरुपादानमात्रंभेदविवक्षात्राप

कु० टी० अवतुर्वदनइति वादरायणोव्यासः मालिक्लोचनो यस्येति आदिकारपदोपगमकत्वाद्बहुव्रीहिः ननु हरावपरइतिविशेषणात्तदंशेएवताद्रूप्यरूपकस्यात् इतरांशेतुभेदरू

चं० पकमेवेत्याशंक्याह अत्रेति त्रिष्वपीति एकत्रानेकांशेपस्त्पायांरूपकमालायामवैरूप्यपतात्पर्यग्राहकस्यैकत्रांस्थितस्यापिसाधारण्यमेवोचितमितिभावः अयमेव

१० वसाध्वीत्यादिपूर्वोदाहरणाद्विशेषः न्यूनरूपस्यचमत्कारित्वंपूर्वमुक्तंचंद्रसंमत्यादृढयति इदमिति यदाहेत्यनंतरंसइतिशेषः एकगुणहानौत्यभिहितायामितिशे

षः गुणसाम्यदार्ढ्यंशेषगुणप्रयुक्तसाम्यायोगव्यवच्छेदः चतुर्वदनत्वाद्येकगुणातिरेकस्यप्रमाणांतरसिद्धस्यपुनर्वचनेशेषगुणाभावपरिसंख्यार्थपर्यवस्यतीतिभावः

अत्रवरूपकप्रभेदत्वेनैक्यचमत्कारोपपत्तौनालंकारांतरत्वंन्यूनत्ववर्णनस्यप्रयुक्तं सामग्रीकालीनकार्याभावस्यत्वलंकरांतरासंभिन्नस्यतद्वस्यमाणंयुक्तमित्यस्वरसो

मतमित्यनेनसूचितः किमसुभिरितिमूर्खजलमपसाधारणंचंद्रसंबोधनंग्लपितैर्नष्टैरसुभिर्निमित्तभूतैर्भीमसुतायादमयंत्यामनः मयिनिमज्जतुनिलीयतामि

जडेतिर्द

अवतुर्वदनोब्रह्माद्विबाहुरपरोहरिः अभाललोचनःशंभुर्भगवान्बादरायणः अत्रहरावपरइति विशेषणात्रिष्वपिताद्रूप्यमात्रविवक्षाविभावि

ता चतुर्वदनत्वादिवैकल्यंचोक्तमितिन्यूनताद्रूप्यरूपकं इदंविशेषोक्त्युदाहरणमितिवामनमतं यदाह एकगुणहानौगुणसाम्यदार्ढ्यंविशेषो

क्तिरिति किमसुभिर्ग्लपितैर्जडमन्यसेमयिनिमज्जतुभीमसुतामनः ममकिलश्रुतिमाहतदर्थिकांनलमुखेंदुपरांविबुधःस्मरः अत्रदमयंती

कृतचंद्रोपालंभेप्रसिद्धचंद्रोननिर्याणकालिकमनःप्रवेशश्रुतितात्पर्यविषयः किंतुनलमुखचंद्रएवेतितत्तात्स्याधिक्यप्रतिपादनादधिकताद्रूप्यरू

तिमन्यसेकिमितिसोपहासकाकुः तेनमैवंमंस्थाइत्यर्थः अत्रहेतुमाह किलनिश्चि रूपकं रूपकस्यसावयवत्वनिरवयवत्वादिभेदप्रपंचनंतुचित्रमीमांसायांद्रष्ट

तंममविबुधःपंडितःस्मरःतदर्थिकांसःप्राणनिर्गमकालीनमनःप्रवेशःअर्थोयस्यास्तांश्रुतिंनलमुखेंदुपरांमनःप्रवेशाधिकरणत्वेननलमुखचंद्रतात्पर्यवतीमाहेति

अयंकलंकिनइत्युदाहरणेदोषमून्यत्वप्रयुक्तंशब्दमाधिक्यंइहतुगुणविशेषप्रयुक्तंगम्यमानंतदितिविशेषः सावयवत्वनिरवयवत्वादीति आदिना समस्तवस्तुविषयत्वा

दिरूपैतत्प्रभेदानांपरंपरितत्वरूपभेदांतरस्यचपरिग्रहः तथाहि सावयवंनिरवयवंपरंपरितंचेतित्रिविधंरूपकंप्रत्येकंक्रमेणद्विविधंसमस्तवस्तुविषयंएकदेशविवर्ति

वकेवलमालाचश्लिष्टवाचकंअश्लिष्टवाचकंचेति श्लिष्टाश्लिष्टभेदयोःकेवलमालारूपताभ्यांमत्यंचतुर्विधमित्यशेभेदाः तत्रज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवलाविभ्रतीतारका

स्थीन्यधानव्यसनरसिका.

द्दीपात् द्वीपेभ्रमतिदधतीचंद्रमुद्राकपालेन्यस्तंसिद्धांजनपरिमलंलांछनस्यछलेनेतिपद्येरात्रौकापालिकीत्वारोपस्यप्रधानतयावयविनोऽवयवरूपाणिद्वौ
त्त्वाभस्मेत्यादिरूपकाणीतिसावयवत्वंसमस्तस्यवस्तुनआरोप्यमाणस्यशब्दविषयत्वंचदृष्टव्यं प्रौढमौक्तिकरुचःपयोमुचांविंदवःकुटजपुष्पवंधवःविद्युतांन
भसिनात्यमंडलेकुर्वतेस्मकुसुमांजलिमिथ्यमित्यत्रप्रधानस्यनभसिनात्यमंडलत्वारोपस्यावयवभूतंविद्युतांनर्तकीत्वरूपसामर्थ्येनशाब्दमित्येकदेशविशेषेण
शब्दतयावर्तनादेकदेशविवर्तित्वंकुरंगीवांगानिस्तिमितयतिगीतध्वनिषुयत्संखींकांतोदंतश्रुतमपिपुनःप्रश्नयतियत्अनिद्रंयच्चांतःस्वपितितदहोवेद्म्यभि
नवांप्रवृत्तोस्याःसेक्तुंहृदिमनसिजःप्रेमलतिकामित्यत्रप्रेमलतिकामित्यमालारूपंनिरवयवंसौंदर्यस्यतरंगिणीतरुणिमोत्कर्षस्यहर्षोद्गमःकांतेःकार्मणकर्मनक
रहस्यामुष्यासनावासभूःविद्यावक्रगिरांविधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रियावाणाःपंचशिलीमुखस्यललनाचूडामणिःसाप्रियेत्यत्रचमालारूपंनिरवयवबाध्य एव

परिणामःक्रियार्थश्चेद्विषयीविषयात्मना प्रसन्नेनदृगब्जेनवीक्षतेमदिरेक्षणा यत्रारोप्यमाणोविषयीकिंचित्कार्योपयोगित्वेनविवक्ष्यमाणःस्वत
स्तस्यतदुपयोगित्वासंभवात्प्रकृतात्मतापत्तिमपेक्षतेतत्रपरिणामालंकारः अत्रोदाहरणंप्रसन्नेनेति अत्रहिअब्जस्यवीक्षणोपयोगित्वंनिव
ध्यतेनतुदृशःमयूरव्यंसकादिसमासेनउत्तरपदार्थप्राधान्यात् नवोपमितसमासाश्रयणेनदृगब्जमिवेतिपूर्वपदप्राधान्यमस्तीतिवाच्यंप्रस
न्नेनेतिसामान्यधर्मप्रयोगादुपमितंव्याघ्रादिभिःसामान्याप्रयोगइतितदप्रयोगएवोपमितसमासानुशासनात् अब्जस्यवीक्षणोपयोगित्वेन

अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयःस्तूयतेदेवसद्वंशमुक्तारत्ननकैर्भवानित्य स्वात्मनासंभवति अतस्तस्यप्रकृतदृगात्मतापरिणत्यपेक्षणात्परिणा
त्रवेणुकुलयोःश्लिष्टेनवंशपदेनकुलेवेणुत्वारोपपूर्वकएवराज्ञिमुक्तारत्नत्वारोपइतिश्लिष्टवाचकंकेवलंपारंपरितरूपकंविद्वन्मानसेत्यादावेतदेवमालारूपंचतुर्द
शालोकवल्लिकंदइत्यत्राश्लिष्टवाचककेवलपरंपरितं पर्यंकोराज्यलक्ष्म्याइत्यादावालानंजयकुंजरस्येत्यादौचाश्लिष्टवाचकंमालापरंपरितंवदृष्टव्यंविस्तरभया
न्नेहप्रपंच्यतेइत्यलंकारचंद्रिकायांरूपकप्रकरणं परिणामंलक्षयति परिणामइति विषयिनिष्ठयाःप्रकृतकार्योपयोगितायाअवच्छेदिकाविषयात्मतापरिण
तिःपरिणामःसाचविषयतादात्म्यापत्त्यवस्थायविपर्ययता एवंचविषयाभेदस्यैवविषयिणिविवक्षणात् दृगभिन्नेनाब्जेनेतिस्वारसिकएववोधःनतुरूपकइवदृङ्दृष्टा

भेदप्रतियोगिनावेतेस्यनयो

अप्रस्तुतप्रशंसासमासोक्त्यादिषु यथासंभवमुन्नेयः अनेकधेत्यस्य अनेकप्रकारेणेत्यर्थः एवमनेकधोल्लेखः इति प्राचीनलक्षणसिद्धः ॥

मासेष्वपुदाहरति नीत्वेति मुरारिनाटकगतमेतत्पद्यं आत्मना तृतीयः सीतालक्ष्मणसहितइतिपावत् असौप्रक्रांतो रामः भूतेशस्य शंभोमालमालारूपाममरत
टीगंगांतीर्त्वा तस्मैनाविकायगुहसंज्ञायनिषादपतये सौमित्रेर्लक्ष्मणस्य मैत्रीरूपमांतरं तरणमूल्यमुपकृतवान् उपकाररूपतया दत्तवान् अथोऽनंतरं चित्र
कूटं प्रति प्रतस्थे प्रस्थितवान् कीदृशः श्यामेन तिर्यक्प्रसारितभुजद्वयांतरालेन याहीतावत्सरिणाहीस्तनीया सांतया भूताभिः शवराणांव्याधानां युवतिभिः
कौतुकेनौ दंचंतिविकसंत्यक्षीणि यत्रक्रियायांतथाकृष्टोत्कृशादतएवक्षणमन्वीयमानोऽनुगम्यमानइत्यर्थः इतिपरिणामप्रकरणं अथोल्लेखालंकारं लक्षयति
बहुभिरिति एकस्यबहुधोल्लेखादित्यन्वयः उल्लेखनं विषयीकरणमुल्लेखः हेतौ पंचमी तथाचैवं विधोल्लेखाद्धेतोरुल्लेखइष्यते उल्लेखइतिश्वबहियतइत्यर्थः अ
यथावा नीत्वाभूतेशमौलिस्रजममरधुनीमात्मनासौतृतीयस्तस्मै सौमित्रिमैत्रीमयमुपकृतवानांतरंनाविकाय व्यामव्याजस्तनीभिः शबरयु
वतिभिः कौतुकोदंचदक्षं कृच्छ्रादन्वीयमानः क्षणमचलमथो चित्रकूटं प्रतस्थे अत्रारोप्यमाणमांतरः सौमित्रिमैत्रीरूपतापत्यागुहोपकारलक्षण
कार्योपयोगीन स्वात्मना गुहस्य रघुनाथप्रसादैकार्थित्वेन वेतनार्थित्वाभावादितिपरिणामालंकारः बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेखइष्यते
स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः स्वर्द्रुः कालः शत्रुभिरैक्षि सः यत्रनानाविधधर्मयोग्यैकंवस्तु तत्तद्धर्मयोगरूपनिमित्तभेदेन अनेकेनग्रहीत्रा अनेकधोल्लि
ख्यते तत्रोल्लेखः अनेकधोल्लेखने रुच्यर्थित्वभयादिकं यथार्हप्रयोजकं रुचिरभिरतिः अर्थित्वंलिप्सास्त्रीभिरित्याद्युदाहरणं अत्रैकएवराजा
सौंदर्यवितरणपराक्रमशालीतिकत्वात् स्त्रीभिरर्थिभिः प्रत्यर्थिभिश्च रुच्यर्थित्वभयैः कामकल्पतरुकालरूपोदृष्टः ॥ ग्रहीतृभेदप्रतिलक्षणस्यप्रयोजक
त्वात् स्त्रीभिरिति स्वर्द्रुः स्वर्गसंबंधीद्रुमः कल्पतरुः कालोयमः सप्रकृतो राजाश्लोकं व्याचष्टे यत्रेति नानाविधेति सौंदर्यदातृत्वशूरत्वादिरूपेत्यर्थः तत्तद्धर्मेति रुच्यर्थित्व
भयादिरूपेत्यर्थः एतच्च स्वरूपकथनं न तु लक्षणांतर्गतम् ननु द्वाभ्यां ग्रहीतृभ्यां निमित्तद्वयवशात्प्रकारद्वयेनोल्लेखेऽव्याप्तिरत आह अनेकेनेत्यादि तथाचलक्षणेब
हुपदमनेकपरमितिभावः एवंच ग्रहीतृविषयाधन्यतमानेकत्वप्रयुक्तमेकस्योल्लिख्यमानानेकप्रकारत्वमुल्लेखइतिलक्षणंबोध्यं सौंदर्यस्यतरंगिणीत्यादिमाला
रूपकवारणायाद्यं विशेषणं तत्र ग्रहीतृभेदप्रयुक्तं नानेकप्रकारत्वमिति नातिव्याप्तिः वक्ष्यमाणोल्लेखप्रभेदसाधारण्याय अन्यतमत्वप्रवेशः तद्विवेचनेन त आस्माना

विप्राविक्रमसौंदर्यतपसांनिधिमागतं पश्यंतिविबुधाः भूपाःस्त्रियोवृद्धाश्चकौतुकादित्सत्रानिश्रान्तिरतोऽनेकप्रकारत्वमित्युक्तं नचोल्लिख्यमानप्रकारत्वमित्येवास्तु
उक्तोदाहरणे प्रकारस्यकस्याप्यनुल्लेखादेवानतिप्रसंगादितिवाच्यं एवमपिनृत्यत्वद्वाजिराजिप्रखरखुरपुटप्रोद्धूतैर्धूलिजालैरालोकालोकभूमीधरमुकुलनि
रालोकभावंप्रयाते विश्रांतिंकामयंतेरजनिरितिधियाभूतलेसर्वलोकाःकोकाःक्रंदंतिशोकानलविकलतयाकिंचनेदंत्युलूकाइत्यत्रधूलिजालरूपस्यैकस्य
वस्तुनोऽनेकैर्लोककोकोलूकैर्ग्रहीतृभिरेकेनैवरजनीत्वेनप्रकारेणोल्लेखनादतिव्याप्तेर्वारणायप्रकारेऽनेकत्वोपादानस्यावश्यकत्वात् सिंजानैर्मंजरीतिस्तनकलश
युगंचुंबितंवंबरीकैस्तन्मासोल्लाससलीलाःकिसलयमनसापाणयःकीरदष्टाः तल्लोपायालपंत्यःपिकनिनदपियाताडिताःकाकलोकैरित्थंचोलेंद्रसिंहत्वदरि

यथावा गजत्रातेतिवृद्धाभिःश्रीकांतइतियोवतैः यथास्थितश्चबालाभिर्दृष्टःशौरिःसकौतुकं अत्रयस्तथाभीतंभक्तंगजंत्वरयात्रायते
समसोयमादि पुरुषोत्तमइतिवृद्धाभिःसंसारभीत्यातदभयार्थिनीभिःकृष्णोयंमथुरांपुरंप्रविशन्दृष्टःयस्तथाचवलत्वेनप्रसिद्धायाः
श्रियोऽपिकामोपचारवैदग्ध्येननित्यंवल्लभःसोयमितियुवतियुवतिसमूहैःसोत्कंठंदृष्टःबालाभिस्तद्वाह्यगतरूपवेषालंकारदर्शनमा
त्रलालसाभिर्यथास्थितवेषादियुक्तोदृष्टइतिबहुधोल्लेखःपूर्वःकामत्वाद्यारोपरूपकसंकीर्णःअयंतुशुद्धइतिभेदःएकेनबहुधोल्लेखे
प्यसौविषयभेदतःगुरुर्वचस्यर्जुनोयंकीर्तौभीष्मःशरासने ॥

मृगदृशांनाप्यरण्यंशरण्यमित्यनेकगतभ्रांतिपरंपरायामतिप्रसंगवारणार्थमेकस्ये
त्युक्तमितिसंक्षेपःयथार्हमिति स्त्रीभिःकामत्वोल्लेखेवासांरुचिरनुरागःप्रयोजकःअर्थिभिःकल्पतरुत्वोल्लेखेतेषांलिप्साप्रयोजिकायतुभिर्यमत्वोल्लेखेतेषां
भयंप्रयोजकमित्येवंयथायोग्यमित्यर्थः उदाहरणांतरमाह यथावेति श्रीकृष्णस्यमथुराप्रवेशवर्णनं शौरिः श्रीकृष्णःवृद्धाभिर्जगत्रातेतिदृष्टइत्याद्यन्व
यःसकौतुकंसोत्कंठमितिदर्शनक्रियाविशेषणंसर्वत्रसंबध्यते श्लोकंव्याचष्टेपइतित्रयामहायहयह येनयुवतिसमूहैःतरुणीसमूहैःपूर्वस्मिन्निउदाहृतइतिशे
षःउल्लेखइत्यनुषज्यते आरोपरूपकसंकीर्णइतिपाठेआरोपस्वरूपंयद्रूपकंतत्संकीर्णइत्यर्थःआरोपरूपरूपके तिपाठस्तुस्पष्टार्थएवउल्लेखप्रभेदांतरमाह एके

टी० टी० ८ग

ग्रहात्विति विषयभेदादित्यनेनांतरमेकस्येति शेषः विषयपदमाश्रयसंबंधिनोरुपलक्षणं अत एव लक्षणे ग्रहात् विषयादित्यादिपदेन तत्संग्रहः कृतः तत्र विषयस्तमोनिर्दिष्टो विषयस्तु अनंते अधिकरणसप्तमीनिर्दिष्टस्तु आश्रयः षष्ठ्यादिनिर्दिष्टः संबंधीति विवेकः गुरुरित्यस्यार्थकथनेन महानिति गुरुर्महान्वा अवदिति विश्वकोषात् पटुरिति तु तस्य पर्यवसितार्थकथनं पटुः स्यादित्यादौ तादिना कीर्तिविषये अर्जुनो धवल इति वसार्थ इत्यर्थांतरस्य धनुर्विषये भीष्मो भीषण इतिवत् गांगेय इत्यर्थांतरस्य च संग्रहः भीष्मस्तु भीषणे रुद्रे गांगेये च निशाचर इति विश्वः क्रोडीकरणात् एकवृंतगतफलद्वयन्यायेन संग्रहात् अकृशमिति कपालिनो हरस्य भगधेयभाग्यतत्त्वेनाध्यवसितं पार्वतीस्वरूपं चित्ते आविरस्तु प्रकटीभवत्विति संबंधः किंभूतं कुचयोः वृत्तविषये अकृशं स्थूलं एवमग्रेपि विलग्नामध्यः विल

ग्रहीत्रभेदाभावेपि विषयभेदाद्बहुधोल्लेखनादसावुल्लेखः उदाहरणं श्लेषसंकीर्णं क्वचो विषये महान्पटुरित्यादिवत् वृहस्पति
रित्याद्यर्थांतरस्यापि क्रोडीकरणात् मुद्रा यथा अकृशं कुचयोः कृशं विलग्ने विपुलं चक्षुषि विस्तृतं नितंबे अधरे रुणमाविरस्तु चित्ते
करुणाशालिकपालिभागधेयं स्यात्स्मृतिभ्रांतिसंदेहैस्तदंकालंकृतित्रयं पंकजं पश्यतः कांतामुखं मे गाहते मनः अयं प्रमत्तमधु
पस्त्वन्मुखं मे वेति पंकजं पंकजं वा सुधांशुर्वेत्यस्माकं तु न निर्णयः

ग्रेमध्ये लग्नयोरिति विश्वः विपुलं आयतं अधरे अधरोष्ठे अरुणमारक्तं अरुणाधरमिति पाठस्तु प्रक्रमभंगादयुक्तः चित्ते इति करुणाशालीत्यत्रापि मध्यमणिन्यायेन संबध्यते एवं तुषारास्ताप सन्नाते ता मसे पुत्र वत्तापिनः इगंतास्ताडकाशत्रोर्भूयासुर्मेंभ्भूतये इत्यादावधिकरणानेकत्वप्रयुक्तः यमः प्रतिमहीभृतां हृतवहोसितत्नीकृतां मतां रवलु युधिष्ठिरो धनपतिर्धनाकांक्षिणां गृहं शरणामिच्छतां कुलिशकोटिभिर्निर्मितं लमेक इह भूतले वद्विपो विधात्राकृत इत्यादौ संबंधिभेदप्रयुक्तश्चोल्लेखो द्रष्टव्य इति दिक् इत्यलंकारचंद्रिकायामुल्लेखप्रकरणं अयज्ञानप्राधान्यसाम्यात्स्मृत्यादीनलंकारानन्तरसूपनि स्पादिति स्मृतिभ्रांतिसंदेहैरित्यवहरतं अन्तयाहेतुभूतेस्तदंकंते यां एकस्तदंकः तदंको विद्यते अस्मिन् तथाभूतं मत्वर्थीयाच प्रत्ययात् अकश्चिहं संज्ञेति यावत् तेन तत्संज्ञासंज्ञित मित्यर्थः अलंकृतित्रयं व्यवहारविषयः स्यादिति योजना ॥ ॥ ॥ ॥

एवं च स्मृतित्वभ्रांतित्वसंदेहत्वानि त्रीणि लक्षणानि तत्र स्मृतित्वं तावत्स्मरामीत्यनुभवसाक्षिको जातिविशेषः भ्रांतित्वं विशेष्यावृत्तिप्रकारकज्ञानत्वं संदेहत्वं तु निश्च
यभिन्नत्वे सति संभावनाभिन्नज्ञानत्वं पारिभाषिकं स्मृतिभ्रांत्यादिवारणाय सत्यंत उत्प्रेक्षावारणाय संभावनाभिन्नेति चमत्कारित्वं पुनरखिलालंकारसाधारणं लक्षणाव
यवेपि निवेशनीयं तेन संघट इति स्मृता विदं रजतमिति भ्रांता वयं स्थाणुः पुरुषो वेति संशये नातिप्रसंग इति ध्येयं गाहते आकलयति स्मरतीति यावत् सादृश्यान्निबध्य
मानैरिति चमत्कारित्वोपलक्षकं न त्वेतस्यापि स्वातंत्र्ये ण लक्षणे प्रवेशः सादृश्यामूलकानामपि स्मृत्यादीनां चमत्कारित्वेऽलंकारतायाः अनिवार्यत्वात् चमत्कारित्वैक
जीवातुत्वात्तस्याः अचमत्कारित्वे तु तेनैव वारणमिति त्वर्थसादृश्यहेतुकत्व विशेषणं नवैतद्देवोपादीयतां न तु चमत्कारित्वविशेषणमिति वाच्यं उदाहृतेषु सा

स्मृतिभ्रांतिसंदेहैः सादृश्यान्निबध्यमानैः स्मृतिमान्भ्रांतिमान्ससंदेह इति स्मृत्यादिपदांकितमलंकारत्रयं भवति तत्र क्रमेणोदाहृतं
यथा वा दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्तादंभस्तः स्फुरदरविंदचारुहस्तां उद्वीक्ष्य श्रियमिव कांचिदुत्तरंतीमस्मार्षीज्जलनिधिमंथनस्य
शौरिः पूर्वत्र स्मृतिमदुदाहरणे सदृशास्येव स्मृतिरत्र सदृशलक्ष्मीस्मृतिपूर्वकं तत्संबंधिनो जलनिधिमंथनस्यापि स्मृतिरिति भेदः पलाश
मुकुलभ्रांत्या शुकतुंडे पतत्यलिः सोपि जंबूफलभ्रांत्या तमलिं धर्तुमिच्छति अत्रान्योन्यविषयभ्रांतिनिबंधनः पूर्वोदाहरणाद्विशेषः जीव मू
नग्रहणेन म्रागृहीत्वा पुनरुद्धताः किं कनिष्ठाः किं मुज्येष्ठा घटीयंत्रस्य दुर्जनाः पूर्वोदाहृतसंदेहः प्रसिद्धकोटिकः अयं तु कल्पितकोटिक इ टी

दृश्यमूलकस्मृत्यादिष्वतिप्रसंगवारणार्थं तस्या दृश्यकत्वादिति संक्षेपः दिव्यानामिति माघे जलक्रीडावर्णनप्रस्तावे पद्यमिदं शौरिः श्रीकृष्णः अंभस्तः जलात् उत्तरं
तीं निर्गच्छंतीं श्रियमिव श्रीसदृशीं कांचित्पुरस्तादग्रे उद्वीक्ष्य जलनिधिमंथनस्य अस्मार्षीत्स्मृतवान् अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी किंभूतां दिवि भवा दिव्यास्तेषां देवाना
मपि सौंदर्यातिशयेन कृताश्चर्यां तथा स्फुरता अरविंदेन कमलेन चारुः रमणीयः हस्तो यस्यास्तथाभूतां तथा चैवंविधनायिकासदृशलक्ष्मीस्मरणात्तत्संबंधिज
लनिधिमंथनस्मरणमिति भावः अत्र श्रियमिवेत्युपमायाः स्मृत्यंगत्वात्तयोरंगांगित्वलक्षणः संकरः पलाशेति वक्रिमलौहित्यरूपसादृश्यात् भ्रांतिः अलिः भ्रमरः
सोपि शुकोपि भ्रांतिनिबंधनइति भ्रांतिप्रयुक्त इत्यर्थः जीवनेति जीवनं जलं प्राणसंयोगश्च अपवा जीवंते नेनेति जीवनं धनं नम्रा अधोमुखाः विनीताश्च उन्नताः

अप्रसिद्धेति पदीयत्रसंबंधिनोऽर्थस्य कनिष्ठयोः कोटयोरप्रसिद्धेरिति भावः इत्यलंकारचंद्रिकायां स्मृतिभ्रांतिसंदेहप्रकरणं ॥ अथापह्नुतिः तत्र तावदभेदप्रतिपत्तिनिरूपितांगित्वान्यतरत्वान्निषेधोपह्नुतिरित्यपह्नुतिसामान्यलक्षणं निषेधश्च नञादिसत्त्वे वाच्यः क्वचित्तु तदभावात्कैतवादिपदैः परमतत्त्वोपन्यासादिभिश्च व्यंग्यः तथा क्वचिदभेदप्रतिपत्तिसमानाधिकरणः क्वचित्तु तद्व्यधिकरण इति विवेकः एवमभेदः क्वचिदारोप्यमाणः क्वचित्तु स्वाभाविकः एवं तत्प्रतिपत्तिरपि क्वचित्व्यंजनया यथा पश्यसु वाच्यवृत्त्येति बोध्यं निषेधोऽपह्नुतिरित्येतावदुक्ते न द्यूतमेतत्कितव क्रीडनं निशितैः शरैरिति प्रसिद्धनिषेधानुवादरूपो प्रतिषेधालंकारेतिव्याप्तिरतोऽभेदप्रतिपत्तिनिरूपितेत्यादिविशेषणमुपात्तं तत्र हि युद्धप्रवृत्तं कितवं प्रति युद्धे द्यूतत्वाभावो निर्ज्ञातोऽपि कीर्त्यमानोऽत एव तव प्रागल्भ्यं न तु युद्ध इत्युपहासार्थो न तु युद्धाभेदप्रतिपत्त्यंगं तस्यास्तदुपन्यासं विनापि सिद्धत्वात् नाप्यंगिभूतः निर्ज्ञाततत्त्वेन तदुपायानपेक्षणादिति तद्वारणं अभेदप्रतिपत्तिनिरूपितांगित्वमात्रोक्तौ शुद्धापह्नुतिहेत्वपह्नुतिपर्यस्तापह्नुतिकैतवापह्नुतिष्वव्याप्तिः तत्र सर्वत्र नायं सुधांशुरित्यादेर्निषेधस्य व्योमगंगासरोरुहाद्यभेदप्रतिपत्त्यर्थत्वेन तदंगतयांगित्वाभावा

शुद्धापह्नुतिरन्यस्यारोपार्थो धर्मनिह्नवः। नायं सुधांशुः किं तर्हि व्योमगंगासरोरुहं ॥ वर्णनीये वस्तुनि तत्सदृशधर्मारोपफलकस्तदीयधर्म
निह्नवः कविमतिविकासोत्प्रेक्षितधर्मान्तरस्यापि निह्नवः शुद्धापह्नुतिः यथा चंद्रे वियन्नदीपुंडरीकत्वारोपफलकस्तदीयधर्मस्य चंद्रत्व निह्नवः

त् अभेदप्रतिपत्तिनिरूपितांगत्वमात्रोक्तौ च भ्रांतापह्नुतिच्छेकापह्नुत्योरव्याप्तिः तयोर्भ्रांतिशंकानिवारणरूपनिषेधस्य प्राधान्येनाभेदप्रतिपत्त्यंगत्वाभावादतस्तदन्यतरत्व त्वनिवेशः तदाहुः साम्यायापह्नवो यत्र सा विज्ञेयापह्नुतिः अपह्नवाय सादृश्यं यस्मिन्नेषाप्यपह्नुतिरिति सर्वं चैतत्तदुदाहरणव्याख्यानावसरे व्यक्तीभविष्यतीति प्रपंचितं एवं सामान्यलक्षणं मनसि निधाय शुद्धापह्नुत्यादींस्तद्भेदान्क्रमुपक्रमते शुद्धापह्नुतिरिति लक्षणमाचष्टे वर्णनीय इति कविमतेर्विकासः स्फूर्तिस्तया क्षिता तथा चोपमेये उपमानारोपफलक उपमेयधर्मत्वाभिमतनिषेधः शुद्धापह्नुतिरिति लक्षणमिति भावः अत्र चानुक्तनिमित्तत्वकैतवादिपदाघटितत्वं च निषेधविशेषणं बोध्यं तेन हेत्वपह्नुतौ कैतवापह्नुतौ च नातिप्रसंगः कांतः किं न हि नूपुर इति छेकापह्नुतौ उपमेयधर्मस्य कांतत्वस्य निषेधसत्त्वादतिप्रसंगवारणायायं विशेषणं तत्र हि न कांतत्वनिषेधो नूपुरारोपार्थोऽपि तु नूपुरारोप एव शंकितकांतत्वनिषेधार्थ इति तदव्याप्तिः पर्यस्तापह्नुतिवारणायोपमेयधर्मस्युक्तं तत्रोपमानधर्मस्यैव

एवंच सरोरुहपदं विशेषपरमिति भावः अंकमिति इंदौद्दलस्य स्फुरितस्येंद्रनीलमणेः शाकलवत् श्यामं यद्दरी दृश्यते तत्केपिकवयः अंकं कलंकं शशांकिरे शंकितवंतः
परेऽन्ये जलनिधेः पंकं मे निरेकति चित्तुनः सारंगसंज्ञ गदिरे अब्रुवन् परे इतरे भुवः भूमेश्छायां भूच्छायमैच्छन् विभाषा सेनासुराछायेत्यादिना क्लीवत्वं वयं तु सांद्रं घनं नि
शिरात्रौ पीतं अत एव कुक्षिस्थं मं धतमसं गाढध्वांतं आचक्ष्महे ब्रूमह इत्यन्वयः औत्प्रेक्षिकाः उत्प्रेक्षामात्रविषयाः कलंकादयः अपि नास्वाभाविकस्य भूच्छायत्व
स्य समुच्चयः अर्थसिद्ध इति नायं सुधांशुरित्यत्र नेति शब्दोपात्तत्वाच्छाब्दः इह तु परमतत्वोत्कीर्तनेन स्वानभिमतत्वसूचनादर्थगम्य इत्यर्थः एकत्रानेकापह्नवरूपतयाप्य
त्रैव विच्छित्तिर्बोध्यं हेत्वपह्नुतिमाह सएवेति शुद्धापह्नव एवेत्यर्थः युक्तिपूर्वइति योज्यते साध्यमनेनेति युक्तिर्हेतुः तत्पूर्वस्तत्सहित इत्यर्थः तथा च शुद्धापह्नवलक्षण

यथा वा अंकं केपि शशंकिरे जलनिधेः पंकं परे मेनिरे सारंगं कतिचिच्च संजगदिरे भूच्छायमैच्छन्परे इंदौ यद्दलितेंद्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते
तत्सांद्रं निशि पीततमंधतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे अत्रौत्प्रेक्षिकधर्माणामप्यपह्नवः परपक्षत्वोपन्यासादर्थसिद्धः सएव युक्तिपूर्वश्चेद्धेतेहेत्व
पह्नुतिः नेंदुस्तीव्रो न निश्यर्कः सिंधोरौर्वोयमुत्थितः अत्र चंद्र एव तीव्रत्वनैशत्वयुक्तिभ्यां चंद्रत्वसूर्यत्वापह्नवाद्वडवानलत्वारोपार्थः यथा वा
मंथानभूमिधरमूलशिलासहस्रसंघट्टनव्रणकिणः स्फुरतींदुमध्ये छायामृगः शशक इत्यतिपामरोक्तिस्तेषां कथं चिदपि तत्र हि न प्रस
क्तिः अत्र चंद्रमध्ये मंथनकालिकमंदरशिलासंघट्टनव्रणकिणस्य च्छायादीनां संभवो नास्तीति च्छायात्वाद्यपह्नवः पामरवचनत्वोपन्यासे
एवानुक्तनिमित्त इत्यस्य स्थाने उक्तनिमित्त इत्युक्तौ हेत्वपह्नुतिलक्षणं संपद्यत इति भावः नेंदुरित्यादि विरहाकुलोक्तिः तीव्रोदारुणोपतप्तः अतो नेंदुः निशि रात्रौ सत्वान्नार्कः और्वस्तु वडवानल इत्यमरः नैशत्वेति निशिभवो नैशस्तत्वमित्यर्थः अत्र
पिचंद्रत्वं स्वाभाविको धर्मः सूर्यत्वं त्वौत्प्रेक्षिकमिति बोध्यं मंथानेति मंथानो मंथने दंडः स चासौ भूमिधरः पर्वतो मंदरस्तस्य मूलभारोपत शिलासहस्रं तेन संघट्टनात्
घातो व्रणस्तस्य किणश्चिह्नमिंदुमध्ये स्फुरति प्रकाशते छायामृगः मृगो हरिणः शशकः शश इत्येषा अतिपामराणामुक्तमानामुक्तिः हि यस्मात्तेषां छायादीनां त
त्र इंदुमध्यभागे कथंचिदपि केनापि प्रकारेण प्रसक्तिर्नास्तीत्यन्वयः वैशाखमंथमथानमंथनो मंथदंडक इत्यमरः नास्तीतीतीति हेतोरित्यर्थः ॥

कु॰ टी॰
वं॰
१७

पर्यस्तापह्नुतिमाह अन्यत्रेति सः अपह्नवः तथाच तदारोपार्थस्तस्यापह्नव इति लक्षणं निषेधस्य च न स्वाधिकरणे प्रतियोग्यारोपार्थत्वं संभवो न वा स्वाधिकरणे स्वारोप इत्यर्थः सिद्ध मे वारोपस्यान्याधिकरणत्वमन्यत्रेत्यनेनोक्तं अत एव पर्यस्तापह्नुतिरित्युच्यते पर्यस्ता आरोपविपरीता आरोपव्यधिकरणेति तदर्थात् न च चंद्रे चंद्रत्वनिषेधस्य कथं मुखे तदारोपार्थत्वमिति वाच्यं आरोपदार्ढ्यसंपादकत्वेन निषेधस्य तदर्थताया अनुभवसिद्धत्वात् अत एव दृढारोपरूपकमेवेदं नापह्नुतिरिति प्राचां सिद्धांतस्तदनुसारेणैव च चित्रमीमांसायां प्रकृतस्य निषेधेन यदन्यत्वप्रकल्पनमित्यपह्नुतिलक्षणमुक्तं इह त्वलंकाररत्नाकरानुसारेणायं प्रभेद उपदर्शितः सामान्यलक्षणाभिप्रायेणापह्नुतित्वेनोक्त इति निरवद्यं हालाहल इति हालाहलो विषं नैव भवति किंतु रमा लक्ष्मीर्विषं जनाः परं केव

अन्यत्र वर्णनीये वस्तुनि तस्य धर्मस्यारोपार्थः पर्यस्तापह्नुतिः यथा चंद्रे चंद्रत्वनिह्नवो वर्णनीये मुखे तदारोपार्थः यथा वा हालाहलो नैव विषं विषं रमा जनाः परं व्यत्ययमत्र मन्वते निपीय जागर्ति सुखेन तं शिवः स्पृशन्निमां मुह्यति निद्रया हरिः पूर्वोदाहरणे हेतूक्तिर्नास्ति अत्र तु सास्तीति विशेषः ततश्च पूर्वापह्नुतिवदत्रापि द्वैविध्यमपि द्रष्टव्यं भ्रांतापह्नुतिरन्यस्य शंकायां भ्रांतिवारणे तापं करोति सोत्कंपं ज्वरः किं न सखि स्मरः अत्र तापं करोतीति स्मरवृत्तांते कथिते तस्य ज्वरसाधारण्यादृजुबुध्द्या सख्या ज्वरः किमिति पृष्टे न सखि स्मर इति तत्त्वोक्त्या भ्रांतिवारणं कृतं ॥

लमत्रास्मिन्विषये व्यत्ययं वैपरीत्यं मन्वते अभ्युपगच्छंति कुतस्तत्राह यस्मात् शिवस्तं हालाहलं निपीय सुखेन जागर्ति हरिस्तु इमां रमां स्पृशन् सन् निद्रया मुह्यति स्पृशन्निति पाठे स्मरन्नपि मुह्यति किमु स्पृशन्नित्यर्थः तथा च रमाया विषरूपत्वे मोहजनकत्वं हेतुः हालाहलस्य तत्त्वापह्नवे च जागरसुखप्रयोजकत्वमिति बोध्यं हालाहलं विष इति विस्वः अत्र स्पृशन्मुह्यतीति कार्यकारणयोः पौर्वापर्यरूपातिशयोक्तिरलंकारः सा हेतूक्तिः ततश्चेति हेतूक्तितदनुक्तिरूपभेदादित्यर्थः पूर्वापह्नुतिवत् शुद्धापह्नुतिवत् द्वैविध्यं शुद्धपर्यस्तापह्नुतिः हेतुपर्यस्तापह्नुतिरित्येवं द्विप्रकारत्वं भ्रांतापह्नुतिरिति अन्यस्य प्रकृतस्य भ्रांतिवारणे वार्यतेऽनेनेति वारणं तथा च भ्रांतिवारके तत्त्वाख्याने सतीत्यर्थः भ्रांतं भ्रमः भावे क्तः भ्रांत्यपह्नुतिरित्यर्थः एवं च तत्त्वकथनहेतुकभ्रांतिविषयनिषेधो भ्रांतापह्नुतिरिति लक्षणं बोध्यं तस्य तापकारित्वरूपस्मरवृत्तांतस्य ॥ छ ॥ ६ ॥

नागरिकेति नगरेभवोनागरिकस्तेप्रतिग्रामीणस्यप्रश्नः समधिकापश्चंतरेभ्यः उन्नतिरुच्चतायस्यैवंभूतउभयतःमुखपृष्ठभागयोः पुच्छंयस्यैवंभूतश्चकोयंमहि षइतिनहिनहीत्युत्तरंमहिषइत्यनुषज्यते अयंकरिकलभः करिशावकः कलभः करिशावकइतिकोशात्कलभइत्येतावतैवसिद्धेकरिपदमुत्कृष्टकरिवा धार्थं अयमस्यशुंडादंडोनतुपुच्छमिति पुच्छइतिपाठेप्यदंडोदित्वात्साधुरेव अप्रयुक्तत्वंतुतत्रपरंविचार्यमिति पूर्वोदाहरणेतुदेहरूपभ्रांतिविषयज्वर तापक्लवः ज्वरःकिमितिप्रश्नेनतद्विषयसंदेहावगमात् इहतुमहिषत्वनिश्चयरूपभ्रांतिविषयस्यमहिषत्वस्येतितत्तोभेदः जटेति विरहिण्याइयमुक्तिः हे कुसुमशरपुरारातेर्हरस्यभ्रांत्यामांकिंकुतःप्रहरसिपीडयसि यतोनेयंजटा किंतुवेणीकृतःअवेणीवेणीसंपद्यतेतथाकृतःकचानांकलापःतयागलेगर

यथावा नागरिकसमधिकोन्नतिरिहमहिषःकोयमुभयतःपुच्छः नहिनहिकरिकलभोयंशुंडादंडोयमस्यनतुपुच्छंइदंसंभवद्भ्रांतिपूर्विकायांभ्रांतापह्नुतावुदाहरणं कल्पितभ्रांतिपूर्वायथा जटानेयंवेणीकृतकचकलापोनगरलंगलेकस्तूरीयंशिरसिशशिलेखानकुसुमंइयंभूतिर्नांगेप्रियविरहजन्माधवलिमापुरारातिभ्रांत्याकुसुमशरकिंमांप्रहरसि अत्रकल्पितभ्रांतिर्जटानेयमित्यादिनिषेधमात्रोन्नेयापूर्ववत्प्रश्नाभावात् दंडीत्वत्रतत्त्वाख्यानोपमेत्युपमाभेदमेने यदाह नपद्मंमुखमेवेदंनभृंगौचक्षुषीइमे इतिविस्पष्टसादृश्यात्तत्त्वाख्यानोपमामतेति ॥

लंनैतदपितुइयंकस्तूरी एवंशिरसिनैषाशशिलेखाकिंतुकुसुमं तथाइयमंगेभूतिर्भस्मनभवतिपरंतुप्रियाविरहाज्जन्मयस्यैवंभूतोधवलिमापांडिमेति अवर्ज्योवहुव्रीहिर्व्यधिकरणोजन्माद्युत्तरपदइतिवामनसूत्राद्व्यधिकरणोपिवहुव्रीहिर्नदुष्टः कल्पितेति कुसुमशरेउत्प्रेक्षितेत्यर्थः निषेधमात्रोन्नेयेति निषेधस्यप्रसक्तिपूर्वकत्वादितिभावः मेनेइत्यस्वरसोद्भावनं तद्वीजंतूपमाबोधकस्येवादेरसत्वेपितदुपगमरूपकस्याप्युपमात्वस्यादित्तिस्पष्टमेव छेकापह्नुतिरिति छेकोविदग्धस्तत्कृताअपह्नुतिः छेकापह्नुतिरितिलक्ष्यनिर्देशः वाक्यान्यथायोजनहेतुकःशंकिततात्त्विकवस्तुनिषेधइतिलक्षणं अन्यस्पशंकाःतद्दूरुत्पन्यवांकायानिवर्तनीयत्वेनहेतुतयाव्यपदेशःसंतापात्त्वातीनिवत् अत्रचमुद्रापह्नुतिवारणायार्थविशेषणंमसकिलश्रुतिमाहनदंष्टिका ॥

नवानेनैव मुद्रापह्नुतिवारणाच्छेकेत्यादिग्रन्थमिति वाच्यं कस्यचान ॰ वेद्रोषः ॰ि ॰ाप मद्वर्णधरे सभृंगं पद्मनामासौ वारितापिमयाधुनातव्याजोक्ताव
तिप्रसंगवारकत्वं नतत्सार्थक्यात् वक्ष्यति छेकापह्नुतेरस्याश्चायं विशेषो यत्तस्यां वचनस्यान्यथानयनेनापह्नवः अस्यामाकारस्येहेत्वंतरवर्णनेन गोपन
मिति तथ्यनिह्नव इति तात्विकनिषेध इत्यर्थः नूपुरो मंजीरः मंजीरो नूपुरोऽस्त्रियामित्यमरः नर्मसखी क्रीडासखी अत्र कांतपरायाः प्रजल्पन्मत्पदे लग्न
इत्युक्ते नूपुरतात्पर्यकत्ववर्णनेन कांतत्वापह्नवो मुख्यः नूपुराभेदप्रतिपत्तिस्तु तदंगमिति बोध्यं सीत्कारमिति सीत्कारं तदनुकारिमुखध्वनिं शिक्षयति
अधरं अधरोष्ठं व्रणयति व्रणोऽस्यास्तीति व्रणी व्रणिनं करोतीत्यर्थे तत्करोतीति णिच् तथा रोमांचं तनोति विस्तारयतीति वाक्यत्रयं नागरिकाभिप्रायेण प्रियस्य

छेकापह्नुतिरन्यस्य शंकातस्तथ्यनिह्नवे प्रजल्पन्मत्पदे लग्नः कांतः किं नहि नूपुरः कस्यचित्तकं चिच्चतिरहस्योक्तावन्येन श्रुतायामुक्ते
स्तात्पर्यांतरवर्णनेन तथ्यनिह्नवे छेकापह्नुतिः यथा नायिकया नर्मसखीं प्रति प्रजल्पन्मत्पदे लग्न इति स्वनायकवृत्तांते निगद्यमाने तदा
कर्ण्य कांतः किमिति शंकितवतीं अन्यां प्रति नूपुर इति निह्नवः सीत्कारं शिक्षयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमांचं नागरिकः किं मिलितो
नहि नहि सखि हैमनः पवनः इदमर्थयोजनया तथ्यनिह्नवे उदाहरणं॥ शब्दयोजनया यथा पद्मे त्वन्नयने स्मरामि सततं भावो भवत्कुं
तलेनीले मुह्यति किं करोमि महितैः क्रीतोऽस्मि ते विभ्रमैः इत्युत्स्वप्नवचो निशम्य सरुषा निर्भर्त्सितो राधया कृष्णस्तत्परमेव तत्प्रपादे

खींप्रति कयाप्युक्ते तदाकर्ण्य नागरिकः किमु मिलित इति शंकितवतीमन्यां प्रति नच्छेका निरुक्तयेन नहीत्यादिना हैमंतिकपवनपरत्ववर्णनेन तात्विकस्य ना
गरिकस्यापह्नवः सीत्कारशिक्षादिकर्तृत्वस्य नागरिक इव पवनेपि सत्वात् तदाह अर्थयोजनयेति विवक्षिताविवक्षितसाधारणस्यार्थस्याविवक्षितार्थसं
बंधित्ववर्णनयेत्यर्थः इदमित्युदाहरणमिति चजात्यभिप्रायेणैकवचनं हेमंतशब्दात्तत्रभव इत्यर्थे सर्वत्राण्वतल्लोपश्चेत्यणि तल्लोपे च हैमन इति रूप
सि प्रजल्पन्नित्युदाहरणे एकस्य वाक्यस्यान्यथायोजनमिह त्वनेकेषामिति भेदः शब्दयोजनयेति अर्थभेदेपि शब्दश्लेषमात्रेणेत्यर्थः पद्म इति क्रीडा
याविटो भोक्ता कृष्णो वा युष्मान्यातु रक्षत्विति संबंधः कीदृश इति उत्स्वप्नवचः स्वप्ने उद्गतमुत्स्वप्नं वचनमार्याकृष्णस्य अनुभाष्य अनूद्य राधया निर्भर्त्सितः

मननंतववचनेतत्स्मरमेवमपदिशन्कथयन् इतिकिंहेपद्मेरमेलन्नयनेसततंस्मरामि नीलेभवत्याः कुंतलेकेशपाशेममभावोंतःकरणवृत्तिरूपःउद्भूतिमो हंप्राप्नोति ननुचिंतासंगोनिवर्तितातत्राह किंकरोमिअकिंचित्करोस्मियतस्तेतवमहितैःपूज्यैः विभ्रमैर्विलासैःक्रीतोस्मिमूल्येनगृहीतोस्मीति किंकरोस्मीतिक्वचित्पाठोयुक्ततरः तत्रवास्मीत्यहमर्थकमव्ययं अहंकिंकरोदासःक्रीतोस्मीत्यर्थः राधापरत्वेतुहेराधेइत्यर्थात्संबोधनेपद्मरूपेलन्नयनेस्मरामीति विशेषः शेषंपूर्ववत् अत्ररमासंबोध्यकत्वेनयनस्मरणरूपोनवाकार्थः अपितुत्वत्संबोध्यकःपद्मस्वरूपत्वन्नयनस्मरणरूपइत्यपह्नवस्तत्स्मरमेवतघ्नपदिशन्नित्यनेनप्रकाश्यते नचात्रार्थस्यरमाराधासाधारणत्वमपितुपद्मइतिलिंगवचनश्लिष्टशब्दयोजनैवेति विषयांतरेति

सर्वमिदंविषयांतरयोजनेउदाहरणं विषयैक्येप्यवस्थाभेदेनयोजनेयथा वंदंतीजारवृत्तांतंपत्योधूर्तासखीधिया पतिंबुध्वासखिततःप्रबुद्धास्मीत्यपूरयत् कैतवापह्नुतिर्व्यक्तौव्याजाद्यैर्निह्नुतेःपदैः निर्यातिस्मरनाराचाःकांतादृक्पातकैतवात् अत्रासत्यत्वाभिधायिनाकैतवपदेननेमेकांताकटाक्षाःकिंतुस्मरनाराचाइत्यपह्नवःप्रतीयते रिक्तेषुवारिक्रियताविपिनोदरेषुमध्याह्नजृंभितमहातपतापतप्ताः स्कंधांतरस्थितदवाग्निशिखाछलेनजिह्वाप्रसार्यतरवोजलमर्थयंते संभावनास्यादुत्प्रेक्षावस्तुहेतुफलात्मना ॥

विवक्षितविषयभिन्नेत्यर्थः अवस्थाजाग्रत्स्वप्नादिरूपा वदंतीति पत्योर्भर्तरिसखीधियासखिभ्रमेणजारवृत्तांतंस्वकामुकवार्तांवदंतीधूर्ताकाचित्पतिंबुध्वासखीत्यादिवाक्यशेषमपूरयत् पूरितवती सखीतिपुनःसंबोधनमप्रतार्यतास्वनाय ततःउक्तवृत्तांतानंतरंप्रबुद्धाजागरणवती अत्रनासौजाग्रदवस्थावृत्तांतः किंतुस्वाप्निकइत्यवस्थाभेदयोजनयापह्नवः सखीत्यादिवाक्यशेषेणप्रकाश्यते कैतवापह्नुतिरितिलक्ष्यनिर्देशः व्याजाद्यैः पदैर्निह्नुतेर्व्यक्तौअभिव्यक्तौसत्यांकैतवापह्नुतिरितिव्यवहर्तव्यमित्यर्थः कैतवेनापह्नुतिरितिव्युत्पत्तेः व्याजाद्यैरित्यनेनमिषकपटच्छलच्छद्मकैतवादयोगृह्यंते एवंचकैतवादिपदप्रयोगेणापह्नुतिलक्षणंबोध्यं नाराचाबाणाःदृक्पाताःकटाक्षाःअपह्नवःनिषेधःप्रतीयतइति असत्यत्वस्यविषयबाधाधीनत्वादितिभावः

रिक्तेष्विति ग्रीष्मवर्णने तरवो वृक्षाः वारिणो जलस्य कथया वार्त्तया पि रिक्तेषु शून्येषु विपिनस्यारण्यस्योदरेषु मध्यप्रदेशेषु जलं प्रार्थयंते प्रार्थयंते कीदृशाः अध्याद्भिः जृंभितः प्रवृद्धो यो महान् आतपउष्णं तस्य तापस्तपनं तेन तप्ताः संतप्ताः किं कृत्वा स्कंधात् तरोः प्रकांडाभ्यंतरात् दुःस्थितायो दवाग्निर्दावानलस्तस्य याः शिखा ज्वाला तस्याः छलेन जिह्वां प्रसार्येति अस्त्री प्रकांडः स्कंधः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोरित्यमरः अत्र नेयं दवाग्निशिखा अपितु जिह्वेति छलपदाश्रुतीयते अत्र चानभिहितवाच्यतादोषनिरासाय कथयापि वनोदरेष्विति पठनीयं इत्यपह्नुतिप्रकरणं लक्षयति संभावनेति अत्रोत्प्रेक्षेत्यनंतरं सा च त्रिधेत्यध्याहार्यं तथा च संभावना उत्प्रेक्षापदवाच्या स्यात् सा च वस्तुहेतुफलरूपेण त्रिधेत्यर्थः वस्तुहेतुफलानां च संभावनाधर्मत्वं स्वविधेयकत्वसंबंधेन तेन वस्तुहेतुफलविधेय

उक्तानुक्तास्पदाद्यात्र सिद्धासिद्धास्पदे परे घूमस्तोमं तमः शंके कोकीविरहशुष्मणां लिंपतीव तमोंगानि वर्षतीवांजनं नभः रक्तौ तवांघ्री मृदुलौ भुवि विक्षेपणाद् ध्रुवं त्वन्मुखाभेच्छया नूनं पद्मैर्वैरायते शशी मध्यः किं कुचयोर्धृत्यै बद्धः कनकदामभिः प्रायो ब्रूंत त्वदनैक्यप्राप्त्यै तोये तपस्यति अन्यधर्मसंबंधनिमित्तेनान्यस्यान्यतादात्म्यसंभावनमुत्प्रेक्षा सा वस्तुहेतुफलात्मतागोचरत्वेन त्रिविधा अत्र वस्तुनः कस्यचिद्वस्त्वंतरतादात्म्यसंभावना प्रथमा स्वरूपोत्प्रेक्षेत्युच्यते ॥

कत्वेनेति पर्यवसितार्थः वस्तुत्वं च हेतुत्वेन फलत्वेन वा विवक्षितं यत् तद्भिन्नत्वेनातो वस्तुत्वस्य केवलान्वयितया विभागासंगतिः उक्तेत्यादि अत्र आसामुत्प्रेक्षाणां मध्ये आद्या वस्तूत्प्रेक्षा उक्ता चानुक्ता चोक्तानुक्ते आस्पदे यस्या इति विग्रहः आस्पदं चोत्प्रेक्षाया धर्मिरूपो विषयः सिद्धासिद्धेत्यत्र विग्रहः पूर्ववत् घूमेति तमः कोकीविरहशुष्मणां धूमस्तोमं शंके इत्यन्वयः कोकस्य चक्रवाकस्य स्त्री कोकी तस्या विरहरूपाणां शुष्मणां अग्नीनां संबंधिनं धूमसमूहमित्यर्थः लिंपतीवेति अत्र तम इति नभ इति च कर्तृपदं रक्ताविन्यादिद्वितीयप्रतिनायकस्योक्तिः तव मृदुलौ सुकुमारौ अंघ्री चरणौ ध्रुवं भुवि विक्षेपणाद्धेतोः रक्तवर्णाविति त्वन्मुखेति पद्मगतायास्त्वन्मुखकांतेरिच्छया हेतुनेत्यर्थः वैरायत इति वैरं करोतीत्यर्थः शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करण इति वयउमध्य

धूमस्य धरणार्थं कनकस्य दामभिः रज्जुभिरिति निगीर्याध्यवसानरूपातिशयोक्त्यावलीभिः बद्धः किमित्यर्थः प्राय इति अनुक्तकर्तृप्रायः बहुधालग्नचरणेऽस्मदहं कंपा
सन्तोये जल्ले तपस्यति तपश्चरतीत्यर्थः कर्मणो रोमंथतपोभ्यां वर्तिचरोरिति क्यङ् तपसः परस्मैपदं चेति परस्मैपदं लक्षणं परिष्कुरुते अन्यधर्मेति अन्यस
विषयिणा यो धर्मस्तत्संबंधरूपेण निमित्तेन अन्यस्य अन्यविषयिके अन्यस्य विषयिणः तादात्म्येन संभावनमित्यर्थः अन्यस्येति षष्ठ्यर्थो विषयता धर्मिता
रूपा विषयिण इति षष्ठ्यर्थस्तु विशेषणतारूपा विषयता अन्यत्वेनोत्कीर्तनं च संभावनाया आहार्यतासूचनाय तथा च विषयिनिष्ठधर्मसंबंधप्रयुक्तं वि
षयधर्मिकं तादात्म्यसंसर्गेण विषयिविधेयकमाहार्यसंभावनमुत्प्रेक्षेति पर्यवसितं तन्निष्ठधर्मसंबंधप्रयुक्तमाहार्यतत्संभावनमिति तु निष्कर्षः इ
तरा तस्याभावर्तकतया स्वरूपकथनमात्रपरत्वात् मुखं चंद्रमन्य इत्युत्प्रेक्षायां चंद्रनिष्ठाह्लादकत्वादिधर्मसंबंधप्रयुक्तं मुखचंद्रसंभावनमाहार्यमस्तीति

अहेतोर्हेतुभावेनाफलस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षा हेतूत्प्रेक्षा फलोत्प्रेक्षेत्युच्यते अत्राद्या स्वरूपोत्प्रेक्षा उक्तविषयानुक्तविषया चेति द्वि
विधा परे हेतुफलोत्प्रेक्षे सिद्धविषयाऽसिद्धविषया चेति प्रत्येकं द्विविधे एवं षण्णामुत्प्रेक्षाणां धूमस्तोमेत्यादीनि क्रमेणोदाहरणानि

लक्षणसमन्वयः बाधाद्यभावदशायां तु जायमाना मुखादौ चंद्रादिसंभावना नोत्प्रेक्षेति तद्वारणायाहार्येति एतेन विरक्तसंध्यापरुषं पुरस्ताद्यथा रजः पार्थिवमुज्जि
हीते शंके हनूमत्कथितप्रवृत्तिः प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्य इत्यत्र रजोभरोद्गमनरूपससैन्यप्रत्युद्गन्तृधर्मसंबंधप्रयुक्तायां भरते तत्संभावनायामपि नातिव्याप्तिः तस्या
अनाहार्यत्वात् संभावने यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धय इति वक्ष्यमाणसंभावनालंकारविषये यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तवेत्यादावतिव्याप्तिवा
रणाय प्रयुक्तान्तं सर्वातिशायिसौंदर्यशंके सत्त्ववतां सुखयेन सा मृगशावाक्षी सावित्रीतरलीकृतेत्यादावतिप्रसंगवारणाय तन्निष्ठेति संभाव्यमानवृत्तित्वं धर्मविशेषणं
तत्र सावित्रीतरलीकारकत्वरूपो धर्मो मुखवृत्तिर्न तु संभाव्यमानवृत्तिरिति नातिप्रसंग इति दिक् वस्तुहेतुफलात्मता वस्तुहेतुफलतादात्म्यं ननु संबंधांतरेणोत्प्रेक्षा
यामसंग्रह इति चेन्न सर्वत्राभेदेनैवोत्प्रेक्षणमिति प्राचीनमतानुसारेणेत्थमभिधानात् एतल्लक्षणनायैव लक्षणेऽन्वतादात्म्यापादानमिति नन्वलंकारसर्वस्वकारादिभिः
स्वरूपोत्प्रेक्षेति व्यवहृता यास्तु शैयापा अपि स

त्वात्तन्निषेधप्रयुक्तमित्याशंक्याह

अत्रेति व्यासांमध्येयाप्रथमावस्तूत्प्रेक्षा सैवस्वरूपोत्प्रेक्षेत्युच्यतइत्यर्थः विसृत्वरस्येति प्रसरणशीलस्येत्यर्थः तमसइति संभावनेत्यनेनान्वेतिषष्ठ्यर्थोविषय
ता तमोविषयेत्यर्थः प्रतिरोधकत्वादीत्यादिपदात् प्रसरणशीलत्वस्य संग्रहः प्रियैः पतिभिर्विघटितावियुक्ताः व्यापनस्येतिषष्ठ्यन्तस्यपूर्ववदुत्प्रेक्षापदे
नान्वयः एवमग्रेतनस्यतमसइत्यस्यापि अनुपादानादितिविषयिवाचकाभ्यांलिंपतिवर्षतिभ्यामन्येनानुपदानादित्यर्थः यथाश्रुताभ्यामेवसाध्यवसान

इजनीमुखेसर्वत्रविसृत्वरस्यतमसोनैल्यदृष्टिप्रतिरोधकत्वादिधर्मसंबंधेनगम्यमानेननिमित्तेनसद्यःप्रियविघटितसर्वदेशस्थि
तकोकांगनात्वदुपगतमज्ज्वलिष्यद्विरहानलधूमस्तोमतादात्म्यसंभावनास्वरूपोत्प्रेक्षा तमसोविषयस्योपादानादुक्तविषया तमो
व्यापनस्यनभःप्रभृतिभूपर्यंतसकलवस्तुसांद्रमलिनीकरणेननिमित्तेनतमःकर्तृकलेपनतादात्म्योत्प्रेक्षानभःकर्तृकांजनवर्षण
तादात्म्योत्प्रेक्षावानुक्तविषयास्वरूपोत्प्रेक्षा उभयत्रापिविषयभूततमोव्यापनस्यअनुपादानात् नन्वत्रतमसोव्यापनेननिमित्तेन
लेपनकर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षानभसोभूपर्यंतगाढनीलिमव्याप्तत्वेननिमित्तेनांजनवर्षणकर्तृतादात्म्योत्प्रेक्षावेतिउत्प्रेक्षाद्वयमुक्तविषय
मेवास्तु मैवंलिंपतिवर्षतीत्यास्यातयोःकर्तृवाचकत्वेपिभावप्रधानमाख्यातमितिस्मृतेर्धात्वर्थक्रियायाएवप्राधान्येनतदुपसर्जनत्वे
नान्वितस्यकर्तुरुत्प्रेक्षणीयतयाअन्यत्रान्वयासंभवात् अतएवाख्यातार्थस्यकर्तुःक्रियोपसर्जनत्वेनान्यत्रान्वयासंभवादेवास्योप
मायामुपमानतयान्वयोपिदंडिनानिराकृतः कर्त्रायत्तुपमानंस्यादन्यग्भूतोसौक्रियापदे स्वक्रियासाधनव्यग्रोनालमन्यदपेक्षितु
मितिकेचित्तु तमोनभसोर्विषययोस्तत्कर्तृकलेपनवर्षणस्वरूपधर्मोत्प्रेक्षत्याहुः

लक्षणयोपादानादसंगतेःउक्तविषयमेवेतिसकद्दुच्चरिता
भ्यांलिंपतिवर्षति भ्यांशक्त्यालेपनवर्षणयोः साध्यवसानलक्षणयाचसाधारणधर्मपुरस्कारेणव्यापनस्यवोपस्थापनस्ययुगपद्वृत्तिद्वयविरोधेनासंभवादि
त्याशयः स्मृतेःनिरुक्तस्मृतेःउत्प्रेक्षणीयतयाउत्प्रेक्षाविषयतया अन्यत्रउत्प्रेक्षायांअन्वयसंभवादितिनिराकांक्षत्वादिभावः अतएव आख्यातार्थस्यकर्तुः

क्रियोपसर्जनत्वनान्यत्रान्वयासंभवादेवः क्वचिदत एवेत्युत्तरं अयमेवव्याख्यानग्रंथः प्रमादलिखितोदृश्यतेन्यग्भूतेति गुणभूत इत्यर्थः स्वक्रियेति क्रियां
प्रतिसाधनत्वेनान्वितइत्यर्थः अपेक्षितुं आकांक्षितुं नालंनसमर्थः तथाचनिराकांक्षत्वादुपमानत्वेनान्वयोनसंभवतीतिभावः एतेननमसिलेपनकर्तृत्वम्
त्प्रेक्ष्यमित्यलंकारसर्वस्वकारमतयास्तं तस्यापिकर्तृविशेषणत्वात् विवक्षितविवेकेनलेपनस्यैवोत्प्रेक्ष्यत्वाच्च एवंच प्रधानभूतलेपनक्रियागोचराभा
वनैवनिगीर्णआपन्नविषयेतिसिद्धं नचयुगपद्वृत्तिद्वयविरोधः शंक्यः तदनभ्युपगमात् केचिदिति तमइतिवास्तवरसोद्भावनं तद्धीजंतुतमोनभसोःक
र्तृत्वेन विषयत्वेनचवारद्वयमन्वयप्रक्षेपः तथाधर्मसुत्प्रेक्षासाधर्म्यप्रयुक्ता धर्मोत्प्रेक्षात्वतत्सहचरितधर्मसंबंधप्रयुक्तेति लक्षणानुगमः नचतन्निष्ठत

तन्मतेस्वरूपोत्प्रेक्षायांधर्मसुत्प्रेक्षाधर्मोत्प्रेक्षाचेत्येवंद्वैविध्यंद्रष्टव्यं चरणयोः स्वतः सिद्धेरातिमनिवस्तुतो विक्षेपणंनहेतुरिति अहे
तोस्तस्यहेतुत्वेनसंभावनाहेतूत्प्रेक्षा विक्षेपणस्यविषयस्यसत्वात्सिद्धविषयावेदपद्म विरोधेस्वाभाविकेनापिकावदनकांतिप्रेभ्यानहे
तुरितितत्रतद्धेतुत्वसंभावनाहेतूत्प्रेक्षावस्तुतस्तदिच्छायाअभावादसिद्धविषया मध्यः स्वयमेवकुचौधरतिनतुकनकदामवंधत्वेना।
ध्यवसितायावलित्रयशालितायावलादितिमध्यकर्तृककुचधृतेस्तत्फलत्वेनोत्प्रेक्षासिद्धविषयाफलोत्प्रेक्षा जलजस्यजलावा।
स्थितेस्तदवासतपस्त्वेनाध्यवसितायाः कामिनीचरणसायुज्यप्राप्तिर्नफलमितितस्यागगनकुसुमायमानायास्तपः फलत्वेनोत्प्रे
क्षणात् असिद्धविषयाफलोत्प्रेक्षाप्यनेनैवक्रमेणोदाहरणांतराणि

समानाधिकरणान्यतरत्वेनधर्मनिवेशान्नाननुगमइतिवाच्यं सर्वत्रसाह
चर्यनिमित्तायाएवोत्प्रेक्षायाः संभवेनान्यतरत्वादिनिवेशप्रयुक्तगौरवस्यानुपादेयत्वादिति हेतुत्वेनेतिहेतुरूपतयेत्यर्थः हेतुत्वसंभावनाहेतुरूपतासंभावना फलत्वे
नफलरूपतया एवमग्रेपिवोध्यं अथोदाहृतासूत्प्रेक्षासुवोधःप्रकारःप्रदर्श्यते तत्र धूमस्तोममित्यादौकाकांगनाविरहानलसंबंधिधूमस्तोमाभिन्नतमोविषया।
यासंभावनेतिवोधः नामार्थयोरभेदान्वयात् एवंमुखंचंद्रंमन्यइत्यादावपि नूनं मुखंचंद्रइत्यादौतु चंद्रप्रकारकसंभावनाविषयोमुखमितिवोधःमुखविषय।

कु.टी. रात्राविति सम्प्रक्रांतः प्रभुर्भूपतिर्भूमौ रात्रौ रवेरभावाद्धेतोर्दिवदिवा चंद्रस्याभावाद्धेतोर्दिवसस्तत्र निरंतरमुदितप्रतापप्रशासी सृष्टवान्निर्मितवान् निस्पर्यः रक्षावि सुरा
चं. हरणे भावस्य सो हेतुर्हितत्वभावस्य इतिभेदः दिवस्वतेति विवस्वता सूर्येण स्वस्य गोसहस्रेण किरणसहस्रेण समं मिश्राः मिश्रिताः जनानां नेत्रापरनामधेय याग
५९ वोपि अनायिषत वनीता इव यथा गोपालेन परकीयाभिर्गोभिर्मिश्राः स्वीया गावो नीयंते तथा गोपदवाच्यत्वसाजात्येन मिश्रिता विवस्वतापि नीता इवेत्यर्थः
खलु संभावनायां तेन नयनेन हेतुना इदं माध्यंदिनं तं धकारैरित्यन्वयः गोः स्वर्गवज्रलीवर्दरश्मौ वज्रकुलिशे पुमान् स्त्री सौरभेयी दृग्बाणां दिग्वाग्भूष्वप्सु भूम्नि च
तिमेदिनी अत्र चानायिषतेवेति विषयोत्प्रेक्षणपूर्वकं तस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणमिति पूर्वस्माद्भेदः एवं पूर्वं च इत्युपेतिगुणरूपो हेतुरिह तु क्रियारूप इत्यपि द्रष्टव्यं
रात्रौ रवेर्दिवा चंद्रोरभावाद्दिवसः प्रभुः भूमौ प्रतापयशसी सृष्टवान् ततोदिते रात्रौ रवेर्दिवा चंद्रस्याभावः सन्नपि प्रतापयशसोः सर्गे न हे
तुरिति तस्य तद्धेतुत्वसंभावना सिद्धविषया हेतूत्प्रेक्षा विवस्वतानायिषतेव मिश्राः स्वगोसहस्रेण समं जनानां गावोपि नेत्रापरनामधे
पालेनेदं माध्यं खलु नांधकारैः अत्र विवस्वताकृतस्वकिरणैः सहजनलोचनानां नयनस्य सदेवरात्रावांध्यं प्रतिहेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति अ
सिद्धविषया हेतूत्प्रेक्षा पूरं विधुर्वर्द्धयितुं पयोधेः शंकेयमेणांकमणिं कियंति पयांसि दोग्धि प्रियविप्रयोगे सशोककोकीनयने कियं
ति अत्र चंद्रेणकृतसमुद्रस्य वृंहणं सदैव तदा तेन कृतस्य चंद्रकांतद्रावणस्य कोकांगनाबाष्पस्रावणस्य च फलत्वेनोत्प्रेक्ष्यत इति सिद्धविष
याफलोत्प्रेक्षा रथस्थितानां परिवर्तनाय पुरातनानामिव वाहनानां उत्पत्तिभूमौ
अत्र चोत्प्रेक्षाद्वयस्य त्वेपि हेतूत्प्रेक्षायाः प्राधान्यात् तत्त्वेनैव व्यपदेशो न तु स्वरूपोत्प्रेक्षात्वेन तस्यास्त्वंगत्वात् एवमन्यत्रापि बोध्यं पूरमिति अयं विधुश्चंद्रः पयोधेः
पूरं वर्द्धयितुं एणांकमणिं चंद्रकांतं कियंति लोकोत्तरतया अपरिमितानि पयांसि दोग्धीति शंके तथा प्रियैः पतिभिर्विप्रयोगे वियोगे सति सशोकानां कोकांगनानां नय
ने कर्मभूते कियंति पयांसि दोग्धीति शंक इत्यन्वयः दुहेर्द्विकर्मकत्वादेणांकमणिमिति द्वितीया एवं नयने इत्यत्रापि मध्यः किमित्यत्र कस्य वर्द्धनस्य फलत्वेन कुवध
तेरुत्प्रेक्षणमिह तु द्रावणस्रावणयोर्द्वयोः फलत्वे न वर्धनस्येति भेदः वृंहणं वर्द्धनं तदा वर्द्धनकाले तेन चंद्रेण रथस्थितानामिति रविः रथे स्थितानां निपु

त्वानां वाहनानामश्वानां परिवर्तनायेवतुरगोत्तमानां उत्पत्तिभूमावुत्तरस्यां दिशि प्रतस्थ इत्यन्वयः प्रायो ध्रुवमित्यनेनैक्यस्य गुणस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणमिह तु परिवर्तन क्रियायाइतिभेदः नन्वलंकारसर्वस्वकारादिभिरन्येषामपिजात्यादिभेदानामुक्तत्वात्कुतस्तेन प्रदर्शिता इत्याशंक्याह एताएवेति उक्तभेदाएवेत्यर्थः उत्प्रेक्षाउत्थ नेतरचमत्कारविशेषप्रयोजिकाइतिशेषः तथाचजात्यादिभेदानांचमत्कारविशेषानाधायकत्वादप्रदर्शनमितिभावः इवेत्युत्प्रेक्षेति इत्यनेनोत्प्रेक्षा बोधकत्वेने त्यर्थः त्वत्कीर्तिरिति अत्रानुपात्तस्वर्गगमनविषयास्वर्गगाप्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षाविशेषणीभूतभ्रमणश्रांतत्वरूपहेतूत्प्रेक्षावाप्रतीयतइतिबोध्यं इतिश्रीमतत्त त्सदुपाख्यवैद्यनाथकृतायामलंकारचंद्रिकायांश्रीमत्कुवलयानंदीयटीकायामुत्प्रेक्षाप्रकरणं अतिशयोक्तिलक्षयति रूपकातिशयोक्तिरिति ग्रहणउपस्था

अत्रोत्तरायणस्याश्वपरिवर्तनमसद्देवफलत्वेनोत्प्रेक्ष्यतइतिअसिद्धविषयाफलोत्प्रेक्षा एताएवोत्प्रेक्षाःमन्येशंकेध्रुवंप्रायोनूनमित्येव मादिभिःउत्प्रेक्षाव्यज्यतेशब्दैरिवशब्दोपिताहृशाद्दत्युत्प्रेक्षाव्यंजकत्वेनपरिगणितानांशब्दानांप्रयोगेवाच्याःतेषामप्रयोगेगम्यो त्प्रेक्षायथा त्वत्कीर्तिर्भ्रमणश्रांताविवेशस्वर्गनिम्नगां रूपकातिशयोक्तिःस्यान्निगीर्याध्यवसानतः पश्यनीलोत्पलद्वंद्वान्निःसरंति शिताःशराः विषयस्यस्वशब्देनोल्लेखनंविनाविषयिवाचकेनैवशब्देनग्रहणंविषयनिगरणंतत्पूर्वकंविषयस्यविषयिरूपतया ध्यवसानमाहार्यनिश्चयस्तस्मिन्सतिरूपकातिशयोक्तिः

पनं विषयिरूपतयेति विषयिणोरूपमस्यतस्यभावस्तत्ता तयेत्यर्थः रूपंचाभेदताद्रूप्यान्यतरत् तस्मिन्सतीतिसप्तमीसमर्थातसिरित्यभिप्रायेण एवंचानु पात्तविषयधर्मिकाहार्यनिश्चयविषयीभूतेविषय्यभेदताद्रूप्यान्यतरत्वंरूपकातिशयोक्तिरितिलक्षणंबोध्यं अत्ररूपकवारणायानुपात्तेति अयमेवचरूपका दस्याविशेषःतिअपइत्युच्यते भ्रांतिवारणायाहार्येतिउत्प्रेक्षावारणायनिश्चयेति नीलोत्पलेति अत्रनीलोत्पलपदात्साध्यवसानलक्षणयाशक्यलक्ष्योभयानु गतकांतिविशेषादिपुरस्कारेणोपस्थितेकामिनीनयनेशक्त्युपस्थितस्यनीलोत्पलत्वविशिष्टस्याभेदसंसर्गेणान्वयः शक्त्युपस्थितयोःकृतीष्टसाधनतयोर्वि वशात्तिलक्षणाभ्यामुपस्थितयोरप्येकपदार्थयोस्तात्पर्यवशेनान्वयांगीकारेबाधकाभावात् एवंचनीलोत्पलाभिन्नकांतिविशेषवद्द्वादितिबोधादिपमभेदाति

कु॰ टी॰ रूपकेविषयिभेदभाप्यस्यविषयतावच्छेदकस्यभानेनवैलक्षण्यस्यस्फुटत्वात् यदात्वभेदभानेनतात्पर्यंकिंतुभेदभानेतदाकांतिविशेषादिरूपताद्रूप्यस्यैववोधा
वं॰ ताद्रूप्यातिशयोक्तिर्वक्ष्यतइतिवोध्यं वापीति मध्यभागमारभ्यमुरवपर्यंतनायिकागवर्णनमिदं गगनेसूक्ष्मतयातत्रत्यजनदुर्लक्ष्येमध्येकापिअनिर्वचनीयघ्राणाभा
२० वापीतद्वद्गंभीरानाभिःस्फुरतिशोभतेतस्यरंतदूर्ध्वभागेऐंद्रनीलोइंद्रनीलघटितासूक्ष्मपद्यासरणिस्तद्वतश्यामारोमावलीस्फुरतीत्यनुषज्यते किंभूतांकां
चननिर्मितासोपानपंक्तितत्सदृ शीत्रिवलीमधिगतवतीप्राप्तवती तथाअग्रेतदूर्ध्वदेशेशैलौतद्वत्तुंगविशालौकुचौस्फुरतइतिविभक्तिपरिणामेनसं
वध्यते कीदृशौसुकृतिनांपुण्यकृतांसुगमौसुलभगमनौसुलभौचपुनःकीदृशौचंदनेनरुभिश्चंदनपंकेनवाछन्नौव्याप्तौदेशौययोस्तथाभूतौ तत्रत्यानां

यथानीलोत्पलशब्दाभ्यांलोचनयोःकटाक्षाणांचग्रहणपूर्वकंतद्रूपताध्यवसानंयथावा वापीकापिस्फुरतिगगनेतत्परंसूक्ष्मपद्यासो
पानालीमधिगतवतीकांचनीमैंद्रनीली अग्रेशैलौसुकृतिसुगमौचंदनछन्नदेशौतत्रत्यानांसुलभममृतंसन्निधानात्सुधांशोः अ
त्रवाप्यादिशब्दैर्नाभिप्रभृतयोनिगीर्णाः अत्रातिशयोक्तौरूपकविशेषणंरूपकेदर्शितानांविधानामिहापिसंभवोस्तीत्यतिदे धेयं
शनप्रदर्शनार्थं तेनात्राप्यभेदातिशयोक्तिस्ताद्रूप्यातिशयोक्तिरितिद्वैविध्यंद्रष्टव्यं तत्राप्याधिक्यन्यूनताविभागश्चेतिसर्वमनुसं

तदास्त्रियांचसुधांशोस्तद्वदाल्हादकस्यमुखस्यसन्निधानादमृतंतद्वदास्वाद्यमधरमाधुर्यंसुलभमित्यन्वयः विधानांभेदानां इतीत्यस्यप्रदर्शनार्थमित्य
नेनान्वयः अतिदेशेनेति सादृश्येनेत्यर्थः मुख्यरूपकाभेदस्यापिशयोक्ताबभावाद्रूपकपदंरूपकसदृशपरं यथामममग्निहोत्रेजुह्वतीत्यत्राग्निहोत्रपदंव
द्धर्मोतिदेशकमित्याशयः आधिक्यन्यूनतेत्यत्राउभयोक्तेरुक्तोदाहरणेष्वप्रसिद्धतरत्वादनुपादानंवोध्यं यत्तत्रके श्चिदुक्तं विषयिवाचकपदस्यविषयेसाध्य
वसानलक्षणायाःशाक्यतावच्छेदकमात्रप्रकारकलक्ष्यविशेष्यकवोधत्वंकार्यतावच्छेदकं एवंचनिगरणोसर्वत्रविषयतावच्छेदकधर्मरूपेणैवविषयस्य
भानेनविषय्यभिन्नत्वेनेतिस्थितेःभेदातिशयोक्तिस्ताद्रूप्यातिशयोक्तिरितिद्वैविध्यमयुक्तमितितन्नौदिविलसितं शाक्यतावच्छेदकस्यलक्ष्येपूर्वमप्रतीतत्वेन

नहिशिष्टतायालक्षणायाश्चसंभवा।

तद्धर्मविशिष्टशक्यसंबंधग्रहस्तद्धर्मप्रकारकलक्ष्योपस्थितेः समानप्रकारकशाब्दबोधहेतुत्वात् लक्षणापरिहार्या या अनुपपत्तेस्तदवस्थत्वाच्च एवमपि तात्पर्यवशा
ताद्दृशबोधांगीकारे तद्दृशादेव शक्याभेदप्रकारकबोधेपि बाधकाभावान्मा··पदेन विषयतावच्छेदकस्यैव आयत्तेनादिति दिक् सुधाबद्धेति किंच शालभंजिकास्था
पोस्फटिकप्राकारशिखरगतां मृगांकावलोकमालोकयंतीं राजा विदूषकं प्रस्तुतिरियं प्राकाराग्रसमीपे नयने प्रहिणु रे पमनाक् ईषत्तर्कय अनाकाशे अकांतरिक्षे को
यं शीतकिरणश्चंद्र इति मुखे चंद्रगताल्हादकारित्वरूपताद्रूप्याध्यवसाने कीदृशः गलितश्च्युतो हरिणो यस्मात् तथाभूतः तेन निःकलंकतया उत्कर्षाभिव्यक्तिः पुनः
कीदृक् सुधाबद्धः ग्रासस्तदभिलाषो येस्ते रुपवनसंवर्धिभिश्चकोरैरनुसृतो लवल्याः फलपाकस्य प्रणयिनीं सदृशीं अच्छां स्वच्छां ज्योत्स्नां तत्वेनाध्यवसितां का
नायिकायां ३ चु·

यथा वा सुधाबद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुसृतां किरन्ज्योत्स्नामच्छां लवलिफलपाकप्रणयिनीं उपप्राकाराग्रं प्रहिणु नयने तर्कय मनागनाका
शे कोयं गलितहरिणः शीतकिरण इत्यत्र कोयमित्युक्त्या प्रसिद्धचंद्राद्भेदस्ततउत्कर्षश्च गर्भितः एवमन्यत्राप्यूहनीयं यद्यपह्नुतिगर्भ
त्वसैव सापह्नवा मता त्वत्सूक्तिषु सुधा राजन् भ्रांताः पश्यंति तां विधौ अत्र त्वत्सूक्तिमाधुर्यमेवामृतमित्यतिशयोक्तिः चंद्रमंडलस्थ
ममृतं न भवतीत्यपह्नुतिगर्भा यथा वा मुक्ताविद्रुममंतरा मधुरसः पुष्पं परं पूर्वहं माले युद्युतिमंडलेरवलु तयोरेकाश्रिकानार्णवे

तिं प्रभां किरन् प्रसारयन्नित्यर्थः लवलीलताविशेषो हरफारेवडीतिभाषाप्रसिद्धः प्राकारो वरणः शालदृत्यमरः समावद्धग्रासैरिति क्वचित्पाठस्तत्राप्युक्त एवार्थः
नवलवलीति पाठे नवश्चासौ लवलिपाकश्चेत्यन्वयो बोध्यः ननु विहाभेदविवक्षैव किं न स्यादत आह अत्रेति कोयमित्यनेन अनिर्ज्ञाततत्वप्रकाशनात् प्रसिद्धस
निर्ज्ञातत्वात् तद्भेदलक्षणावगतिरिति भावः गर्भितः गलितेत्यादिविशेषणांशे स्फुटत्वेनाभिप्रेतः अन्यत्रापीति अनुच्छिष्टो देवैरपरिदलितो राहुदशनैः कलंकेना
श्लिष्टो न खलु परिभूतो दिनकृता कुहूभिर्नो लुप्तो न च युवतिवक्त्रेण विजितः कलानाथः कोयं कनकलतिकायामुदयतद्इत्यादावित्यर्थः अथवाप्यत्रापि न्यूना
नापाम्नयीत्यर्थः कोयं भूमिगतश्चंद्र इत्यादावदिव्यत्वरूपन्यूनताप्रकाशनमूहनीयमिति भावः ननु कोदाहरणोपयमिति विषयस्योपादानात्कथमतिशयोक्तिरि

का॰ टी॰
प॰
२१

अयमाहुः इदं तस्या विषयि विशेषणत्वेन विवक्षायामतिशयोक्तिरेव यदा तु विषयविशेषणत्वे विवक्षा तदा रूपकमिति व्यवस्था अत एव प्रकाशकारेणादर्श...अलंकार तिशयोक्त्यादिसंदेहसंकरे नयनानंददायींदोर्बिंबमेतत्प्रसीदतीत्युदाहृतमिति एतेनांबिभजते यद्यपह्नुतीति अपह्नुतिगर्भत्वं पर्यस्तापह्नुतिगर्भत्वं सैव रूपकातिशयोक्तिरेव तथा च सापह्नववत्त्वनिरपह्नववत्त्वभेदेन द्विविधातिशयोक्तिरिति भावः मुक्तेति तान्यनुभवैकवेद्यानि इमानि वस्तूनि ते इमे जनाः विकल्पयंति सद्भूतविकल्पविषयाणि कुर्वंति येषां जनानां साप्रक्रांता सुंदरी दृक्पथे लोचनमार्गे नास्तीत्यन्वयः तादृशसुंदरीदर्शनशालिनस्तु विकल्पयंतीति भावः तानि कानि वस्तूनि तत्राह मुक्तामौक्तिकं विद्रुमं प्रवालं चांतरांतरा अनयोर्मध्ये मधुरसः अंतरांतरेणयुक्ते इति द्वितीया पुष्परसे केवलं धूर्वहं भारवाहकेन तु मधुरस उक्त.

तच्चोदंचति शंखमूर्ध्नि न पुनः पूर्वाचलाभ्यंतरे तानीमानि विकल्पयंति तत इमे येषां न सा दृक्पथे अत्राधररस एव मधुरस इत्यापातिशयोक्तिः पुष्परसो मधुरसो न भवतीत्यपह्नुतिगर्भो अलंकारसर्वस्वकृता स्वरूपोत्प्रेक्षायां सापह्नवत्वमुदाहृतं गतासु तीरं तिमिघट्टनेन ससंभ्रमं पौरविलासिनीषु यत्रोल्लसत्फेनततिच्छलेन मुक्ताट्टहासेव विभाति शिप्रा तत्स्त्रियानत्रभेदः एतत्तु भुङ्क्ता अपह्नुतिगर्भं यत्र फेनततित्वमपह्नुतं तत्रैवाट्टहासत्वोत्प्रेक्षणादि हेतुपर्यस्तापह्नुतिगर्भत्वमिंदुमंडलादावपह्नुतस्यामृतादेः सूक्त्यादिषु निवेशनात् इदं च पर्यस्तापह्नुतिगर्भत्वमुत्प्रेक्षायामपि संभवति तत्र स्वरूपोत्प्रेक्षायां यथा ज्ञानेति रागादिदमेव विंबविंबिवस्थव्यक्तमितोऽधरत्वं ह्ययोर्विशेषावगमाक्षमाणां नाम्नि भ्रमो भ्रूदनयोर्जनानां ॥

तयोर्मुक्ताविद्रुमयोः खलु निश्चितं प्रालेयद्युतिमंडले चंद्रमंडले एकास्तिका एकस्मिन्नासिका अवस्थितिः ऐकाधिकरण्यमित्यर्थः न त्वर्णवे समुद्रे तच्च चंद्रमंडलं च शंखस्य मूर्ध्नि मस्तके उदंचति उदयं प्राप्नोति न पुनः पूर्वाचलस्योदयगिरेरभ्यंतरे उदंचति अत्र मुक्ताविद्रुममधुरसप्रालेयद्युतिमंडलशंखशब्दैः क्रमेण दंताधरतन्माधुर्यमुखकंठानि गीर्याणाः पूर्वोदाहरणं वाततो क्यास्पष्टोपह्नवः इह तु परं धूर्वहमित्युक्त्या गूढ इति भेदः प्रालेयमिहिकाचेत्यमरः गतासु इति पुरे भवाः पौरास्तासु विलासिनीषु तिमीनां मत्स्यानां संघट्टनेन ससंभ्रमं सभयं तीरं प्रतिगतासु सतीषु यत्र नगर्यां शिप्रा नदी उल्लसंतीनां फेनततीनां छलेन मुक्तः कृतः अट्टहासः उद्धतहास्यं यया तथाभूतेव विभातीत्य

स्तत्यादिष्विति सूक्तिमाधुर्यादिष्वित्यर्थः आदिना अधरमाधुर्यपरिग्रहः निवेशनात् अभेदाध्यवसानात् जाने इति दमयन्तीं वर्णयतो नलस्योक्तिः अतिशयिता
द्रागादेत्तो हित्यादिदमधरस्वरूपमेव बिंबमिति जानेन तु बिंबफलमित्येवकारार्थः बिंबस्य बिंबफलस्यातोऽस्मादोष्ठाद धरत्वं निकृष्टत्वं व्यक्तं स्फुट कथं तर्हि विप
रीता लोके प्रसिद्धिस्तत्राह द्वयोरनयोर्विशेषस्य तारतम्यस्यावगमे बोधे क्षमाणामसमर्थानां जनानां नाम्नि भ्रमो विपर्यास अभूदिति अन्यत्रेति स्मृ
र्यकर्दृकेनेत्रापरपर्यायगोनयनेद्दस्यर्थः निवेशिते उत्प्रेक्षिते रवीति रविणा संतप्तो गजः तस्य रवेर्गृहान पक्षान्वधूनिति यावत् एवं प्रायो बाधितुं सरः
प्रविशतेन तुल्यानुलाना यैर्हि यस्माद्गजस्य स्नाने निष्फलं निःप्रयोजनमित्यन्वयः प्रसक्तानुप्रसक्त्येति अतिशयोक्तेः सापह्नवत्वकथनप्रसंगादलंकारस

अत्र प्रसिद्धफले बिंबताम् अपह्नुत्यातिरागेण निमित्तेन दमयन्त्यधरे तदुत्प्रेक्षा पर्यस्तापह्नुतिगर्भा हेतूत्प्रेक्षा यत्तद्गर्भत्वं प्राक्लिखितेह
तदुत्प्रेक्षोदाहरण एव दृश्यते तत्र बाधकारेष्वाध्यहेतुत्वम् अपह्नुत्यान्यत्र तन्निवेशितं फलोत्प्रेक्षायां यथा रवितप्तो गजः पद्मान्तं द्रुतमाना
धिं नु एवं सरो विशति न स्नातुं गजस्नानं हि निष्फलं अत्र गजस्य सरःप्रवेशं प्रति फले स्नाने फलत्वम् अपह्नुत्य पद्मबाधने तन्निवेशितं
अलमनया प्रसक्त्या न प्रसक्त्याप्रकृतमनुसरामः भेदकातिशयोक्तिस्तु तस्यैवान्यत्ववर्णनं अन्यदेवास्य गांभीर्यमन्यद्धैर्यम
हीपतेः अत्र लोकप्रसिद्धगांभीर्याद्यभेदेऽपि भेदो वर्णितः यथा वा अन्यैव रूपसंपत्तिरन्या वैदग्ध्यधोरणी नैषा नलिनपत्राक्षी सृष्टिः सा

र्वेस्न नृ दुतेस्वरूपोत्प्रेक्षायांशुद्धापह्नुतिगर्भत्वं दर्शितं तदनुप्रसक्त्या च त्रिविधास्वप्युत्प्रेक्षासु पर्यस्तापह्नुतिगर्भत्वमित्यर्थः भेदकेति तस्यैव तज्जातीयस्यैव अन्य
त्ववर्णनं तज्जातीयभिन्नत्वेन वर्णने तच्चाहार्यबोध्यं एवमग्रेऽपि तेनान्यो तौ जातिव्याप्तिः इदं च लोकोत्तरत्वप्रतिपत्त्यर्थः अन्यदेवेति अस्य महीपतेर्गांभीर्यमन्य
देव प्रसिद्धगांभीर्यभिन्नमेवेत्यर्थः अन्यैवमिति रूपसौदर्यवैदग्ध्यं चातुर्यधोरणी परिपाटी एषा नलिनपत्राक्षी विधेः साधारणी सृष्टिः नैवेत्यन्वयः अत्रै
तराधेन अभंग्यान्यत्ववर्णनं विशेषः संबंधेति अयोगेऽप्यसंबंधे योगकल्पनं संबंधवर्णने संबंधश्चाभेदभिन्नत्वे सत्यन्यत्वाद्यनिरूपितो ग्राह्यः तेन रूपकातिश
यात्यादिप्रभेदप्रमातिव्याविः नौधेति सौधोत्सीरात्सद नमित्यमरः नन्वत्रैवस्पृशंती वेंदुमंडलमिती वपदप्रयोगे उत्प्रेक्षा प्रतीतेस्तदप्रयोगे गम्योत्प्रेक्षात्वमुचित

द्वादिसत्त्वेयावाच्योत्प्रेक्षासेवंवाधभावेगम्योत्प्रेक्षेतिनियमात् अन्यथात्वत्कीर्तिभ्रमणश्रांतेत्यादिपूर्वोदाहृते पद्येपिगम्योत्प्रेक्षानस्याद्विशेषाभावादितिचेत् ॥
मेवंउपदर्शितनियमस्यालंकारांतराविषयएवाभ्युपगमात् अन्यथानूनंमुखंचंद्रइत्यादौनूनमित्यप्रयोगेगम्योत्प्रेक्षापत्तेः एवंचप्रकृतेसंबंधेसंबंधवर्णनरूपाति
शयोक्त्यलंकारविषयेनगम्योत्प्रेक्षावसरः त्वत्कीर्तिरित्युदाहरणेतुभ्रमणश्रांतत्वरूपहेत्वंशेगम्योत्प्रेक्षाभिप्रेतानतुस्वर्गंगाप्रवेशांश इतिसर्वमवदातं असंबं
धमुदाहरणांतरमाह यथावेति कतिपयेति वीररुद्रदेवाख्येनृपेवितरणशालिनिदानशालिनिसतिचक्रवाकी इतिमुदंसंतोषमुपयातिप्राप्नोति इतिकिंकृ
तंवासरस्यावसाननाशोयेनसः कनकगिरिःसुमेरुः कतिपयैरल्पैर्दिवसैःक्षयंप्रयायादिति संभावनायांलिङ् योगेपीति योगेसत्यप्ययोगवर्णनमित्यर्थः स्व

संबंधातिशयोक्तिःस्यादयोगेयोगकल्पनं सौधाग्राणिपुरस्यास्यस्पृशंतिविधुमंडलं यथावा कतिपयदिवसैःक्षयंप्रयात्कनकगिरिः
कृतवासरावसानः इतिमुदमुपयातिचक्रवाकीवितरणशालिनिवीररुद्रदेवे अत्रचक्रवाक्याः सूर्यास्तमयकारकमहामेरुक्षयसंभाव
नाप्रयुक्तसंतोषासंबंधेपितत्संबंधोवर्णितः योगेप्ययोगोऽसंबंधातिशयोक्तिरितीर्यते त्वयिदातरिराजेंद्रस्वर्द्रुमान्नाद्रियामहे अत्र
स्वर्द्रुमेष्वादरसंबंधेपितदसंबंधोवर्णितइति असंबंधातिशयोक्तिः यथावा अनयोरनवद्यांगिस्तनयोः अवकाशोनपर्याप्तस्तववाहुल
तांतरे अक्रमातिशयोक्तिःस्यात्सहत्वेहेतुकार्ययोः आलिंगंतिसमंदेवज्यांशराश्चपराश्चते अत्रमौर्व्याःपदाशरसंधानंतदानीमेव सह त्वं वर्णितं
शात्रवःक्षितौपतंतीतिहेतुकार्ययोः

गस्याद्द्रुमाःकल्पवृक्षादयःस्वर्द्रुमेष्विति विषयसप्तमी स्वर्द्रुमविषयेयआदरस्तस्यसंबंधेपि अर्थादर्थिषुयद्वा यांजृंभमाणःइ॰
अर्थिषुस्वर्द्रुमेविषयादरसंबंधाभावप्रतीतौतत्समानवित्तिवेद्यतयास्वर्द्रुमेष्वादरविषयत्वाभावावगमाद्यथाश्रुतमेवसाधु अनयोरिति अनवद्यानिनिर्दुष्टान्यंगा
नियस्यास्तथाभूतेइतिसंबोधनम् जृंभमाणयोर्वर्द्धमानयोरनयोस्तनयोस्तववाहुलतयोरंतरेमध्येपर्याप्तः अवकाशोनास्तीत्यन्वयः अत्रवाहुलतयोरंतरेस्तनपर्या नृपराः शत्रवः
प्तावकाशसंबंधेपितदसंबंधउक्तः अक्रमेतिक्रमःपौर्वापर्यंतदभावोऽक्रमस्तद्रूपस्यातिशयस्योक्तिरित्यर्थः सहत्वेसमकालत्वे आलिंगंतिसमंयुगपत् ज्यांमौर्वीं
॥

मुंचतीति हंमीरसंज्ञकस्य वीरस्य खड्गे कोशः पिधानं मुंचति सति अरिणां वर्गः समूहोपि कोशं भांडारं मुंचति तथा खड्गे प्रकंपमुल्लासनं भजति सति सः प्रकृष्टं कंपं भजति ए
वं खड्गे क्षमां क्षांतिं त्यजति सति सोपि क्ष्मां पृथ्वीं त्यजतीत्यर्थः कोशोस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेर्थौघदिव्ययोरित्यमरः अत्र धातृप्रत्ययेभंग्या यौगपद्यवर्णनं विशेषः धन
गृहेति धनसंबंधिगृहेत्यर्थः चपलेति हेतोः प्रसक्तिर्ज्ञानं तज्जन्यकार्यं सतीत्यर्थः यास्यामीति उदिते उक्ते प्रियेणेति शेषः तन्व्या ऊर्मिका अंगुलीयकं वलयः कं
कणमभवदित्यर्थः ऊर्मिकात्वंगुलीयस्याहस्तभंगतरंगयोरिति विश्वः कार्यमुखेनेति अंगुलीयकस्य कंकणपदप्राप्तिरूपकार्यवर्णनद्वारेणेत्यर्थः आदातुमि
ति सहजसौकुमार्यवत्याः विरहदशायां तदतिशयवर्णनमिदं हंतेति खेदे आदातुं गृहीतुं सकृदेकवारमपि कुसुमे ईक्षिते सति अधीरदृशः हस्ताग्रमालोहितं

यथा वा मुंचति मुंचति कोशं भजति विभजति प्रकंपं अरिवर्गः हंमीरवीरखड्गे त्यजति त्यजति क्ष्मामाशु अत्र खड्गस्य कोशत्यागादिकालए
व रिपूणां धनगृहत्यागादिर्वर्णितं चपलातिशयोक्तिस्तु कार्ये हेतुप्रसक्तिजे यास्यामीत्युदिते तन्व्या वलयो भवदूर्मिका अत्र नायकप्रवा
सप्रसक्तिमात्रेण योषितोतिकार्श्यं कार्यमुखेन दर्शितं यथा वा आदातुं सकृदीक्षितेपि कुसुमे हस्ताग्रमालोहितं लाक्षारंजनवार्तयापि स
हसा रक्तं तलं पादयोः अंगानामनुलेपनस्मरणमप्यत्यंतखेदावहं हंताधीरदृशः किमन्यदलकामोदोपि भारायते यामिन यामीति वक्त्रे वद
तिपुरस्तात्क्षणेन तन्व्याः

भवतीति शेषः अपिना किमु गृहीते इति गम्यते लाक्षया यत् रंजनं तद्वार्तयापि सहसा अकस्मात् पादयोस्तलं रक्तं भवति किमु रंजनेने
ति पूर्ववत् एवमंगानां चंदनादिना यदनुलेपनं तत्स्मरणमपि अत्यंतखेदकरं किमु तानुलेपनं किमन्यत् वाच्यमिति शेषः अलकानामगरुधूपाद्यामोदोपि भारा
यते भारवदाचरतीत्यर्थः कर्तरि क्यङ् अत्रादानादिरूपहेतुप्रसक्तिमात्रेण हस्ताग्रलौहित्यादिरूपकार्योत्पत्तेः साक्षादेव वर्णनं न तु कार्यमुखेनेति पूर्वस्माद्भेदः
हेतुकार्ययोरिव हेतुप्रसक्तिकार्ययोरपि समकालत्वं संभवतीति सूचयितुमुदाहरणांतरमाह यामीति धवे दयिते यामिन यामीति वदति सति तत्क्षणेन तत्कालमे
व तन्व्याः पुरो वलयानि अग्रिमकंकणानि पुरः प्रथमं गलितानि अपराण्यपि तथैव तत्कालमेव दलितानि भग्नानीत्यन्वयः पुरोग्रप्रथमेष्वस्यादिति विश्वः ॥

अत्र वदति गलितानीति शतृप्रत्ययेन समकालतावगतिः अर्पयंतेति अत्र हेतुकार्ययोरित्यनुवर्तते तयोः पौर्वापर्यव्यतिक्रमो वा स्यात् साधुरेवव्यतिक्रमोऽत्रैवेति सं अग्रे प्रथमा अनुनीतास्समाहिताः कवीन्द्राणामिति कविश्रेष्ठानां गणं संबंधिन्यो भूमयः प्रथमतरमेव प्रथममेव बलतांचपलानां भृंगाणां भ्रमराणामासंगेनाकुलानां करिणां मदजलस्यामोदेन परिमलेन मधुराः रमणीया आसन् अभवत् पश्चादनंतरं तेषां कवीनामुपरि रुद्रसंज्ञकस्य नृपतेः अमी दृश्यमानाः कटाक्षाः पतिताः कीदृशाः क्षीरमुदकं यस्य तथाभूतस्य क्षीरार्णवस्य प्रसरंतीनामुरुवीचीनां बृहत्तरंगाणां सहचरास्तत्सदृशा इत्यर्थः उदकस्योदः संज्ञायामित्युदादेशः अत्र यथोक्तकटाक्षरूपकार्यमुखेन नृपतिप्रसादरूपहेतुकथनं पूर्वस्माद्विशेषः एताः अभवहितोक्ताः अथोक्तेषु प्रभेदेषु अनुगतप्रवृत्तिनिमित्ताभावात्कथमतिशयोक्तिपदप्रयोग इति चेत् अत्राहुः तावत्प्रभेदान्यतमत्वमेव सर्वानुगतमतिशयोक्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तं तदेव च सामान्यलक्षणमिति नव्यास्तु निगीर्याध्यवसानमेवातिशयोक्तिः प्रभेदांतरं त्वनुगतरूपाभावादलंकारांतरं नैव न वान्यत्वादिप्रभेदेषु अन्यत्वादिभिरभेदादीनां निगरणं संभवतीति वाच्यं अन्यत्वादिभिर्भिन्नवस्तुप्रतीतेरैक्यम

गलितानि पुरो बलयान्यरुणितथैव दलितानि असंततातिशयोक्तिसुपौर्वापर्यव्यतिक्रमे अग्रे मानो गतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा॥

यथा वा कवीन्द्राणामासन्प्रथमतरमेवांगणभुवश्चलद्भृंगासंगाकुलकरिमदामोदमधुराः अमी पश्चात्तेषामुपरि पतिता रुद्र नृपतेः॥

त्कारित्वेनानुभवसिद्धतयान्यत्वादिभिरभेदप्रतीत्यंगीकारेऽनुभवासंगतेः अन्यतमत्वं तु नालंकारविभाजकोपाधितां भजते चमत्कारप्रयोजकत्वादितिवदंति वस्तुतस्तु रूपकभिन्नत्वे सति चमत्कृतिजनकाहार्यारोपनिश्चयत्वमेवातिशयोक्तिसामान्यलक्षणं रूपकवारणाय सत्यंतं भ्रांतिवारणायाहार्येति उत्प्रेक्षानिरासाय निश्चयेति रूपकातिशयोक्तावभेदस्य द्वितीयप्रभेदेऽन्यत्वस्य तृतीये संबंधस्य चतुर्थे असंबंधस्य पंचमे सहत्वस्य षष्ठे हेतुप्रसक्तिजन्यत्वस्य सप्तमे पूर्वापरत्वयोरतथाविधारोपविषयत्वसत्त्वात्सर्वत्र लक्षणसमन्वयः न चैवंविधारोपस्य रूपकस्वभावोक्तिभिन्नेषु प्रायशः सर्वालंकारेषु सत्त्वादतिप्रसंग इति वाच्यं इष्टापत्तेः अलंकारांतराणां चमत्कारे प्रधानतया तदंगत्वेनावस्थिताया अतिशयोक्तेः प्राधान्येन व्यपदेशानर्हत्वात् प्राधान्येन व्यपदेशा भवंतीति न्यायात् अलंकारांतराणामेव प्रधानत्वेन व्यपदेशार्हत्वात् अत एव काव्यप्रकाशकृतादिविशेषालंकारप्रसंगेऽभिहितं सर्वत्रैवंविधे विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते तां विना प्राये

अतएवोक्तं सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते यत्नोऽस्यां कविभिः कार्यः कोलंकारोनयाविनेति दंडिनाप्युक्तं अलंकारांतराणामप्येकमाहुः परायणं वागीशमहि
तामुक्तिमिमामतिशयाह्वयामिति इतिश्रीमत्तत्सदुपाख्यवैद्यनाथकृतायामलंकारचंद्रिकायांश्रीमद्रंगराजाध्वरींद्रसूनुश्रीमदप्पदीक्षितकृतकुवलयानंदटी
कायामतिशयोक्तिप्रकरणंसंपूर्णम् तुल्ययोगितालक्षयति वर्ण्यानामिति वर्ण्यत्वेनप्रस्तुतानामित्यर्थः इतरेषां अप्रस्तुतानां एतच्चोभयमपि सावधारणं व
र्ण्यानामेव इतरेषामेव वेत्यर्थः बहुवचनमनेकार्थकं द्वयोर्धर्मैक्यस्यापि संग्राह्यत्वात् धर्मैक्यं धर्मस्यऐक्यं एकत्वं एकोधर्मइतियावत् सचचमत्कारका
रीवोध्यः एवं चानेकप्रस्तुतमात्रसंबद्धैकचमत्कारिधर्मानेकाप्रस्तुतमात्रसंबद्धैकधर्मान्यतरत्वंलक्षणंवोध्यं मुखंविकसितस्मितमित्यादावतिप्रसंगवा

कटाक्षाःक्षीरोदप्रसरदुरुवीचीसहचराः एतास्तिस्रोप्यतिशयोक्तयः कार्यशैघ्र्यप्रत्यायनार्थाः वर्ण्यानामितरेषांवाधर्मैक्यंतुल्ययो
गिता संकुचंतिसरोजानिस्वैरिणीवदनानिच त्वदंगमार्दवेदृष्टे कस्यचित्तेनभासते मालतीशशभृल्लेखाकदलीनांकठोरता प्र
स्तुतानामप्रस्तुतानांवागुणक्रियारूपैकधर्मान्वयस्तुल्ययोगिता संकुचंतीति प्रस्तुततुल्ययोगितायाउदाहरणं तत्रप्रस्तुतचंद्रो
दयकार्यतयावर्णनीयानांसरोजानांप्रकाशभीरुस्वैरिणीवदनानांवसंकोचरूपैकक्रियान्वयोदर्शितः उत्तरश्लोकेनायिकासौकुमा
र्यं वर्णनेप्रस्तुतेऽप्रस्तुतानांमालत्यादीनांकठोरता

रणायानेकेति अत्रचमुखप्रेक्षितादिरूपानेकवर्ण्यसंबंधोनैकोधर्मइति तन्निरासः दीपकवार
णायमात्रेति प्रस्तुताप्रस्तुतप्रभेदसाधारण्यापान्यतरत्वनिवेशः त्वदंगेति प्रियांप्रतिदयितोक्तिः तवांगस्यमार्दवेसौकुमार्येदृष्टे सतिकस्यचित्तेमालत्यादीनांक
ठोरतानभासते अपितुसर्वस्यैवेत्यर्थः शशं बिभर्तीतिशशभृच्चंद्रस्तस्यलेखाकला गुणक्रियारूपेति एवंचतथाविधधर्मस्यप्रायशोगुणक्रियान्यतररूपत्वमि
त्यभिप्रेत्योक्तं नतुलक्षणे तेनरूपेणधर्मस्यनिवेशः गौरवात्प्रयोजनाभावाच्च यत्तुकैश्चिदेतद्ग्रंथदूषणजालंसेर्ध्यंधर्मस्यगुणक्रियारूपत्वेनलक्षणेनिवेशइत्य
नुपपत्तिमारोप्याभिहितंतदेतदापाततः शासतित्वयिहेराजन्नखंडावनिमंडलं नमनागपिनिश्चिंतेमंडलेशत्रुमित्रयोरित्यत्राभावरूपधर्मस्यैवान्वयादिति ॥

नदिदमापाततोपिनमनोरमं तथाहि आसतीतित्वदुदात्तनपर्यैनिश्चितेनेति निश्चितभेदः शत्रुमित्रमंडलधर्मं तपोपातः सच गुणस्वरूप एव चिंताभावत्व
द्भेदस्यचिंतानतिरिक्तत्वात् अन्यथाचिंताभावभावस्याप्यतिरिक्तत्वापत्तेः अथतत्रापिवैपरीत्यादिशापत्तिमालंव्यसेभवत्वेवं तुष्यतुभवान् एवमप्यभावस्य
कथंगुणावहिर्भावः जातिक्रियाद्रव्यातिरिक्तस्यैवचतुष्टयीत्वाच्छब्दानांप्रवृत्तिरितिवदद्भिर्वैयाकरणैस्तदनुसारि भिश्चालंकारिकैर्गुणत्वांगीकारात् अतएवजा
तिगुणयोर्विरोधेप्रकाशकृद्भिरुदाहृतं गिरयोप्यनुन्नतियुजइति तथाविद्यानाथेनापि अमदः सार्वभौमोपीति वस्तुतस्तुलक्षणेनतेनरूपेणधर्मस्यनिर्विशे
भिप्रेतद्रूत्यावेदितमतोनकाप्यनुपपत्तिरिति स्वैरिणी स्वेनईरितुंशीलमस्यास्तादृशीव्यभिचारिणीतियावत् स्वादीरेरिणोरितिवृद्धिः स्वैरिणीपांसुलावस्या
दित्यमरः संजातेति दिनानिपद्मानिचवृद्धिमीयुः प्रापुः कीदृशानि संजातैः पत्राणांप्रकरैः समूहैरन्वितानि पूर्वं पत्राणांवसंतेनविगलनात् तथास्फुटविका

यथावा संजातपत्रप्रकरान्वितानिसमुद्वहंतिस्फुटपाटलत्वं विकस्वराण्यर्ककराभिमर्शाद्दिनानिपद्मानिचवृद्धिमीयुः नागेंद्रहस्तास्त्व
चिकर्कशत्वादेकांतशैत्यात्कदलीविशेषाः लब्ध्वापिलोकेपरिणाहिरूपंजातास्तदूर्वोरुपमानबाह्याः अत्रग्रीष्मवर्णनेतदीयत्वेनप्रस्तु
तानांदिनानांपद्मानांचैकक्रियान्वयः ऊरुवर्णनेऽप्रस्तुतानांकरिकराणांकदलीविशेषाणांचैकगुणान्वयः हिताहितेवृत्तितौल्यमपरा

सिताः पाटलावृक्षविशेषायेषुतानितेषांभावस्तुत्वं समुद्वहंतीतिशात्रंतं दधानानीत्यर्थः पद्मपक्षेतुस्फु तुल्ययोगिता प्रदीयतेपराभूतिर्मित्रशात्रवयोस्त्व
टानिविकसितानिचतानिपाटलानिपाटलवर्णानितेषांभावस्तत्त्वमित्यादिपूर्ववत् एवमर्कस्यकरैः किरणैरभिमर्शनाद्विकस्वराणिभासुराणिदिनानि पद्मानितु
विकासशालीनि नागेंद्रेति नागेंद्राणांगजश्रेष्ठानांहस्ताः शुंडाः कदलीविशेषाश्च परिणाहोविशालतातद्वालिरूपंस्वरूपंलब्ध्वापियथाक्रमंत्वचिकर्कशत्वा
त्कठोरत्वादेकांतननियमेन शैत्याच्चहेतोर्लोकेतस्याः पार्वत्याः ऊर्वोः उपमानाद्बाह्याः उपमानत्वरहिताजाताइत्यन्वयः तदीयत्वेनेति तत्कालिकत्वेनेत्य
र्थः ग्रीष्मकालिकवस्तुवर्णनस्यैवग्रीष्मवर्णनरूपत्वादितिभावः एकक्रियेति वृद्धिप्राप्तिरूपैकक्रियान्वयः इत्यर्थः एकगुणेति उपमानबाह्यत्वरूपैकगुणेत्यर्थः
हिताहितइति हिताहितविषयइत्यर्थः वृत्तितौल्यमिति वृत्तिर्वर्तनंव्यवहरणमितियावत्तस्यतौल्यंसाम्यं अपरापूर्वोक्तविलक्षणाप्रदीपनइति परा उत्कृष्टाभूति

संपत्तिरद पराभूतिः पराभवः शत्रूणां समूहः शात्रवं तस्य समूह इत्यण् पराभवदानस्येति शत्रुसंबंधिपराभवसंपादनस्येत्यर्थः पराभवस्य मुख्यदानासंभवात् अत एव संप्रदानत्वासंभवान्मित्रशात्रवयोरिति संबंधसामान्ये षष्ठी श्लेषेण पराभूतिपदश्लेषेण यथा वेति अत्र चशब्दा अप्यर्था विरोधद्योतकः अत्रेति योपि निंब परशुना छिनत्ति योप्येनं मधुयुतेन सर्पिषा आज्येन सिंचति योप्येनं गंधमाल्याद्यैरर्चति इति क्रमेणेत्यर्थः उक्तप्रकारस्य तुल्ययोगितापदवाच्यत्वे दृष्टं संमतिं दर्शयति द्वयमिति तथा च दृष्टव्यवहारान्नानार्थस्तुल्ययोगिताशब्द इति भावः अत्र केचिदाहुः नेयं तुल्ययोगिता पूर्वोक्ततुल्ययोगितातो भेदमर्हति वर्ण्यानामितरेषां वेत्यादिपूर्वोक्तलक्षणाक्रांतत्वात् एकानुपूर्वीबोधितवस्तुकर्मकदानमात्रत्वस्य परंपरया तादृशशब्दस्य वा धर्मस्यैक्यात् यश्च निंबमित्यत्रापि कटुत्वविशिष्टनिंबस्यैव परंपरयाच्छेदकसेचकपूजकधर्मत्वसंभवादिति तदेतदपेशलं तथाहि यत्रानेकान्वयित्वेन ज्ञातो धर्मस्तेषामौपम्यगमकत्वेन चमत्कृतिज

अत्र हिताहितयोर्मित्रशात्रवयोरुत्कृष्टभूतिदानस्य पराभवदानस्य च श्लेषेणाभेदाध्यवसायादिति तौल्यं यथा वा यश्च निंबं परशुना य
श्चैनं मधुसर्पिषा यश्चैनं गंधमाल्याद्यैः सर्वस्य कटुरेव सः अत्र वृश्चति सिंचत्यर्चतीति द्वयध्याहारेण वाक्यानि पूरणीयानि पूर्वोदाहरणं
स्तुतिपर्यवसायि इदं तु निंदापर्यवसायीति भेदः इयं सरस्वतीकंठाभरणोक्ता तुल्ययोगिता गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोन्या तुल्ययोगिता
लोकपालो यमः पाशी श्रीदः शक्रो भवानपि अत्र वर्णनीयो राजा शक्रादिभिर्लोकपालत्वेन समीकृतः यथा वा ॥

नकस्तत्र पूर्वोक्तप्रकारः यत्र तु हिताहितोभयविषयकशुभाशुभरूपैकव्यवहारस्य व्यवहर्तृगतस्तुतिनिंदान्यतरद्योतकतया चमत्कृतिजनकत्वं तत्रापर इति भेदात् न ह्यत्र पराभूतिशब्दस्य तदर्थकर्मदानस्य वा परंपरया शत्रुमित्रगतत्वेन भानमपि तु श्लेषबलादेकत्वेनाध्यवसितस्य तादृशदानस्य राजगतत्वेनैवेति कथं पूर्वोक्तलक्षणाक्रांतत्वं एतेन यश्च निंबमित्यत्र कटुत्वविशिष्टनिंबस्यैव परंपरयाच्छेदकसेचकपूजकधर्मत्वमिति निरस्तं वस्तुगत्या तद्धर्मत्वस्यालंकारतासंपादकत्वाभावात् अन्यथा संकुचंति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि चेत्यत्रापि तुल्ययोगितालंकारापत्तेः किं त्वनेकगतत्वेन ज्ञायमानधर्मत्वस्यैव तुल्ययोगिताप्रयोजकत्वमिति तदभावे तदंतर्गतिकथनमसमंजसमेव अथाप्युक्तोदाहरणयोस्तथाभानमस्तीत्याग्रहस्तथापि न पूर्वोक्तलक्षणस्यात्र संभवः धर्मोर्थ इव पूर्णश्रीस्त्वयि राजन्विराजते इति प्रकृतयोस्साम्यमति

गमिवारणार्थमनेकानुगतधर्मत्वपर्याप्तविषयिताभेदेयावच्छिन्नावच्छेदकताकचमत्कृतिजनकताश्रयज्ञानविषयधर्मत्वमितिविवक्षायास्तत्रावश्यकत्वात्प्रकृते चहितत्वाहितत्वादेर्विषयस्याधिकस्यानुप्रवेशादितिविभावनीयगुणोत्कृष्टैरिति गुणोत्कृष्टाः श्रेयांसस्तैरित्यर्थः समीकृत्यसाम्यंविवक्षित्वा वचइति वचनेवचःप्रतिपादनमितियावत् अर्थात्साधारणधर्मस्यअन्येति धर्मस्यवर्ण्यावर्ण्यगतत्वादुक्तविलक्षणेत्यर्थः पाशोऽस्यास्तीतिपाशीवरुणः प्रचेतावरुणःपाशीत्यमरः श्रीदःकुवेरः शक्रइंद्रःलोकपालपदंचेंद्रादिषुरूढंयद्यपितुयोगमात्रेणप्रयुक्तंसंगतानीति संगतानिसंगमाः तडितांविद्युतांविलसितानि घनैर्निविडैर्यास्यात्तथा आख्यानीतिसंगमपक्षेघनैर्मेघैराख्यानीतिचतडिद्विलसितपक्षेऽर्थः काव्यादर्शेएतन्नामकदंडिकृतग्रंथेदर्शितातुल्ययोगितापदवाच्यत्वेननि

संगतानिमृगाक्षीणांतडिद्विलसितान्यपि क्षणद्वयेनतिष्ठंतिघनारब्धान्यपिस्वयं पूर्वत्रस्तुतिरिहतुनिंदा इयंकाव्यादर्शेदर्शिता इमातुल्ययोगितासिद्धिरितिकेचिद्यवजहुः यदाहजयदेवः सिद्धिःख्यातेषुचेन्नामकीर्त्यतेतुल्यतोक्तये युवामेवहिविख्यातौत्वंचलेर्जलधिर्जलैः इतिमतांतरेख्यनवक्ष्यमाणंदीपकमेव वदंतिवर्ण्यावर्ण्यानांधर्मैक्यंदीपकंबुधाः मदेनभातिकलभः प्रतापेनमहीपतिः प्रस्तुताप्रस्तुतानामेकधर्मान्वयोदीपकं यथाकलभमहीपालयोःप्रस्तुताप्रस्तुतयोर्भानक्रियान्वयः

दिशकेचित आलंकारिकाःव्यवजहुःव्यवहृतवंतःख्यातेषुगुणत्वेन सिद्धेषु युवामेवेतिइहभूलोकेवलैःसैन्यैःअत्रचसैन्यजलयोःप्रसरणशीलत्वादिसादृश्याद्बिंबप्रतिबिंबभावेनाभेदमाश्रित्यधर्मैक्यंवोध्यं मतांतरेष्विति बहुवचनेनबहुसंमततयादंडयुक्तंतुल्ययोगितायामस्वरसोध्वन्यते सचदीपकतुल्ययोगितयोर्भेदकथनावसरेव्यक्तीभविष्यतीतिसंक्षेपः इतिश्रीमत्तत्सदुपाख्यवैद्यनाथकृतायामलंकारचंद्रिकाख्यायांकुवलयानंदटीकायांतुल्ययोगिताप्रकरणं दीपकंलक्षयति वदंतीति वर्ण्यावर्ण्यानांचैकदमलावारिधर्मोदीपकमित्यर्थः उपमादिवारणायात्रापिपूर्ववल्लक्षणपरिष्कारोवोध्यः कलभःकरिशावकः भानक्रियेति क्रियारूपैकधर्मान्वयइत्यर्थः अत्रापि क्रियाविशेषयोर्भूतयोर्नेदयताययोर्बिंबप्रतिबिंबाभावोवोध्यः यथावेति शाणेऽनिकषपाषाणेनोल्लीढ उल्लिखितोमणिः तथाहेतिभिरायुधैर्निह

कृतक्षतः समरे संग्रामे विजयशीलो योद्धा मदेन क्षीणो नागो हस्ती शरत्काले श्यानानि शुष्कानि पुलिनानि जलनिर्मुक्ततटानि यासां ताः सरितो नद्यः कलामात्रावशिष्टश्चन्द्रः सुरतमृदिता चुम्बनालिंगनादिसुपमर्दैर्ग्लापिता गीवाला नवयौवना वनिता स्त्री एवमर्थिषु याचकेषु गलितः संक्रान्तो विभवः समृद्धिर्येषां ते नृपाश्च तनिम्ना तनोः कृशस्य भावस्तनिमा कार्श्यं तेन शोभन्त इत्यन्वयः शाणस्तु निकषः कष इत्यमरः शोभैकेति शोभारूपैकधर्मेत्यर्थः पूर्वोदाहरणे आदिदीपकं इह त्वन्तदीपकमिति भेदः प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणधर्मस्य दीपकपदवाच्यतायां बीजमाह प्रस्तुतैकेत्यादिप्रस्तुतैकनिष्ठः प्रस्तुतैः कपरः प्रस्तुतान्वयविवक्षयाभिहित इति शेषः रथ्यायामिवेत्यनेनतरमुपकरोतीत्यनुषज्यते इति निचाध्याहार्यं नितिदीपकसादृश्यात्समानो धर्मो दीपकमुच्यत इति शेषः यत्र धर्मस्य पूर्वं प्रस्तु

यथा वा मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिदलितो मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नृपाः अत्र प्रस्तुतानां नृपाणामप्रस्तुतानां मण्यादीनां च शोभैकधर्मान्वयः प्रस्तुतैकनिष्ठः समानो धर्मः प्रसंगादन्यत्रोपकरोतीति प्रासादार्थमारोपितो दीपइव रथ्यायामिति दीपसाम्याद्दीपकसंज्ञायां चेतिइवार्थः कृत्स्न सपः यद्यपि सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वंति पुरुषास्त्रयः शूरश्च कृतविद्यश्च जानाति से वितुमिसत्र प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां युगपद्धर्मान्वयः॥

तन्वयः पश्चादन्यत्र यथोक्तोदाहरणयोस्तत्रैवेतरत्र प्रसंगोपकारित्वमित्याशयेनशंकते यद्यपीति सुवर्णेति सुवर्णमेव पुष्पं यस्या इति विग्रहः त्रयः गुणान्वितमपुरुषाः शूरश्चेत्यादिसमेकचकारोनैरपेक्ष्यद्योतकः कृतविद्यः प्राप्तविद्यः एतच्च प्रासंगिकं पद्यं यदा प्रसंगेपठ्यते तदा तस्य प्रस्तुतत्वं कितर योस्त्वप्रस्तुतत्वमिति वोध्यं युगपदिति त्रयाणामपि युगपदन्वय इत्यर्थः चिन्वंतीति वहुवचनांतस्य प्रस्तुतमात्रेणैकवचनांतेन पूर्वमन्वयायोगादिति भावः समाधत्ते तथापीति प्रासंगिकत्वे प्रसंगोपकारित्वं न हीयत इति तथा च धर्मस्य पश्चादन्वयो न तत्र प्रयोजक इति भावः किंतर्हि प्रयोजकं तत्राह वस्तुमात्र प्रस्तुतो दृष्टः न प्रस्तुतो दृष्टः एकान्वयवोधेच्छया प्रवृत्तस्यैव पदाभिहितस्यैव वर्णनस्य कर्म वस्तुस्त्यात्तदिष्य धर्मस्य तथा चत्वमलंकारः यत्प्रस्तुताप्रस्तुतान्वितत्वार्थो.

का॰ टी॰
सं॰
२६

बोधयन्तीतीत्थं योऽस्वरितपदाभिहितधर्मस्योभयत्रान्वयेप्युद्देश्यताख्येच्छाविषयता प्रस्तुत एव न त्वप्रस्तुते किंतु विशेषणताख्यविषयतैवेति तथाविधोद्देश्यताविरह एव प्रासंगिकत्वे बीजमित्याशयः एतदेवोपपादयति नहीति प्रासंगिकत्वमिति दीपसूर्पयोरथ्यातिथिविषये प्रसंगोपकारित्वमित्यर्थः तथा च त्वन्मते तस्य प्रासंगिकत्वं न स्यादिति भावः इदमुपलक्षणं जामातृविषये प्रासंगिकत्वापत्तिरपि बोध्या एतदेव तुल्ययोगितातो भेदकमित्याह तुल्ययोगितायां त्विति ननूद्देश्यत्वानुद्देश्यत्वयोश्चमत्काराप्रयोजकत्वान्नालंकारभेदप्रयोजकत्वं युक्तमित्यस्वरसादाह अयं चेति अयं वक्ष्यमाणः अनयोः दीपकतुल्ययोगितयोः अत्र दीपके उपमानोपमेयभाव इत्यनंतरं गम्य इति शेषः तत्र तुल्ययोगितायां विशेषाग्रहणात् प्रस्तुताप्रस्तुतत्वरूपव्यवस्थापकाभावात् ऐच्छिकः अव्यवस्थितः सः उपमानोपमेयभावः न व्या

तथापि प्रासंगिकत्वं न हीयते वस्तुगत्या प्रस्तुतोद्देशेन प्रसक्तस्यैव वर्णनस्याप्रस्तुतेऽन्वयात् नहि दीपस्याथ्याप्रासादयोर्युगपदुपकारत्वेन जामात्रर्थं अपि तस्य सूपस्यातिथिभ्यः प्रथमपरिवेषणेन च प्रासंगिकत्वं हीयते तुल्ययोगितायां त्वेकं प्रस्तुतमन्यदप्रस्तुतमिति विशेषाग्रहणात्सर्वोद्देशेनैव धर्मान्वय इति विशेषः अयं चानयोरपरो विशेष उभयोरुपमालंकारस्य गम्यत्वाविशेषेऽप्यत्राप्रस्तुतमुपमानं प्रस्तुतमुपमेयमिति व्यवस्थित उपमानोपमेयभावस्तत्र तु विशेषाग्रहणादैच्छिकः स इति त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्तिदीपकं वर्षत्यंबुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरी उन्मीलंति कदंबानि स्फुटंति कुट

स्तुनैतावतापि तुल्ययोगितातो दीपकस्य पृथग्भाव उचितः धर्मस्य सकृद्वृत्तित्व व मूलाया विच्छित्तेरविशेषात् अन्यथा तुल्ययोगितायामपि धर्मिणां केवलप्रकृतत्वस्य केवलाप्रकृतत्वस्य च विशेषस्य सत्त्वादलंकारद्वैतापत्तेः तस्मात्तुल्ययोगिताया एवत्रैविध्यमुचितमित्याहुः इत्यलंकारचंद्रिकायां दीपकप्रकरणे त्रिविधमिति दीपकस्यावृत्तौ आवृत्तिदीपकं भवेत्तच्च त्रिविधमित्यर्थः वर्षतीति शर्वरी रात्रिः वर्षवत्सरद्वा वर्षतीत्यर्थः कदंबानि कदंबकुसुमानि उन्मीलंति विकसंति कुटजोद्गमाः कुटजकलिकाः स्फुटंति विकसंति तृप्ताश्चातका माद्यंति मत्ता भवंति शिखावला मयूराः अमाद्यंतीत्यन्वयः त्रैविध्यमुपपादयन्नेव व्याचष्टे दीपकस्येति क्रमेणेति आद्ये वर्षतीति शब्दावृत्तिः अलंकारसंपादकत्वाच्च न कथितपदत्वं दोषः द्वितीये विका

उन्मीलन्ति स्फुटंतीति शब्दभेदेन तस्यैव बोधनात् तृतीये तु द्वयोरावृत्तिः स्फुटं चेति उत्कंठयतीति मेघानां माला पंक्तिः कलापिनां मयूराणां वर्गं समूहं उत्कंठयति ऊर्ध्वकंठो
पस्य तादृशं करोतीति तथा मकरध्वजः कामः यूनां तरुणानां मानसमुत्कं उत्सुकं करोतीत्यर्थ भेदेऽपि शब्दावृत्तिः शमयतीति जलधरस्य मेघस्य धारापंक्तिश्चातकतरुणा
नां चिरकालमुपनतां प्राप्तामपि पिपासां शमयति वधूलोचनयोर्जलधारा अश्रुपंक्तिश्च कामिनां प्रवासेच्छां क्षपयतीत्येक एव नाशरूपोऽर्थः शब्दभेदेनोक्त इत्य
र्थावृत्तिः वदनेनेति पाथसां जलानां अत्र निलीयते शब्दस्य तदर्थस्य तिरोधानस्य चावृत्तिः ननु प्रस्तुतार्थस्य कृदुपात्तस्य प्रसंगादप्रस्तुतोपकारित्वे दीपकमित्युक्ते
न चावृत्तौ तत्संभवतीति कथमावृत्तिदीपकमुक्तमित्याशंक्याह एवं चेति दीपस्थानीयशब्दार्थयोरावृत्तौ चेत्यर्थः प्रस्तुताप्रस्तुतेति अंबुदमालादीनां विरहोद्दीपकतया के
वलप्रस्तुतत्वात् चंद्रबिंबारविंदयोश्च केवलाप्रस्तुतत्वादिति भावः दीपकच्छायेति दीपकसादृश्येत्यर्थः तच्च प्रस्तुताप्रस्तुतोपकारयोगपत्त्वं वर्षतीत्यादौ श्लेषवशा

मार्यंति चातकास्तृष्णामार्यंति च शिखावलाः दीपकस्थाने कोपरार्यत यादीपस्थानीयस्य पदस्यार्थस्योभयोर्वावृत्तौ त्रिविधमावृत्तिदीपकं
क्रमेणोदाहरणानि निदर्शितानि यथा वा उत्कंठयति मेघानां माला वर्गं कलापिनां यूनां चोत्कंठयत्यद्य मानसं मकरध्वजः शम
यति जलधरधारा चातकयूनां तृषं चिरोपनतां क्षपयति च वधूलोचनजलधारा कामिनां प्रवासरुचिं वदनेन निर्जितं तव निलीयते चंद्रबिं
बमंबुधरे अरविंदमपि च सुंदरि निलीयते पाथसां पूरे एवं चावृत्तीनां प्रस्तुताप्रस्तुतोभयविषयत्वाभावेऽपि दीपकच्छायापत्तिमात्रेण दी

नास्तीति भावः मात्रपदेन दीपकान्तर्भावापन्नलंकारेण तत्तु तद्भेद इति सूचितं अत एव दंडिनाप्यर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरिसपि दीपकस्थानमेवेष्टमलंका
रत्रयं पर्यटत्युत्का विकसंतीत्याद्युदाहृतं दीपकस्थाने स्थानापन्नं सदृशमिति यावत् इत्यलंकारचंद्रिकायां आवृत्तिदीपकप्रकरणे सकृद्धर्मोक्तिप्रसंगादसकृद्धर्मोक्ति
गम्यवाक्यार्थसादृश्यकं प्रतिवस्तूपमालंकारं लक्षयति वाक्ययोरिति द्विवचनमनेकाभिप्रायं मालानुरोधादिति बोध्यं एकसामान्ये एकस्मिन्समानधर्मे सति स रः
सूर्यः लक्षणं व्याचष्टे यत्रेति उपमानोपमेयेति भावप्रधानं उपमानोपमेयभावपरयोरित्यर्थः पृथगिति भिन्नशब्देनेत्यर्थः अयमेव च वस्तुप्रति वस्तुभाव इत्युच्यते स्थि
रेति रौलीसहृतेरलमेव दीपो रलदीपः अत्र पूर्वार्द्धमुपमेयवाक्यं उत्तरार्धमुपमानवाक्यं उभयत्र च नाशाभावरूपः समानधर्मः शब्दभेदेनोपात्तः सामान्याभावमात्रे वा

बोधयन्नितीत्कृष्योरुभिरिनपदाभिहितधर्मस्योभयत्रान्वयेप्युद्देश्यतास्वेच्छाविषयताप्रस्तुत एव न त्वप्रस्तुते किंतु विशेषणताख्यविषयतैवेति तथाविधोद्देश्यताविरह एव प्रासंगिकत्वेबीजमित्याशयः एतदेवोपपादयति नहीति प्रासंगिकत्वमिति दीपसूर्ययोरथ्यातिथिविषयेप्रसंगोपकारित्व मित्यर्थः तथाचत्वन्मतेतस्य प्रासंगिकत्वं न स्यादितिभावः इदमुपलक्षणं जामातविषये प्रासंगिकत्वापत्तिरपिबोध्या एतदेव तुल्ययोगितातोभेदकमित्याह तुल्ययोगितायांत्विति ननूद्देश्यत्वानुद्देश्यत्वयोश्चमत्काराप्रयोजकत्वान्नालंकारभेदप्रयोजकत्वंयुक्तमित्यस्वरसादाह स्वयंचेति अयंवक्ष्यमाणः अनयोः दीपकतुल्ययोगितयोः अत्रदीपके उपमानोपमेयभावइत्यनंतरंगम्यइतिशेषः तत्र तुल्ययोगितायां विशेषाग्रहणात् प्रस्तुताप्रस्तुतत्वरूपव्यवस्थापकाभावात् ऐच्छिकः अव्यवस्थितः सः उपमानोपमेयभावः नव्या

तथापि प्रासंगिकत्वंनहीयते वस्तुगत्याप्रस्तुतोद्देशेनप्रसक्तस्यैववर्णनस्याप्रस्तुतेऽन्वयात् नहिदीपस्याथ्याप्रासादयोर्युगपदुपकारत्वेन जामात्रर्थंअर्पितस्यसूपस्यातिथिभ्यः प्रथमपरिवेषणेनच प्रासंगिकत्वंहीयते तुल्ययोगितायांत्वेकप्रस्तुतमन्यदप्रस्तुतमितिविशेषाग्रहणात्सर्वोद्देशेनैवधर्मान्वय इति विशेषः अयंचानयोरपरोविशेष उभयोरुणयोरुपमालंकारस्यगम्यत्वाविशेषेप्यत्राप्रस्तुतमुपमानंप्रस्तुतमुपमेयमितिव्यवस्थित उपमानोपमेयभावस्तत्रतु विशेषाग्रहणादैच्छिकः सइति त्रिविधंदीपकावृत्तौभवेदावृत्तिदीपकं वर्षत्यंबुदमालेयंवर्षत्येषाचशर्वरी उन्मीलंतिकदंबानिस्फुटंतिकुटजोद्गमाः

स्तुनैतावतापितुल्ययोगिताऽतोदीपकस्यपृथग्भावउचितःधर्मस्यसकृद्वृत्तित्व मूलाख्याविच्छित्तेरविशेषात् अन्यथातुल्ययोगितायामपिधर्मिणांकेवलप्रकृतत्वस्यकेवलाप्रकृतत्वस्यचविशेषस्यसत्वादलंकारद्वैतापत्तेः तस्मात्तुल्ययोगितायाएवत्रैविध्यमुचितमित्याहुः इत्यलंकारचंद्रिकायांदीपकप्रकरणे त्रिविधमिति दीपकस्यावृत्तौआवृत्तिदीपकंभवेतच्चत्रिविधमित्यर्थः वर्षतीति शर्वरीरात्रिःवर्षवत्सरदवाचरतीत्यर्थः कदंबानिकदंबकुसुमानि उन्मीलंतिविकसंति कुटजोद्गमाः कुटजकलिकाः स्फुटंतिविकसंति तृप्ताश्चातकामाद्यंतिमत्ताभवंति शिखावलामयूराश्चमाद्यंतीत्यन्वयः त्रैविध्यमुपपादयन्नेवव्याचष्टेदीपकस्येति क्रमेणेति आद्येद्वेवर्षतीतिशब्दावृत्तिः अलंकारसंपादकत्वाच्चनकथितपदत्वंदोषः द्वितीयेविका

उन्मीलन्निस्फुरंतीति शब्दभेदेन तस्यैव बोधनात् तृतीयेतु द्वयोरावृत्तिः स्फुटैवेति उत्कंठयतीति मेघानां माला पंक्तिः कलापिनां मयूराणां वर्गं समूहं उत्कंठयति ऊर्ध्वकंठो
पस्यतादृशं करोति तथा मकरध्वजः कामः यूनांतरुणानां मानममुत्कंठयत्युत्सुकं करोतीत्यर्थ भेदेपि शब्दावृत्तिः शमयतीति जलधरस्य मेघस्य धारापंक्तिश्चातकतरुणा
नां चिरकालमुपनतां प्राप्तां पिपासां शमयति वधूलोचनयोर्जलधारा अश्रुपंक्तिश्च कामिनां प्रवासेच्छां क्षपयतीत्येकएव नाशरूपोर्थः शब्दभेदेनोक्तइत्य
र्थावृत्तिः वदनेनेति पाथसां जलानां अत्र निलीयते शब्दस्य तदर्थस्य तिरोधानस्य चावृत्तिः ननु प्रस्तुतार्थस्य सकृदुपात्तस्य प्रसंगादप्रस्तुतोपकारित्वे दीपकमित्युक्ते
नचावृत्तौ तत्संभवतीति कथमावृत्तिदीपकमुक्तमित्याशंक्याह एवं चेति दीपस्थानीयशब्दार्थयोरावृत्तौ चेत्यर्थः प्रस्तुताप्रस्तुतेति अंबुदमालादीनां विरहादीपकतयाके
वलप्रस्तुतत्वात् चंद्रबिंबारविंदयोश्च केवलाप्रस्तुतत्वादिति भावः दीपकच्छायेति दीपकसादृश्येत्यर्थः तच्च प्रस्तुताप्रस्तुतोपकारयोग्यत्वं वर्षतीत्यादौ श्लेषवशो

माद्यंति चातकास्तृप्ता माद्यंति च शिखावलाः दीपकस्थाने कोपरार्थेतया दीपस्थानीयस्य पदस्यार्थस्योभयोर्वावृत्तौ त्रिविधमावृत्तिदीपकं
क्रमेणार्धत्रयेणोदाहरणानि दर्शितानि यथावा उत्कंठयति मेघानां माला वर्गं कलापिनां यूनां चोत्कंठयत्यद्य मानसं मकरध्वजः शम
यति जलधरधारा चातकयूनां तृषं चिरोपनतां क्षपयति च वधूलोचनजलधारा कामिनां प्रवासरुचिं वदनेन निर्जितं तव निलीयते चंद्रबिं
बमंबुधरे अरविंदमपि च सुंदरि निलीयते पाथसां पूरे एवं चावृत्तीनां प्रस्तुताप्रस्तुतोभयविषयत्वाभावेपि दीपकच्छायापत्तिमात्रेणादी

नास्तीति भावः मात्रपदेन दीपकात्पार्थक्यं वा पृथगलंकारो नतु तद्भेद इति सूचितं अत एव दंडिनाप्यर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरिति सापि दीपकस्थानमेवेष्टमलंका
रत्रयं यथेत्युक्त्वा विकसंतीत्याद्युदाहृतं दीपकस्थानं स्थानापन्नेसदृशमिति यावत् इत्यलंकारचंद्रिकायां आवृत्तिदीपकप्रकरणे सकृद्धर्मोक्तिप्रसंगात्सकृद्धर्मोक्ति
गम्यवाक्यार्थसादृश्यकं प्रतिवस्तूपमालंकारं लक्षयति वाक्ययोरिति द्विवचनमनेकाभिप्रायं मालानुरोधादिति बोध्यं एकसामान्ये एकस्मिन्समानधर्मे सति स रः
सूर्यः लक्षणं व्याचष्टे यत्रेति उपमानोपमेयेति भावप्रधाने उपमानोपमेयभावपरयोरित्यर्थः पृथगिति भिन्नशब्देनेत्यर्थः अयमेव च वस्तुप्रतिवस्तुभाव इत्युच्यते स्थि
रे तिरस्त्रीसहृतेरलमेव दीपो रलदीपः अत्र पूर्वार्द्धमुपमेयवाक्यं उत्तरार्धमुपमानवाक्यं उभयत्र च नाशाभावरूपः समानधर्मः शब्दभेदेनोपात्तः सामान्याभावमात्रं वा

कु॰ टी॰
चं॰
२७

बाधतेरत्नानाशरूपविशेषपरत्वात् अयमेव च पूर्वोदाहरणाद्भेदः नवेति द्वंद्वं प्रतिभक्तस्योक्तिः अमृतप्रस्रवणशीले तव पादपंकजे निवेशित आत्मा अंतःकरणं येन तादृशो भक्तः अन्यदमृतातिरिक्तं फलं कथमिच्छति न कथमपीत्यर्थः अमृतं चात्र ब्रह्मानंदरूपं हि निश्चितं मधुव्रतो भ्रमरः मकरंदेन रसेन निर्भरे व्याप्ते अरविंदे स्थिते सति इक्षुरसं न वीक्षत इत्युपमानवाक्यं अवर्जनीयस्येति अनिष्टेपि स्वसामग्रीवशाज्जायमानस्येत्यर्थः इच्छापूर्वकेति तथा च वीक्षतेरिच्छापूर्वकवीक्षणे लक्षणेति भावः इच्छापर्यवसितइति सविशेषणे ही तिन्यायादिति भावः उन्मीलनिकर्दवानीतिपूर्वोदाहृततायामर्थावृत्तावतिव्याप्तिमाशंक्याह अर्थावृत्तिरित्यादि शब्दाः

वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता तापेन भ्राजते सूर्यः शूरश्चापेन राजते यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोरेकः समानो धर्मः पृथक् निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमा समानधर्मोस्यामितिव्युत्पत्तेः यथात्रैव भ्राजते राजत इत्येक एव धर्म उपमानोपमेयवाक्ययोः पृथग्भिन्नपदाभ्यां निर्दिष्टः यथा वा स्थिराशैलीगुणवतां खलबुध्या न बाध्यते रत्नदीपस्य हि शिखा वात्ययापि न नाश्यते यथा वा नवामृतस्यंदिनि पादपंकजे निवेशितात्मा कथमन्यदिच्छति स्थितेरविंदे मकरंदनिर्भरे मधुव्रतो नेक्षुरसं समीक्षते अत्र यद्यप्युपमेयवाक्ये अनिच्छा उपमानवाक्ये अवीक्षेति धर्मभेदः प्रतिभाति तथापि वीक्षणमात्रस्यावर्जनीयस्य प्रतिषेधानर्हत्वात् इच्छापूर्वकवीक्षाप्रतिषेधोयं अनिच्छापर्यवसित एवेति धर्मैक्यमनुसंधेयं अर्थावृत्तिदीपकं प्रस्तुतानां वा प्रतिवस्तूपमा तु प्रस्तुतानामिति विशेषः आवृत्तिदीपके वैधर्म्येण न संभवति प्रतिवस्तूपमा तु वैधर्म्येण दृश्यते तानामप्रस्तु २ म॰ ७

नौ तु धर्मस्यैकस्यैव शब्देनावृत्तावो धनान्नभिन्नशब्दबोध्यत्वमिति नातिव्याप्तिरतो अर्थावृत्तिपर्यंतानुधावनं एवं च भिन्नशब्दबोध्यैकधर्मगम्यप्रस्तुताप्रस्तुतवाक्यार्थसादृश्यं प्रतिवस्तूपमेति लक्षणं बोध्यं दृष्टांतालंकारेतिव्याप्तिवारणाय भिन्नशब्दबोध्येति तत्र तु बिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मगम्यं सादृश्यमिति नातिव्याप्तिः दिविभातियथा भानुस्तथा त्वं भ्राजसे भुवीत्यादिवाक्यार्थोपमायामतिव्याप्तिवारणाय गम्यमिति अर्थावृत्तिवारणाय प्रस्तुताप्रस्तुतेति आननेन मृगाक्ष्या वा स्या वीक्ष्य लोलालकावृतं भ्रमद्भ्रमरसंकीर्णं स्मारामि सरसीरुह

हमिति स्फुटपाठः। स्फोरितत्रिसामिवारणप्रकाशेऽपि

अत्र द्विदिविभातीति वाक्यार्थोपमायां गगनाधिकरण कशोभाश्रयभानुसदृशो भूम्यधिकरणकशोभाश्रयस्त्वमिति प्रतीतिवन्नस्मर्यमाणतादृशसरोरुहस
दृष्टांतथाविधमाननमिति प्रतीतिर्येन वाक्यार्थगतोपमागम्यास्यात् किंतु स्मरणांसंपृक्तानां तादृशसरोरुहदृष्टांतादृशमाननमिति पदार्थगतोपमैवेति तद्वार
णमिति दिक् प्रस्तुताप्रस्तुतत्वयोश्चमत्कृति विशेषाप्रयोजकतयानालंकारभेदप्रयोजकत्वमित्यस्वरसादाह अयं चेति वक्ष्यमाण इत्यर्थः विद्वानेवेति
पद्यस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थेनैवकारेण विद्वानज्ञानातीति पूर्ववाक्यार्थस्तस्य च न हि वंध्येत्युत्तरवाक्यार्थः सधर्मैवं तथापि स्वरूपवत्त्वेवाकारादित्यादिप्रयोगवारणा
यभावान्वयस्याप्यावश्यकतया विद्वानजानातीति वाक्यार्थस्यापि प्रतीतेस्तदभिप्रायेण वैधर्म्योदाहरणत्वं बोध्यं ननु वैधर्म्येणोपमेति व्याहतं तस्याः सा
धर्म्यरूपत्वादिति चेन्नत्वं वैधर्म्येणोपन्यस्तेन न हि वंध्येति वाक्यार्थेनाक्षिप्तस्यापि तु प्रसविन्येव जानातीति वाक्यार्थस्योपमानत्वेन विवक्षणात् मुख्यतो

यथा विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जनपरिश्रमं न हि वंध्या विजानाति गुर्वीं प्रसववेदनां यदि संति गुणाः
पुंसां विकसंत्येव ते स्वयं न हि कस्तूरिकामोदः शपथेन विभाव्यते चेद्बिंबप्रतिबिंबत्वं दृष्टांतस्तदलंकृतिः

वैधर्म्यप्रतीतावपि साधर्म्य एव पर्यवसानान्न दोषः वैधर्म्येणेत्यस्य च वैधर्म्यद्वारा इत्यर्थः यदि संतीति एवकारो भिन्नक्रमः स्वयमेव विकसंति प्रकाशंत
इत्यर्थः अत्रापि गुणाः स्वयं प्रकाशंत इति भावान्वयविधर्मा कस्तूरिकामोदः शपथेन न ज्ञायत इति वाक्यार्थस्तदाक्षिप्तेन किंतु स्वयमेव प्रकाशत इति वा
क्यार्थेन चौपम्यं गम्यमिति पूर्ववद्वैधर्म्योदाहरणत्वसंगतिः यत्तु केश्चिदुक्तं विद्वानेवेति पद्यं भवतु नाम कथंचिद्वैधर्म्योदाहरणं यदि संतीति तु न युक्तं वै
धर्म्योदाहरणं हि प्रस्तुतधर्मिविशेषोपारूढार्थदार्ढ्याय स्वाक्षिप्तस्वव्यतिरेकसमानजातीयस्य धर्म्यंतरारूढस्याप्रकृतार्थस्य कथनं यथा वंद्याभवोगुण
वानपि संगविशेषेण पूज्यते पुरुषः न हि तुंबीफलविकलो वीणादंडः प्रयाति महिमानमित्यादौ अत्र हि संगविशेषेण पूज्यत इति प्रस्तुतार्थाक्षिप्तस्य संग
विशेषेण विना न पूज्यत इति स्वव्यतिरेकस्य सजातीयो न हि तुंबीफलविकल इत्याद्यप्रकृतार्थो निबद्ध इति वैधर्म्योदाहरणं यदि संतीत्यत्र तु स्वयं प्रकाशंते न परै

ति अप्रस्तुतस्यैव सजातीयोऽप्रकृतार्थः

शयथेननविभाव्यतेकिंतुरूपमेवेति प्रकृतार्थानुरूपतयैवपर्यवसानादिति तत्रेदंवक्तव्यं वंशभवइत्यादिभवदुदाहृतपद्येपिकथंवैधर्म्योदाहरणत्वं नहीत्या
देस्तुवीफलविकलोमहिमानेनप्रयात्यपितुतद्युकइतिप्रकृतार्थानुरूपतयैवपर्यवसानादिति किंवहुनासर्वत्रैववैधर्म्योदाहरणेसाधर्म्यपर्यवसानेवि
नानोपमानिर्वाहइतितदुच्छेदप्रसंगः अथापातप्रतिपन्नेनाप्रकृतवाक्यार्थेनवैधर्म्यात्तदुदाहरणत्वंतर्हिप्रकृतेपितदस्तीतितुल्यं यदपिप्रस्तुतेत्यादिवै
धर्म्योदाहरणत्वनिर्वचनं तदयुक्तं भटाः परेषांविशरारुतामगुर्दधत्यवातेस्थिरतांहिपांसवइतिवैधर्म्यदृष्टांतव्यापनात् नह्यत्रप्रस्तुतवाक्यार्थः त्व
मतिरेकमाक्षिपति किंत्वप्रकृतवाक्यार्थ एवेतिदिक् इत्यलंकारचंद्रिकायांप्रतिवस्तूपमालंकारप्रकरणं दृष्टांतालंकारंलक्षयति चेदिति वाक्ययोरित्य

त्वमेवकीर्तिमान्राजन्विधुरेवहिकांतिमान् यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्भिन्नावेवधर्मौविंवप्रतिविंवभावेननिर्दिष्टौतत्रदृष्टांतः त्व
मेवकीर्तिमानित्यत्रकीर्तिकांत्योर्विंवप्रतिविंवभावः यथावा कामंनृपाः संतिसहस्रशोन्येराजन्वतीमाहुरनेनभूमिं नक्षत्रताराग्रह
संकुलापिज्योतिष्मतीचंद्रमसैवरात्रिः यथावा देवींवाचमुपासतेहिवहवः सारंतुसारस्वतंजानीतेनितरामसौगुरुकुलक्लिष्टोमुरारिः
कविः अब्धिर्लंघितएववानरभटैः किंत्वस्यगंभीरतामापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानातिमंथाचलः नन्वत्रोपमानोपमेयवाक्ययोर्ज्ञानमेक
एवधर्मइतिप्रतिवस्तूपमायुक्तामैवं ॥

नुवर्तते धर्मयोरित्यध्याहार्यं तदितितदेत्यर्थकं अयतोव्याचष्टे यत्रेति यत्रकाव्ये तथाचोपमानोपमेयवाक्यार्थघटकधर्मयोर्विंवप्रतिविंवभावोदृष्टांतइतिल
क्षणं काममिति अनेनप्रकृतराजविशेषेण राजन्वतींशोभनराजवतीं राजन्वान्सौराज्येइतिनिपातः नक्षत्राण्यश्विन्यादीनिसप्तविंशतिः तारास्तदितराः
गोवलीवर्दन्यायात् ग्रहाभौमादयः संकुलाव्याप्ता ज्योतिष्मतीतिप्राशस्त्येमतुप् अत्रराजन्वतीज्योतिष्मतीसनयोर्विंवप्रतिविंवभावः पूर्वोदाहरणेकीर्तिकां
त्योर्विंवप्रतिविंवभावप्रयोजकंमनोहारित्वरूपंसादृश्यमार्थंइहतुराजज्योतिषोः प्राशस्त्येहृपंतच्छाब्दमितिभेदः देवीमिति देवींवाचंसरस्वतींवहवउपास
तेहिसंवंतएवहिहिशब्दस्यैवकारार्थत्वात् तुपरंसरस्वतीसंवंधिसारंअसौप्रसिद्धः गुरुकुलेक्लिष्टः अध्ययनश्रमवान् मुरारिनामाकविर्नितरामतिशयेनजा

नानरत्नैर्भटैर्योधभिरप्यविलंघित एव किंतु अस्याब्धेर्गंभीरतां पातालपर्यंतनिमग्नापीवरास्थूलातनुर्यस्यैव विधो मंथाचलमंदराद्रिरेव जानातीति दृष्टांतोदा
हरणत्वासंगतिमाशंक्यते नन्विति वाक्ययोरिति सप्तमी एकधर्म इत्यनेन शब्दभेदेन निर्दिष्ट इति शेषः सागरस्याधस्तनो योऽवधिरिति गंभीरतापदार्थकथनं स
सर्वांगमुलक्षणया जानातीत्यर्थ इति बोध्यं तथा च धर्मभेदान्न प्रतिवस्तूपमा किंतु सारस्वतसारज्ञानसागराधस्तलावधिसंस्पर्शयोर्बिंबप्रतिबिंबभावाद्दृष्टांता
लंकार एवेत्याशयः वर्षत्यंबुदमालेयं वर्षत्येषा च शर्वरीति वत्त्यदावृत्तिदीपकं स्यादित्याशंक्य समाधत्ते अत्रेति पूर्ववत् आर्थावृत्तिप्रतिवस्तूपमयोरिव प्रस्तु
ताप्रस्तुतेति दृष्टांतः प्रस्तुताप्रस्तुतविषयः पदावृत्तिस्तु तदन्यतरमात्रविषयेत्यर्थः यद्यप्यत्रात्मनेपदपरस्मैपदभेदेन पदभेदान्न पदावृत्तिशंकोचिता तथापि

अचेतने मंथाचले ज्ञानस्य बाधितत्वेन तत्र जानातीत्यनेन सागराधस्तलावधिसंस्पर्शमात्रस्य विवक्षितत्वात् अत्रोदाहरणे पदा
वृत्तिदीपकाद्विशेषः पूर्ववत्प्रस्तुताप्रस्तुतविषयत्वकृतो द्रष्टव्यः वैधर्म्येणाप्ययं दृश्यते कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया किमन्यदेवं ।
निहताश्च नो द्विषः तमांसि तिष्ठंति हि तावदंशुमान्न यावदायात्युदयाद्रिमौलितां वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शना यद्दातुः
सौम्यतासेयं पूर्णेंदोरकलंकता अत्र दातृपुरुषसौम्यत्वस्योपमेयवाक्यार्थस्य पूर्णेंदोरकलंकत्वस्योपमानवाक्यार्थस्य यत्तद्भ्यामैक्या

पादपरिवर्तनेन पदाभेदेऽपि न पदावृत्तेरयं विषय इति बोधयितुमेवदुक्तं अयं दृष्टांतः कृतं चेति नृपं प्रति मंत्रिण उक्तिः हे राजन् त्वया पामनो गर्वस्याभिमुखं न नुग
र्वितं कृतं च किमन्यदपेक्षितमिति शेषः एवं शास्त्रप्रयोगादिकं विना नोऽस्माकं द्विषः शत्रवो निहताश्च न तु निहनिष्यंते अंशुमान् सूर्यो यावदुदयाद्रेर्मौलितां
शिरोऽलंकारतां नायाति तावदेव तमांसि तिष्ठंति तस्मिंस्तु तथाभूते न तिष्ठंतीति दृष्टांतः अत्र मनोगर्वाभिमुखीकरणवैरिहननयोरंशुमदुदयाचलमस्तकाग
गमनतमःस्थित्योश्च यथाक्रमं वैधर्म्येण बिंबप्रतिबिंबभावः इत्यलंकारचंद्रिकायां दृष्टांतालंकारप्रकरणं निदर्शनां लक्षयति वाक्यार्थयोरिति सदृश
वाक्यार्थसंबंधीयश्चैक्यारोपः उपमेयवाक्यार्थ उपमानवाक्यार्थाभेदारोप इति यावत् यद्दातुरिति दातुः सौम्यतेति यत् इति सामान्येन पुंसः कं सेयमिति ।

कु॰ टी॰ चं॰ ५९

विधेयाभिप्रायकं स्त्रीलिंगं यत्तद्भ्यामिति यद्यपि मुखं चंद्र इतिवत् दातुः सौम्यता पूर्णेन्दोः कलंकितेत्येतावता धर्मैक्यारोपः संभवति तथापि यत्तद्भ्यां विधेयस्फुटत्वा-
दवगमात् तदुपन्यासः अरण्येति अबुधो मूर्खो जनः सेविता यदिति गुणीभूतसेवनक्रियापरामर्शः उत्तरवाक्यगतेन यच्छब्देन तच्छब्दाक्षेपात् तत अरण्य-
रुदितं कृतमित्यस्यान्वयः उद्वर्तनेन यवगोधूमादिचूर्णेन मलापकर्षणं स्थले निर्जलप्रदेशे अब्जं जलजं ऊखरे अंकुरायोग्यक्षारभूभागे शुनः पुच्छं अपृष्ठे अ-
वनामितं ऋजुतासंपादनाय नम्रीकृतं बधिरस्य कर्णजप एव जापः प्रलाप इत्यर्थः अंधस्य मुखे तत्तन्मुखं दर्पणो धृत इत्येव निरर्थकत्वेन सदृशानामनेके-
षां वाक्यार्थानाम् अबुधजनसेवनरूपप्रकृतवाक्यार्थे ऐक्यारोपः पूर्वत्र त्वेकस्यैवेत्यारोप इति विशेषः निदर्शनान्तरमाह पदार्थेति पदार्थवृत्तिं पदार्थसंबंधि-

यथा वा अरण्यरुदितं कृतं शवशरीरमुद्वर्तितं स्थलेऽब्जमवरोपितं सुचिरमूषरे वर्षितं श्वपुच्छमवनामितं बधिरकर्णजापः कृतो धृ-
तोऽन्धमुखदर्पणो यदबुधो जनः सेवितः अत्राबुधजनसेवाया अरण्यरोदनादीनां यत्तद्भ्यामैक्यारोपः पदार्थवृत्तिमप्येके वदन्त्यन्यां नि-
दर्शनां त्वन्नेत्रयुगुलं धत्ते लीलां नीलाम्बुजन्मनोः अत्र नेत्रयुगले नीलाम्बुजगतलीलापदार्थारोपो निदर्शना यथा वा वियोगे गौ-
डनारीणां यो गण्डतलपाण्डिमा अदृश्यत स खर्जूरीमञ्जरीगर्भरेणुषु पूर्वस्मिन्नुदाहरणे उपमेये उपमानधर्मारोपः

नां एके आलंकारिकाः अन्यां पूर्वोक्तविलक्षणां त्वन्नेत्रेति लीलां शोभां नीलाम्बुजन्मनोः नीलोत्पलयोः वियोग इति गौडदेशगतानां नारीणां वियोगे स्वकान्तवि-
योगकाले यो गण्डतले पाण्डिमा पाण्डुवर्णो भवति सः खर्जूरीणां लतानां मञ्जरीगर्भस्थेषु रेणुषु अदृश्यत दृष्ट इत्यन्वयः उपमाने यथोक्तरेणुरूपे उपमेयउपमानध-
र्मारोप एव पदार्थनिदर्शनायाः प्राचीनैरुदाहरणात् कथमियं पदार्थनिदर्शनोच्यत इति शंकायामाह उभयत्रेति उपमेये उपमानधर्मारोपे उपमाने उपमेय-
धर्मारोपे चेत्यर्थः तथा चौपम्यपर्यवसायित्वस्यैव पदार्थनिदर्शनाजीवातुत्वेनारोपविषयस्योपमेयत्वेन निवेशप्रयोजनाभावादिहापि सा युक्तैवेति भावः
नन्वेवं सति वाक्यार्थनिदर्शनालक्षणस्यात्राप्यतिव्याप्तिरिति शंकाशयवानाह यद्यपीति वियोगकालीनगौडनारीगण्डतलपाण्डिम्नः खर्जूरीमञ्जरीगर्भरेणु-

दृश्यादिम्नश्च यत्तद्भ्यामैक्यारोपसत्त्वादिति भावः

अर्थविशेषविवक्षयातिव्याप्तिंपरिहरन्नेवस्वाभिमतनिदर्शनाद्वयविषयविभागंदर्शयति तथापीति विशिष्टयोः बिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मविशिष्टयोः ग
वेत्यवाक्यार्थशब्देनैतादृशार्थविवक्षणाद्वियोग इत्याद्युदाहरणेनातिव्याप्तिरिति भावः उपमानेत्यादि एतच्च स्वरूपकथनं नत्वेवंरूप[illegible]लक्षणनिवेशः ना
द्रूप्यरूपकातिव्याप्तिवारणायोपमाकल्पकत्वस्यारोपविशेषणस्यावश्यकत्वेन उपमाकल्पकस्तत्तद्धर्मारोप इत्येतावत एव लक्षणस्य निर्दुष्टत्वात् नद्
नेः अभवन्वस्तुसंबंध उपमापरिकल्पकइति ताद्रूप्यरूपकेतु ताद्रूप्यावच्छिन्नाभेद एव विवक्षितोन पुनरुपमेति तदुदाहरणमननुत्वपिमतौ त्याद्युदाहरणेका
पिनिदर्शनानस्यात् अन्यधर्मस्यान्यत्रारोपात् एकवाक्यत्वेनवाक्यार्थभेदाभावाच्च पदार्थवाक्यार्थनिदर्शनयोरसंभवादित्याशंकाह एवंनेति उक्तम[illegible]

इहतूपमानेउपमेयधर्मारोप इतिभेदः उभयत्राप्यन्यधर्मस्यान्यत्रासंभवेन तत्सदृशधर्माक्षेपादौपम्ये पर्यवसानं तुल्यं इ[illegible]र्थ
वृत्तिनिदर्शनाललितोपमेतिजयदेवेनव्याहृता यद्यपिवियोगे गौडनारीणामितिश्लोकः प्राचीनैर्वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनायामुदा
हृतः तथापिविशिष्टयोर्धर्मयोरैक्यारोपोवाक्यार्थवृत्तिनिदर्शना उपमानोपमेययोरन्यतरस्मिन्नन्यतरधर्मारोपः पदार्थवृत्तिनि
दर्शनेतिव्यवस्थामाश्रित्यास्माभिरिहोदाहृतः एवंच त्वयिसतिशिवदातर्यस्मदभ्यर्थितानामितरमनुसरतोदर्शयतोर्थिमुद्रां
चरमचरणपातैर्दुर्ग्रहंदोग्धुकामाः करभमनुसरामः कामधेनौस्थितायां दोर्भ्यामब्धिंतितीर्षतस्तुष्टुवुस्तेगुणार्णवमित्यादिषुवा
[illegible]क्यभेदाभावेपिवाक्यार्थवृत्ति

स्याश्रयणेचेत्यर्थः विशिष्टयोरिति बिंबप्रतिबिंबभावापन्नस्तुविशिष्टयोरित्यर्थः तत्रतावत्पूर्वपद्ययोः शिवअस्मदभ्य
र्थितानांदातरित्वयिसतिइतरंक्षुद्रप्रभुमनुसरतोर्थिनांमुद्रांविज्ञंदर्शयतोवयंकामधेनौस्थितायांदोग्धुकामाश्चरमयोः पाश्चात्ययोश्चरणयोः पातैर्दुर्ग्रहंदुः
खेनग्राह्यंकरभमुष्ट्रशिशुमनुसरामइत्यर्थकेसकलकामदमहेश्वरकालीनक्षुद्रधनिकानुसरणकर्तुः कामधेनुस्थितिकालीनतथाविधकरभानुसरणक
र्तुश्चैक्यारोपः तत्रोपमानकोटिविशेषणयोः कामधेनुकरभयोरुपमेयकोटिविशेषणयोश्चमहेश्वरक्षुद्रधनिकयोर्यथाक्रमंबिंबप्रतिबिंबभावोबोध्यः॥

एवमनुसरणयोरपि एवंदोर्भ्यामित्यत्रापि अभिगुणसमूहयोर्विंबप्रतिविंबभावोबोध्यः नन्विपंअवस्थामूलविरूद्धेत्याशंक्याह वाक्यार्थयोरिति ननुवाक्यार्थ शब्दस्यावांतरवाक्यार्थसाधारणानेकपदार्थपरत्वेनैवोक्तोदाहरणसंग्रहसंभवादेवंविधगुरुतरार्थपरत्वेन युक्तमित्यत आह एवंचेति एवंविधार्थविवक्षा ऐवेत्यर्थः अवलेहने जिह्वयाघट्टने पंचाननः सिंहस्तस्यपरिष्वंगआलिंगनव्यालीभुजंगी अशक्यत्वंबलवदनिष्टजनकत्वंचसाधारणोधर्मः प्रस्तुत वृत्तांतेराजसेवा निदर्शनायाःतल्लक्षणस्यनक्षतिः नाव्याप्तिः तयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोः असिधारादिभिः समंराज्ञोविंबप्रतिविंबभावात्तद्विशिष्टयो

विशिष्टयोरैक्यारोपसद्भावात् वाक्यार्थयोः सदृशयोरितिलक्षणवाक्येवाक्यार्थशब्देनविंबभावापन्नवस्तुविशिष्टस्वरूपयोःप्रस्तुताप्रस्तुतधर्मयोर्विवक्षितत्वादिति एवंचराजसेवामनुष्याणामसिधारावलेहनं पंचाननपरिष्वंगोव्यालीवदनचुंबनमित्यत्रप्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोरेकैकपदोपात्तत्वेपिवाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनायानक्षतिः तयोर्विंबप्रतिविंबभावापन्नवस्तुविशिष्टस्वरूपत्वात् अतएवनिदर्शनायारूपकाद्भेदः रूपकेह्यविशिष्टयोरेवमुखचंद्रादिकयोरैक्यारोपः अंघ्रिदंडोहरेरूर्ध्वमुत्क्षिप्तोबलिनिग्रहेविधिविष्टरपद्मस्यनालदंडोमुदेस्तुवइतिविशिष्टरूपकोदाहरणेपिनविंबप्रतिविंबभावापन्नवस्तुविशिष्टरूपता विधिविष्टरकमलश्लिष्टत्वरूपसाधारणधर्मवत्तासंपादनार्थमेवतद्विशेषणोपादानात् यद्दातुःसोम्यतेत्यादिनिदर्शनोदाहरणेषुदातृपूर्णेंद्वादीनामानंदकरत्वादिनेवात्रविशेषणयोर्विंबप्रतिविंबभावाभावात्

ऐक्यारोपादितिभावः एवंतर्हिसदृशयोरैक्यारोपइत्येवलक्षणमस्त्वित्याशंक्याह अतएवेति एतादृशविशेषणविवक्षयादेवेत्यर्थः भेदोमावृत्तिः तयाचतदभावेरूपकेतिप्रसंगःस्यादितिभावःकथमनेनतद्वारणंतत्राह रूपकेहीति अविशिष्टयोः विंबप्रतिविंबभावापन्नवस्त्वविशिष्टयोर्विंबप्रतिविंबभावापन्नेत्यस्याव्यावृत्तिर्दर्शयति अंघ्रिदंडइत्यादि बलेर्दैत्यविशेषस्यनिग्रहेबंधनेकर्तव्येऊर्ध्वमुत्क्षिप्तोहरेरंघ्रिदंडोवोयुष्माकंमुदेऽस्त्वितिसंबंधःकीदृशः विधेर्ब्रह्मणोविष्टरस्यासनतद्रूपस्यपद्मस्यनालदंडइत्यर्थः विशिष्टरूपकेति ऊर्ध्वोत्क्षिप्तत्वविशिष्टांघ्रिदंडविधिविष्टरपद्मसंबंधित्वविशिष्टनालदंडसंबंधिरूपकेत्यर्थः ॥

विशेषणेनेति ऊर्ध्वास्थिमल्लरूपोपमेयविशेषणविधिविशिष्टपद्मसंबंधित्वरूपोपमानविशेषणयोरित्यर्थः एवकारसूचितबिंबप्रतिबिंबभावव्यतिरेकं स्फुटय
तिपद्यान्तुरिति अभावादिति सादृश्याभावादिति भावः रूपकविशेषे इति आशिमाशंकां परिहरति यत्रत्वित्यादिना यत्रत्वित्यस्य इति सावयवरूपकोदाहरणे इ
त्यग्रेतनेनान्वयः विषयविषयिविशेषणानां आरोपविषयारोप्यमाणसंबंधिनां विशेषणानां ज्योत्स्नेतिइयं रात्रिरेव कापालिकी योगिनी द्वीपात् द्वीपांतरं भ्रम
तीत्यन्वयः एतत्प्रधानरूपकं एतदंगभूतान्यपराणि विशेषणैः प्रतिपाद्यंते यथा ज्योत्स्नारूपेण भस्मना छुरणमंगलेपस्तेन धवला तारकारूपाण्यस्थीनि बिभ्रती
अंतर्धानस्य व्यसने कौतुके रसिका चंद्ररूपं मुद्राकपालं न्यस्तं लांछनस्य छलेन सिद्धांजनस्य परिमलं चूर्णं दधती धारयंती दीक्षाकालगृहीतोपकरणो मुमुद्रोपपद

यत्र तु विषयिविशेषणानां परस्परसादृश्येन बिंबप्रतिबिंबभावोऽस्ति ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थीन्यंतर्धानव्यसन
रसिका रात्रिकापालिकीयं द्वीपाद्द्वीपं भ्रमति दधती चंद्रमुद्राकपालेन्यस्तं सिद्धांजनपरिमलं लांछनस्य छलेनेति सावयवरूपकोदा
हरणे तत्रापि विषयविषयिणोस्तद्विशेषणानां च प्रत्येकमेवारोपः न तु ज्योत्स्नादिविशिष्टरात्रिरूपविषयस्य भस्मादिविशिष्ट
कापालिकीरूपविषयिणश्च विशिष्टरूपेणैक्यारोपोऽस्तीति तस्माद्राजसेवामनुष्याणामित्यादावपि वाक्यार्थवृत्ति निदर्शनैव युक्ता
मतांतरे त्विह पदार्थवृत्त्यैव निदर्शनया भाव्यमिति अपरां बोधनं प्राहुः क्रियया सत्तदर्थयोः नश्येद्राजविरोधीति क्षीणं चंद्रोदयेत ॥

नाम्ना पाखंडानां व्यवहार इति चंडीदासः मुद्रापरिमलशब्दौ प्रशंसार्थावित्यन्ये मुद्राचिह्नं तद्रूपे कपाल इति वार्थः विषयविषयिणोः रात्रिकापालिक्योः तद्विशे
षणानां तत्संबंधिनां ज्योत्स्नाभस्मादीनां यथाश्रुते रात्रिकापालिकीति समासस्येतरपदार्थप्रधानतया ज्योत्स्नादीनां रात्रिविशेषणत्वाभावादसंगतेः प्रत्ये
कमेवेति शुद्धस्वरूपेणैवेत्यर्थः नन्विति उक्तयुक्त्या विशेषणत्वाभावादिति भावः वस्तुतो भस्मादेः कापालिकीप्रत्यपि न विशेषणत्वमपि तु तत्कोटिनिवि
ष्टत्वमेवेत्यपि बोध्यं वाक्यार्थशब्दस्य बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टार्थपरत्वमंगीकृत्य राजसेवेत्युदाहरणे वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनात्वमुक्तमुपसंहरं

उक्तलक्षणस्याव्यवस्थितत्वादित्यर्थः मतांतरमिति सदृशयोर्वाक्यार्थयोरैक्यारोप इति यथाश्रुतलक्षणांगीकर्तृमते इत्यर्थः इह राजसेवेत्युदाहरणे पदार्थद्व
यैवेति उपमाकल्पक एकपदार्थेऽपर पदार्थतद्धर्मान्यतरारोप इति तल्लक्षणस्य तदभिमतत्वादिति भावः निदर्शनांतरमाह अपरामिति पूर्वविलक्षणा
मित्यर्थः निदर्शनामित्यनुषज्यते क्रियया सत्सदर्थयोर्बोधनमपरां निदर्शनां प्राहुरिति संबंधः सदसदर्थयोरिति वक्तव्येपि छंदोऽनुरोधादित्थमभिधानं
स्मुदाम्नाहुरित्यादि सौत्रनिर्देशेन पूर्वनिदर्शनाविधेरनित्यत्व ज्ञापनात् लक्षणंआचश्रेकस्यचिदिति अत्रासतः सतो वेति विभागकथनं तु लक्षणांतर्गत
उदासीनार्थबोधने चमत्कारित्वाभावेनैवानतिप्रसंगात् स्वक्रियया सहकारिभूतया क्रियाविशिष्टस्य वस्तुनः संबंधि अर्थस्य बोधनेबोधानुकूलो व्यापा

उदयन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियं विभावयन्समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रहः कस्यचित् किंचित् क्रियाविशिष्टस्य स्वक्रियया परान्प्र॥
त्यसतः सतो वार्थस्य बोधनं यन्निबध्यते तदपरां निदर्शनामाहुः असदर्थबोधने उत्तरार्धमुदाहरणं तत्र नश्येदिति बोधयदिति वक्त
व्ये बोधयदित्यस्य गम्यमानत्वादप्रयोगः ततश्च राज्ञा चंद्रेण सह विरुध्यस्व यं नाशक्रियया विशिष्टं तमः स्वकीयनाशक्रियया दृष्टां॥
तभूतया अन्योप्येवं राजविरुद्धश्चेत् नश्येदिति निश्चयपर्यवसायिनमर्थं बोधयदेव नष्टमिति निबंधनात् असदर्थनिदर्शना तथा उत्तर
श्लोके सविता स्वोदयसमय एव पद्मेषु लक्ष्मीमादधानः

रायन्निबध्यते वर्ण्यते सा निदर्शनेति लक्षणं अथ निवातपद्मोदरसोदराभ्यां विलोचनाभ्याम
वलोकयंती न केवलं पूर्ण मनोभवेपि मनाक्तिकं चित् तपसः प्रभावमित्यादावतिव्याप्तिः अवलोकनक्रियाविशिष्टया कामिन्या तपःप्रभावबोधनस्य वर्णना॥
नादिति चेत् न क्रियये त्यनेन दृष्टांतविधया बोधनस्य विवक्षितत्वात् उक्तोदाहरणे च लिंगविधया बोधकत्वेन तदभावात् इत्थं च दृष्टांततया क्रियाविशि
ष्टस्यार्थबोधकत्वं वर्ण्यमाना निदर्शनेति पर्यवसितेन श्येदित्यत्र बोधनस्यावर्णनात्कथमुदाहरणत्वमत आह तत्रेति उदाहरण इत्यर्थः लक्ष्ये लक्षणं सं
गमयति ततश्चेति बोधनस्य गम्यमानत्वाच्चेत्यर्थः दृष्टांतभूतयेति दृष्टांते तस्मिन्भूतया विद्यमानेत्यर्थः दृष्टांतो भूतः संजातो ययेति वा एवं तमोवत् [illegible]

अनिष्टपर्यवसायिनमर्थं नाशरूपानिष्टसाधनं राजविरुद्धत्वरूपमर्थं उन्नतमिति योलघुरल्पबुद्धिरल्पपरिमाणश्च सः उन्नतं पदं उत्कर्षं उच्चस्थानं वा
वाप्य हेलयैव पतेदिति ब्रुवन्कथयन् शैलशेखरगतो गिरिमस्तकवर्ती १षद्धणः जलविंदुसमूहश्चारुणा मंदेनापि मारुतेन धुतः कंपितः अधः पत
ति उत्कर्षाड्डीयते अधोदेशे च पततीत्यर्थः ध्रुवमिति पाठे वोधनस्य पूर्वं वक्ष्यमानत्वादप्रयोगः दृषत्कण इति पाठे पाषाणकण इत्यर्थः चूडेति य उ
दयाचल आगतं देवं रविं चूडामणेः पदे स्थाने मस्तके धत्ते धारयति किं कुर्वन् गृहमेधिनः गृहस्थान्सतामातिथेयी कार्येति वोधयन् आतिथ्यं आ
तिथ्यं अत्र उक्तनिदर्शनात्रयविषये केचिदित्यस्येति अवहरतीत्यनेनान्वयः धर्मिणोरिति धर्मयोः साम्यमात्रेण चमत्कारानिष्पत्तेस्तत्कृतविंव

स्वपापघ्नलक्ष्म्याधानक्रियया परान्प्रति समृद्धीनां फलं सुहृदनुग्रह एवेति श्रेयस्करमर्थं वोधयन्निवद्धइति सदर्थनिदर्शना॥
यथा वा उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन् शैलशेखरगतः दृषत्कणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः अत्र गिरिशिख
रगतो वृष्टिविंदुगणो मंदमारुतमात्रेणापि कंपितः पतन् लघोरुन्नतपदप्राप्तिः पतनहेतुरित्यसदर्थं वोधयन्निवद्ध इत्यसदर्थनि
दर्शना चूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतं सतां कार्यातिथेयीति वोधयन्गृहमेधिनः अत्र समागतं रविं शिरसा संभावयन्नुदयाचलः
स्वनिष्ठयारविधारणक्रियया समागतानां सतामेवं गृहमेधिभिरातिथ्यं कार्यमिति सदर्थं वोधयन्निवद्ध इति सदर्थनिदर्शना अत्र
केचित् वाक्यार्थवृत्तिपदार्थवृत्तिनिदर्शनाद्वयमसंभ

ति विंवभावेन धर्मिणोः साम्यावगतिरिति भावः गर्भीकरोतीति स्वविशेषणत्वेन स्वीकरोतीत्यर्थः दृष्टांततया वोधनस्यैव तत्र विवक्षितत्वात् एतदेवोपपादयति वो
धयन्नित्यादिना करीषं शुष्कगोमयं तस्यापकारीत्वः समर्थाचरणे समर्थकरणेस मर्थ्यास्पादन इति यावत् भावप्राधान्यात् उपमानभावेन दृष्टांतत्वेनैवं प्रदर्शितेन
निदर्शनात्रयेपि निदर्शनापदप्रवृत्तिनिमित्तस्यैकस्याभावान्नानार्थ एव निदर्शनाशब्द इति वोध्यम् ० इत्यलंकारचंद्रिकायां निदर्शनाप्रकरणं १ व्यतिरेकलक्षय
ति अनिरेक इति विशेषो वैलक्षण्यं उपमेयस्याधिक्यं उत्कर्षः पल्लववत् इति पंचम्यर्थे तसिल् अन्यतरोः पल्लववतः पल्लवादेष वक्ष्यमाणस्तनवकस्य विशेष इति

कु· टी·
चे·
३२

णकः पल्लवः परोहस्तः कर्णं गाधेयं तिरस्कुरुते दानातिशयेनेति भावः अत्रोपमेयस्य करस्योत्कर्षः पूर्वोदाहरणे उन्नतत्वेनौपम्यं प्रागुक्तं इह तु रक्तत्वकोमलत्वादिप्रयु
क्तेन द्रूम्यमिति भेदः तन्न्यूनत्वेति उपमेयन्यूनत्वेत्यर्थः रक्तस्त्वमिति अशोकवृक्षं प्रति विरहिण्याः कस्याश्चिदुक्तिः हे अशोक आवयोः सर्वं तुल्यं समानं अहं
केवलं धात्रा विधात्रा सशोकः शोकसहितः कृतः त्वं तु शोकरहित इत्यशोकपदश्लेषादवगम्यते किं तत्सर्वं समानं तत्राह रक्त इत्यादि त्वं नूतनैः पल्लवैः रक्त

तृतीयात्तु संभवद्वस्तुसंबंधनिबंधनेति च व्यवहरंति तथाहि आद्यनिदर्शनायां वाक्यार्थयोरैक्यमसंभवत्तयोः साम्ये पर्यवस्यति
द्वितीयनिदर्शनायामपि अन्यधर्मोऽन्यत्रासंभवन्धर्मिणोः साम्ये पर्यवस्यति तृतीयनिदर्शनायां तु स्वक्रियया परान्प्रति सदसदर्थ
बोधनं संभवदेव समतां गमीं करोति बोधयन्गृहमेधिन इत्यादौ हि कारीषोऽग्निरध्यापयतीति वत्समर्थाचरणे णिचः प्रयोगः तत
श्च यथा कारीषोऽग्निः शीतापनयनेन वटूनध्ययनसमर्थान्करोति एवं वर्ण्यमानः पर्वतः स्वयमुपमानभावेन गृहमेधिनः उक्तबो
धनसमर्थान्कर्तुं क्षमते यथा पर्वतः समागतं रविं शूरसा संभावयति एवं गृहमेधी समागतं संतमुचितपूजया संभावयेदिति अ
तः संभवति बोधनसंबंध इति व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः शैलादिवोन्नताः संतः किंतु प्रकृतिकोमलाः अयमुपमे
याधिक्यपर्यवसायी व्यतिरेकः यथा वा पल्लवतः कल्पतरोरेष विशेषः करस्य ते वीर भूषयति कर्णमेकः परस्तु कर्णं तिरस्कुरुते त
न्न्यूनत्वपर्यवसायी यथा रक्तस्त्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणैस्त्वामायांति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्तास्तथा मामपि ॥

रक्तवर्णः अहमपि प्रियायाः श्लाघनीयैर्गुणैः सौंदर्यादिभिः रक्तोऽनुरक्तः अर्थात्प्रियायां हे सखे त्वां प्रति शिलीमुखा भ्रमरा आयांति मां प्रत्यपि स्मरेण धनुषा मुक्ताः
क्ताः प्रेरिताः शिलीमुखा बाणा आयांति एवं कांतायाः पादतलस्याघातो यथा तव मुदे संतोषाय तद्वत्तथा ममापि संतोषायेत्यर्थः कामिनीपादाघातेनाशोकस्य
पुष्पोद्गम इति कविप्रसिद्धिः अत्रोपमेयस्य सशोकत्वेनापकर्षः अनुभयपर्यवसायी उपमेयोत्कर्षापकर्षान्यतरपर्यवसानरहितः दृढतरेति कृपणकृपाण

शौर्योः वर्णात् आकृतेश्च केवलं भेदो वैलक्षण्यं प्रकारांतरेण तु साम्यमेवेत्यर्थः कथं तत्राह दृढतरेत्यादि दृढतरं निबद्धो मुष्टिर्येनेति कृपणपक्षे धनस्य पक्षे मुष्टे
नमुष्टिमोचनाभावात् खड्गपक्षे तु दृढतरं निबद्धः संबद्धो मुष्टिग्राह्यभागो यस्येत्यर्थः कोशो भांडागारगृहं तत्र निषण्ण उपविष्टः कृपणः कोशः पिधानकं निषण्ण
स्थित इति खड्गपक्षे सहजमलिनः स्वभावमलिनः मलिनवेषत्वात्कृपणः खड्गस्तु कृष्णवर्णत्वादिति एवं च किंचिद्धर्मप्रयुक्तसाम्यवत्तया प्रतीयमानयोः कि
ञ्चिद्धर्मप्रयुक्तवैलक्षण्यं व्यतिरेकशरीरं वैलक्षण्यं तु क्वचिदुपमेयस्योत्कर्षे क्वचिच्च तदपकर्षे पर्यवसन्नं क्वचित्तु तदन्यतरपर्यवसानविरहेपि स्ववैचित्र्यवि

कांतापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः सर्वं तुल्यमशोक केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः अनुभयपर्यवसायी यथा दृढतरनिब
द्धमुष्टेः कोशनिषण्णस्य सहजमलिनस्य कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरंजनः दिगंतमगमत्तस्य
कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः सह यथा वा छायासंश्रयते तलं विटपिनां श्रांतेव पांथैः समं मूलं याति सरोजलस्य जडता ग्लानेव मीनैः सह आवा
मत्यहिमांशुदीधितिरपस्तप्तेव लोकैः समं निद्रा गर्भगृहं सह प्रविशति क्लांतेव कांताजनैः जनरंजन इत्युक्तेरनेन साद्वि विहारांवुराशे
रित्यादौ न सहोक्तिरलंकारः विनोक्तिश्चेद्विना किंचित्प्रस्तुतं हीनमुच्यते विद्याहृद्यापि सावद्या विना विनयसंपदं यथा वा यश्च रामं न
पश्येत्तु यं च रामो न पश्यति निंदितः स भवेल्लोके स्वात्माप्येनं विगर्हते अत्र वरामदर्शनेन विना हीनत्वं विनाशब्दमंतरेणैव दर्शितं ।

श्रांतमात्रमिति बोध्यं एतेन चरमभेदद्वयतदुदाहरणदूषणं कस्यचिदापातरमणीयमिव भासमानं प्रत्युक्तं वेदितव्यं अत्यंतासारतया तु नानुवादमर्हतीत्यु
परम्यते इत्यलंकारचंद्रिकायां व्यतिरेकप्रकरणं सहोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः सहभावश्चेदित्यादि लक्षणं सहभावः साहित्यं जनरंजनः सहृदयजनाह्लादकः
एवं चमत्कृतिजनकं साहित्यं सहोक्तिरिति लक्षणं दिगंतमिति तस्य राज्ञः कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः शत्रुभिः सह दिगंतमगमदित्यन्वयः अत्र तृतीयाया निरूपित
त्वार्थकतया प्रत्यर्थिनिरूपितसाहित्यवती कीर्तिर्गमनाश्रय इति बोधे एकधर्मान्वयित्वारूपसाहित्यबलात्प्रत्यर्थिनामपि गमनान्वयप्रतीतिः ६ ॥

कु॰टी॰
चं॰
३३

नदुक्तं सामहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकमिति छायेति ग्रीष्मर्तौ मध्याह्नवर्णनमिदं छाया पांथैरध्वगैः समं सार्धं विटपिनां तरूणां तलं मूलप्रदेशं संश्रयते कुतइत्याकांक्षायामुत्प्रेक्षते श्रांतेवेति श्रमश्चात्रातपातिशयकृतो बोध्यः एवमग्रेपि जडता शीतलता ग्लानेव सरोजलस्य मूलमपोदेशं मीनैर्मत्स्यैः सह याति गच्छति ग्लानिर्वल्लापचयः तया अहिमांशु उष्णांशवः करा यस्यैवंभूतस्य रवेर्दीधितिस्तत्सेव सततमेव सतीलोकैः समं अपः जलानि आचामति पिबति दीधितिस्त्वियामित्स्मरः निद्राक्रांते वसतीकांताजनैः सह गर्भगृहं अभ्यंतरगृहं प्रविष्टः ततत्रैव तदुद्भवात् क्लांतिस्तेजोहानिः सौकुमार्यातिशयेन तत्सौलभ्यात् क्लांतो पादानंदुत्यादाविति इदमतीसयं वैरर्घुवंशे अनेन सार्द्धं विरहत्पुराशोसीरैस्तालीवनमर्मरेषु द्वीपांतरानीतलवंगपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिरितिपद्यं अत्रसहोक्तिरचमत्कारित्वान्नालंकाररूपेत्यर्थः इत्यलंकारचंद्रिकायां सहोक्तिप्रकरणं विनोक्तिरिति किंचिद्विनाप्रस्तुतवर्ण्यं हीनं दुष्टमुच्यते चेत्तदा विनोक्ति

नच्चेत्किंचिद्विनारम्यं विनोक्तिः सापि कथ्यते विनाखलैर्विभात्येषा राजेंद्र भवतः सभा यथावा त्याविर्भूते शशिनि तमसा मुच्यमानेव ..
रात्रिर्नैशस्यार्चिर्हुतभुजइवच्छिन्नभूयिष्ठधूमा मोहेनांतर्वरतनुरियं लक्ष्यते मुक्तकल्पा गंगारोधः पतनकलुषा गृह्णतीव प्रसादं अत्र

नामालंकारइत्यर्थः विद्येति विनयसंपत्तिं विनाप्या विद्या सा तद्यामनोहरापि दुष्टेत्यन्वयः अत्र प्रस्तुतायाविद्याया विनयं विना दुष्टत्वमुक्तं पश्चेति यः पुरुषः त्वात्मास्वांतःकरणं विगर्हते निंदति रामदर्शनं विनेति रामकर्मकं रामकर्तृकं च दर्शनं विनेत्यर्थः अंतरेणापीति विनापीत्यर्थः तथा च विनोक्तिरित्यर्थग्रहणं न तु शब्दग्रहणमिति भावः प्रकारांतरमाह तच्चेदिति तत्प्रस्तुतं किंचिद्विनारम्यं चेत्सापि विनोक्तिः कथ्यत इत्यन्वयः इत्थं च किंचिद्व्यतिरेकेण प्रस्तुतस्य रम्यत्वारम्यत्वान्यतरवर्णनं विनोक्तिरिति प्रकारद्वयसाधारणं सामान्यलक्षणं बोध्यं यत्तु ह्योविनार्थसंबंध एव विनोक्तिः तद्यत्नं च विनाकृतस्य वस्तुनो रमणीयत्वारमणीयत्वाभ्यां भवतीत्यर्वाचीनैरुक्तं तदयुक्तं कारणं विना कार्योत्पत्तिकथनरूपे विभावनालंकारे तिव्याप्तेर्वारणाय विनार्थसंबंधप्रयुक्त प्रस्तुतगतरमणीयत्वादेरपि लक्षणे निवेशस्यावश्यकत्वादिति आविर्भूत इति मानवती विषयेनायकस्य परामर्शोयं इयं वरतनुरंतः अंतःकरणे मोहेन मानावेशेन मुक्तकल्पा ईष

नन्वनुक्तिरस्यैतेकैवपूर्वोपसमस्तरपवतेनकटुष

अनंतरं कालुष्यापगमात्प्रसादे नैर्मल्यं गृह्णती आश्रयंती गगनं तथा शशिनि चंद्रे आविर्भूते उदिते सति तमसा मुच्यमाना रात्रिरिव एवं छिन्नो नष्टः भूयिष्ठो धूमो यस्या एवं भूता निशि भवस्य हतभुजो वह्ने रर्चिः शिखेव तिरश्चितमिति अर्थतो बोधितमित्यर्थः इत्यलंकारचंद्रिकायां विनोक्तिप्रकरणम् समासोक्तिं लक्षयति समासोक्तिरिति प्रस्तुते वर्ण्यमाने अप्रस्तुतस्य अप्रस्तुतवृत्तांतस्य परिस्फूर्तिश्चेत्तदा समासोक्तिरित्यन्वयः अयमिति इंद्रस्येयमैंद्री प्राचीमुखमादिभागः वदनं च रक्तोरक्तवर्णः अनुरक्तश्च चुंबने संबंधः वक्रमपांगविशेषश्च यथाश्रुतलक्षणस्य वक्ष्यमाणे असावुदयमारूढः कांतिमान्रक्तमंडलः राजा हरति सर्वस्य हृदयं मृदुलैः करैरि

प्रभृतीन्विना दिशादीनां रम्यत्वं विना शब्दमंतरेण दर्शितं समासोक्तिः परिस्फूर्तिः प्रस्तुते ऽप्रस्तुतस्य चेत् अयमैंद्रीमुखं पश्य रक्तश्चुंबति चंद्रमाः यत्र प्रस्तुतवृत्तांते वर्ण्यमाने विशेषणसाम्यबलादप्रस्तुतवृत्तांतस्यापि परिस्फूर्तिस्तत्र समासोक्तिरलंकारः समासेन संक्षेपेण प्रस्तुतवृत्तांतयोर्वचनात् उदाहरणमयमैंद्रीति अत्र हि चंद्रस्य प्राचीप्रारंभलक्षणमुखसंबंधलक्षणे उदये वर्ण्यमाने मुखशब्दस्य प्रारंभवदनसाधारण्यात् रक्तशब्दस्यारुणकामुकसाधारण्यात् चुंबतीत्यस्य प्रस्तुतार्थसंबंधमात्रपरस्य शक्यार्थेन रसाधारण्याच्च चंद्रमःशब्दगतपुल्लिंगेन ऐंद्रीशब्दगतस्त्रीलिंगेन तत्प्रतिपाद्येंद्रसंबंधित्वेन चोपस्कृतादप्रस्तुतपरवनितासक्तपुरुषवृत्तांतः प्रतीयते यथा वा न्यावलात्कुचभारमाकुलकचं व्यालोलहारावलि प्रेंखत्कुंडलशोभिगंडयुगलं प्रस्वेदिवक्त्रांबुजं शश्वद्दत्तकरप्रहारमधिकश्वासं रसादेतया यस्मात्कंदुक सादरं सुभगया संसेव्यसे पल्लवी अत्र कंदुकवृत्तांते वर्ण्यमाने आबलात्कुचभारमित्यादि क्रियाविशेषण

त्वादि प्रकृताप्रकृतश्लेषः इत्याशयेनाह विशेषणसाम्यबलादिति विशेषणमात्रसाम्यबलादित्यर्थः एवं च विशेषणमात्रसाम्यगम्याप्रस्तुतवृत्तांतत्वं लक्षणं बोध्य उदाहृतश्लेषे वा प्रकृतवृत्तांतस्य विशेष्यता विना श्लिष्टेन राजपदेनाप्यवगमान्नातिव्याप्तिः संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तमवयवार्थं दर्शयति समासेनेति वचनात् प्रतिपादनात् लक्ष्ये लक्षणं संगमयति अत्रेति प्रारंभः आदिभागः साधारण्यात् श्लिष्टत्वात् यद्यपि चुंबतीत्यत्र न श्लेषस्तथाप्यर्थद्वयबोधकत्वमात्रेण न साधारण्योक्तिः

कु॰ टी॰ सं॰ ३६

ऽनलंकारादीतसाधारण्यादित्यस्य विशेषणं तत्र चंद्रमः शब्दगतेन पुल्लिंगेन नायकत्वाभिव्यक्त्या उपस्कारः ऐंद्रीति स्वरूपपरं तद्गतेन स्त्रीलिंगेन तदर्थस्य ना
यिकात्वाभिव्यक्त्या ऐंद्रीशब्दप्रतिपाद्येनेंद्रसंबंधित्वेन च परकीयत्वाभिव्यक्त्येति बोध्यं वृत्तांतः अवहारो मुखचुंबनरूपः आवर्त्तादिति नायिकानुरक्तस्य क
स्यचित्क्रीडालंबने कंदुकं प्रस्तुत्य हे कंदुक सुभगया सुंदर्या एतया नायिकया रसात्स्पृष्टोसीति विशेषात्सादरमादरसहितं यथा स्यात्तथा यत् यस्मात्संसेव्यसे त
स्मात्कृतो धन्योसीत्यन्वयः कथमित्याकांक्षायां संसेवनक्रियां विशिनष्टि आवलादित्यादिना आवलात् विशेषत आसमंताच्चलन्कुचभारो यत्र तथा आकुल
ाः क्रीडावेशेन ततस्ततः पर्यस्ताः कचाः केशा यत्र एवं आलोलादोलायिता हारावलिर्यत्र तथा प्रेंखद्भ्यां चंचलाभ्यां कुंडलाभ्यां शोभायुक्तं गंडयुगलं यत्र एवंप्र

विपरीतरतासक्तनायिकावृत्तांतः प्रतीयते पूर्वत्र विशेषणानि श्लिष्टानि इह साधारणानीति भेदः सारूप्यादपि समासोक्तिर्दृश्यते॥
यथा वा पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां विपर्यासं याता घनविरलभावः क्षितिरुहां बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं
निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति अत्र वनवर्णने प्रस्तुते तत्सारूप्यात्कुटुंबिधनसंतानादि समृद्ध्यसमृद्धिविपर्यासं प्राप्त
स्य तत्समाश्रयस्य ग्रामनगरादेर्वृत्तांतः प्रतीयते अत्र च प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणविशेषणवशात्सारूप्यवशाद्वाऽप्रस्तुतवृत्तांतस्य प्र
सायनं तत्प्रस्तुते विशेष्ये तत्समारोपार्थं सर्वथैव प्रस्तुतानन्वयि
देदमुकं व क्वापि यत्र शश्वन्निरंतरं दत्तः करेण प्रहारो यत्र तथा अधिकः श्वासो यत्र
तदर्थे तवृत्तांतः विपरीतरतरूपः अत्रापि कंदुकशब्दगतपुल्लिंगेन नायकत्वाभिव्यक्तिर्बोध्या श्लिष्टानीति श्लेषमूलकाभेदाध्यवसायविषयाणीत्यर्थः साधा
रणानीति श्लेषविनैव प्रकृताप्रकृतवृत्तांतयोरनुगतानीत्यर्थः तथा च लक्षणे साम्यग्राहकेन श्लेषकृतं सारसिके च साम्यं विवक्षितमिति भावः सारूप्यात् सादृ
श्यात् ... पुरेति उत्तरचरिते सीतात्यागानंतरं कदाचिद्वने प्रतिगतस्य भगवतो रामचंद्रस्येयमुक्तिः पुरा वनवासकाले सरितां नदीनां स्रोतः प्रवाहो यत्र प्रदेशे आ
सीत् तत्र सांप्रतं पुलिनं अस्तीति शेषः तथा क्षितिरुहां तरूणां घनविरलभावः विपर्यासं वैपरीत्यं यातः प्राप्तः सांद्राणां विरलता विरलानां शाखापल्लवादिवृद्ध्या सांद्र

तथा च बहोर्भूयसः कालादनंतरं दृश्यमिदं वनमपरं मन्ये परं तु शैलानां पर्वतानां निवेशः विन्यासविशेषः तदेवेदं वनमिति बुद्धिं प्रत्यभिज्ञारूपां दृढयति दृढीकरो
तीत्यर्थः तत्सारूप्यादिति वनसादृश्यादित्यर्थः ग्रामादौ किं वनसादृश्यमित्याकांक्षायां तद्गर्भं विशेषणमाह कुटं विपिन्यादि कुटुं विपुष्कं दुविगतो योधनसमृद्ध्या समृ
द्धो विपर्यासं संस्त्रप्राप्तेत्यर्थः तत्समाश्रयस्य तादृशकुटुंबिसमाश्रयस्य तथा च समृद्धासमृद्धिविपर्यासस्सर्वदाश्रयत्वं सादृश्यमिति भावः किमस्य सादृश्यस्योपस्थापकमि
ति चेत् घनविरले इति विपर्यासमिति च ताभ्यामुक्तसादृश्यगर्भीकरणात् एतेनेयासादृश्यगर्भविशेषणोत्थापितसादृश्यमूला समासोक्तिरिति मूलग्रंथानवलो
धस्तद्विरोधश्चेति दूषणमलग्नकं वेदितव्यं अथात्राप्रस्तुतवृत्तांतस्य विशेषणसाम्यगम्यत्वाभावादुक्तलक्षणस्याव्याप्तिरिति चेन्न विशेषणसाम्यगम्यसादृ

कविसंरंभगोचरत्वायोगात् ततश्च समासोक्तावप्रस्तुतव्यवहारसमारोपश्चारुताहेतुः न तु रूपकवदप्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोपो
स्ति मुखं चंद्र इत्यत्र मुखे चंद्रत्वारोपहेतुचंद्रपदसमभिव्याहारवत् रक्तश्चुंबति चंद्रमा इत्यादिसमासोक्त्युदाहरणे चंद्रादौ जारत्वाया
रोपहेतोस्तद्वाचकपदसमभिव्यवहारस्याभावात् निरीक्ष्य विद्युन्नयनैः पयोदो मुखं निशायामभिसारिकायाः धारानिपातैः स
ह किं नु वांतश्चंद्रोयमित्यार्ततरं ररास इत्येकदेशविवर्तिरूपकोदाहरणवदप्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोपगमकस्याप्यभावात् ॥

रूपगम्यत्वेऽपि विशेषणसाम्यगम्यत्वानपायात् प्राधान्यात्तु परं सारूप्यस्य गमकत्वोपदर्शनं सारूप्यादिति ग्रंथेन एवमग्रेऽपि विशेषणसाम्यात्सादृश्याद्धेति
विकल्पोक्तिरपि प्राधान्याभिप्रायेणैवेति निरवद्यं एवमलंकारं निरूप्य तद्बोधप्रकारमुपदर्शयितुं भूमिकामारचयति अत्र चेति अत्र एषु उदाहरणेषु अप्र
स्तुतवृत्तांतस्येति अप्रस्तुतजारादिसंबंधिनश्चुंबनादिव्यवहारस्येत्यर्थः विशेष्यं चंद्रादौ सर्वथा आरोपानारोपान्यतरविधया प्रस्तुतानन्वयिनः प्रस्तु
तान्वयशून्यस्य यद्वा सर्वथैवेत्यस्य कवीत्यादिनान्वयः कविसंरंभेति स्वप्रतीत्युद्देश्यकशब्दसंदर्भरूपकविव्यापारेत्यर्थः ॰ अप्रस्तुतवृत्तांतस्य चुं
बनादेरिवाप्रस्तुतस्य जारादेरपि चंद्रादौ समारोप इति मतं निराकरोति न त्विति अप्रस्तुतरूपेति अप्रस्तुतस्वरूपेत्यर्थः कुतस्त्यः नाहं मुखमित्यादि ॥

कु॰ टी॰ तादात्म्येन चंद्रारोपे तादात्म्यस्यापि संसर्ग॰ ॰ पद्मस्यारोपविषयत्वात्तस्य चंद्रत्वा नतिरेकाच्चंद्रत्वारोपेत्युक्तिः ननु प्रकारतया चंद्रत्वारोप उक्त इति भ्रमितव्यं चंद्र

चं॰ इति शब्देन चंद्रविशेषणत्वेनोपस्थितस्य चंद्रत्वस्य मुखे विशेषणतयाऽरोपासंभवात् एवं जारत्वेत्यत्रापि बोध्यं तद्वाचकेति जारवाचकेत्यर्थः ननु जारा

३१ दिपदसमभिव्याहाराभावात् श्रौतारोपासंभवेप्यार्थो जारत्वारोपोस्तु नहि तत्रापि तादृशपदसमभिव्याहारो हेतुः रूपकध्वनेरुच्छेदापत्तेरित्याशंक्याह

निरीक्ष्येति पयोदो मेघो विद्युत्त्वरूपैर्नयनैर्निशायामभिसारिकायामुखं वीक्ष्य धारानिपातैः स्तर्हवांतः किं त्वयं चंद्र इति मत्वास्मात्ततरं यथा स्यात्तथा रा

से आक्रंदनं कृतवानित्यर्थः उदाहरणद्वेतिव्यतिरेकदृष्टांतः अत्रयथागमकमस्ति तादृशस्य समासोक्त्युदाहरणे अभावादित्यर्थः तथाचार्थारोपोप्य

तत्र हि विद्युन्नयनैरित्यत्र निरीक्षणानुगुण्यादुत्तरपदार्थप्रधानरूपमयूरव्यंसकादिसमासव्यवस्थितावुत्तरपदार्थभूतनयनानुरो

यानुरोधात् पयोदेऽनुक्तमपि द्रष्टृपुरुषत्वरूपणं गम्यमुपगम्यते नचेह तथा निरीक्षणवत् त्वय्यागते किमिति वेपतएष सिंधुरि

तिश्लोके सेतुकृत्त्वादिवच्चाप्रस्तुतासाधारणवृत्तांतउपात्तोस्ति नापि श्लिष्टसाधारणादिविशेषणसमर्पितयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तां

तयोरप्रस्तुतवृत्तांतविद्युन्नयनवत्प्राधान्यमस्ति येन तदनुरोधात्त्वं सेतुमंथकृदित्यत्रेव प्रस्तुतेनुक्तमप्यप्रस्तुतरूपसमारोपमभ्यु

नात्रं क्यइति भावः ननु विद्युन्नयनैरित्यत्र किमप्रस्तुतारोपगमकं यदभावात्समासोक्तौ तदभाव इत्यतो गमकं दर्शयितुमाह तत्रेति आनुगुण्यात् आनुकूल्यात्

उपमितसमासस्य पूर्वपदार्थप्रधानतया नयनसदृशविद्युत्करणकत्वस्य निरीक्षणेऽसंभवात् प्रतिकूलत्वमिति भावः अनुक्तमपि अश्रौतमपि रूपणं आ

रोपः नचेहेति इह समासोक्त्युदाहरणे तथा निरीक्षणवत् नयनकरणकनिरीक्षणवत् सेतुकृत्त्वादीत्यादिना मथनकारित्वपरिग्रहः नन्विहापि परनायिका

मुखचुंबनरूपस्याप्रस्तुतवृत्तांतस्याप्रस्तुतासाधारणधर्मत्वादप्रस्तुतारोपगमकत्वं स्यादित्याशंक्य परिहरति नापीति साधारणादीत्यादिना सादृश्यगर्भविशे

षणसंग्रहः वृत्तांतयोरिति निर्धारणषष्ठी वृत्तांतयोर्मध्य इत्यर्थः विद्युन्नयनवदिति प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्विद्युन्नयनयोर्मध्ये पयानयनस्य उत्तरपदार्थप्रधानसमा

प्राधान्यं तथा नास्तीत्यर्थः सेतुमंथकृदिति पाठः सेतुबंधकृदिति तु पाठः कथंचिदर्थतोऽनुवादत्वेन व्याख्येयः उपसंहरति तस्मादिति मात्रपदेनाप्रस्तुतारोपस्य व्यवच्छेदः विद्युन्नयनवत्समासकृतश्रौतप्राधान्याभावेऽपि विशेषणसामर्थ्यावगतस्याप्रस्तुतवृत्तांतस्यार्थतः प्राधान्यमस्तीति शंकते यद्यपीति नन्वप्रस्तुतवृत्तांताभिन्नत्वेनावगतस्य प्रस्तुतवृत्तांतस्य प्रस्तुतविशेष्येणान्वयात्कथमप्रस्तुतवृत्तांतस्य प्राधान्यमिति शंकानिरासायाह विशेष्येणैवेति ननु तर्हि विशेषणीभूतप्रस्तुतवृत्तांतेनेत्यवकारार्थः समाधत्ते तथापीति अयमाशयः नात्र श्लिष्टादिविशेषणैः समर्पितः परनायिकामुखचुंबनादिरूपोऽप्रस्तुतवृत्तांतः प्रागिवक

तस्माद्विशेषणसमर्पिताप्रस्तुतव्यवहारसमारोपमात्रमिह चारुताहेतुः यद्यपि प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोरिह श्लिष्टसाधारणविशेषणसमर्पितयोर्भिन्नपदोपात्तविशेषणयोरिव विशेष्येणैव साक्षादन्वयादस्ति समप्राधान्यं तथाप्यप्रस्तुतवृत्तांतान्वयानुरोधात्प्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोपोऽंगीकार्यः तथाहि यथा प्रस्तुतविशेष्येऽप्रस्तुतवृत्तांतस्यान्वयायोग्यता तथैवाप्रस्तुतेऽपि जारादौ नास्ति प्रस्तुतवृत्तांतस्यान्वययोग्यता एवं च समप्रधानयोः प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोरन्यतरस्यावश्यमारोपेऽभ्युपगंतव्ये श्रुत एव प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्यारोपश्चारुताहेतुरिति युक्तं नन्वेवं सति विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वं समासोक्तिः विशेषणानां साम्येन यत्र प्रस्तुतवर्तिनां अप्रस्तुतस्य गम्यत्वं सा समासोक्तिरिष्यत इत्यादीनि प्राचीनानां समासोक्तिलक्षणानि न संगच्छेरन् प्रस्तुते श्लिष्टसाधारणादिविशेषणसमर्पितानुरागपूर्वकवदनचुंबनाद्यप्रस्तुतवृत्तांतसमारोपमात्रस्य चारुताहेतुत्वाभ्युपगमेन विशेषणसाम्यकृतका

ऽऽमुकाद्यप्रस्तुतधर्माभिव्यंजनानपेक्षणादिति चेत् ॥

यापि प्रस्तुतस्याप्रस्तुतगतत्वेन भासमानतया हृल्लादप्रस्तुतजाराद्यारोपावगतिः स्यात् अपेतु तादृ श्येनावगते तस्मिन्प्रस्तुतासंबद्धस्य कविसंरंभगोचरत्वायोगात्प्रस्तुतसमारोपितत्वेन पर्यवसानमिति नन्वेवं तर्हि प्रस्तुतवृत्तांतस्याप्यप्रस्तुतवृत्तांताश्रयेऽपि धर्मिण्यन्वयोऽस्तु असंबद्धाभिधानप्रसंगपरिहारस्य तुल्यत्वादित्याशंक्याह तथाहीत्यादि एवं च योग्यतारूपविनिगमकविरहे च मास्तु तर्हि कस्याप्य

कु० टी० चं० ३९

अन्यथा ऽ संबद्धाभिधानप्रसंगात्तेरिति भावः किं तर्हि विनिगमकं तत्राह श्रुत एवेति तथा च श्रुतप्रस्तुतार्थोपस्कारकतया चमत्कारहेतुत्वमेव विनिगमकमिति भावः अप्रस्तुतस्य अप्रस्तुतवृत्तांतस्य नन्वेवमिति एवमप्रस्तुतसमारोपानंगीकारे विशेषणानामित्यादि विघाताद्योक्तलक्षणं प्रस्तुतवर्तिनां विशेषणानां साम्येनेत्यन्वयः प्रस्तुते समारोपार्थं अप्रस्तुतधर्मिव्यंजनानपेक्षायामपि समारोप्यमाणवृत्तांतविशेषणत्वार्थं तदपेक्षणान्नलक्षणासंगतिरित्याह स्वरूपत इत्यादि स्वरूपतः अप्रस्तुतसंबंधित्वेनाज्ञायमानस्य नन्वपेक्षासत्वेपि विशेषणसाम्यस्य तद्व्यंजनासामर्थ्याल्लक्षणासंगतिस्तादवस्थ्यमित्याशंक्य साक्षादसामर्थ्येपि वृत्तांताभिव्यक्तिद्वारा तत्संभावान्नदोष इत्याह न चेत्यादि तदीयत्वानुसंधानं कामुकसंबंधित्वानुसंधानं तत्र मुखचुंबनादौ अनुसंधानं तद्वदिति पाठः

उच्यते स्वरूपतो ऽप्रस्तुतवृत्तांतस्यारोपो न चारुताहेतुः किंत्वप्रस्तुतकामुकादिसंबंधित्वेनावगम्यमानस्य तत्स्यारोपः तथाभूतस्यैव रसानुगुणत्वात् न च तावदवगमने विशेषणपदानां सामर्थ्यमस्ति अतः श्लेषादिमहिम्ना विशेषणपदैः स्वरूपतः समर्पितेन वदनचुंबनादिना तत्संबंधिनि कामुकादावभिव्यक्ते पुनस्तदीयत्वानुसंधानं तत्र भवति यथा स्वरूपतो दृष्टेन राजाश्वादिना तत्संबंधिनि राजादौ स्मारिते पुनरश्वादौ तदीयत्वानुसंधानमिति विशेषणसाम्येन वाच्योपस्कारकस्याप्रस्तुतव्यंजनस्यास्त्यपेक्षा अतएव श्लिष्टविशेषणाभ्यामिव साधारणविशेषणाभ्यामप्यप्रस्तुतव्यवहारसमारोप इत्येवं प्राचीनानां प्रवादः कंदुके व्यावल्गत्कुचभारत्वादिविशिष्टवनितासेव्यत्वस्य कामुकसंबंधित्वेनैव स्मा

अनुसंधानवदिति पाठे यथेत्यस्यासंगतेः अतएव अप्रस्तुतव्यंजनस्यापेक्षणादेवानन्वप्रस्तुतधर्मिव्यंजनानपेक्षणे ईदृशः प्रवादः कुतो न युक्तस्तत्राह कंदुक इति विशिष्टेत्यस्य सेव्यत्वेनान्वयः संबंधित्वेनैवेत्येवकारोक्तमेवार्थं सोपपत्तिकमाह स्वरूपत इति अप्रस्तुतकामुकसंबंधित्वानालिंगितरूपेणेत्यर्थः तथा चारोपासंभवात्तादृशप्रवादानुपपत्तिरिति भावः श्लिष्टविशेषणाभ्यामयमैंद्रीत्यादौ मुखचुंबनादेः स्वरूपतोप्यारोपस्यैव सत्वात्साधारणविशेषणाभ्यामुपष्टंभकत्वेन प्रवादोपन्यासः ननु तत्रापि तादृशवनितासेव्यत्वस्य तादृशवनिताकृतविपरी

प्रस्तुतवृत्तांतरूपप्रस्तुतरूपतोऽप्यारोपस्यैव संभवान्न तादृशप्रवादानुपपत्तिरत आह किंचेति युक्तमिति तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमिति न्यायादिति भावः ल
क्षणमिति जातानेन वचनेन तदेवमुक्तरीत्यायमैंद्रीमुखं पश्य रक्तश्चुंबति चंद्रमा इत्यत्र शक्तिव्यंजनाभ्यां प्राचीप्रारंभसंबंधाश्रयश्चंद्रो जारसंबंधिसानुरागपर
नायिकामुखचुंबनाश्रय इति बोधः अप्रस्तुतवृत्तांताभिन्नत्वेनाध्यवसितस्य प्रस्तुतवृत्तांतस्य तादात्म्येनाप्रस्तुतारोपविषये प्रस्तुतधर्मिण्यन्वय इति मते
नुसानुरागपरनायिकामुखचुंबनाभिन्नप्राचीप्रारंभसंयोगाश्रयो जाराभिन्नश्चंद्र इति बोधः एवमुदाहरणांतरेष्वनेनैव प्रकारेण बोधप्रकार ऊहनीयः
इत्यलंकारचंद्रिकायां समासोक्तिप्रकरणं गुणीभूतव्यंग्यप्रभेदभूतसमासोक्त्यलंकारप्रसंगात्तद्भेदपरिकरालंकारं लक्षयति अलंकार इति अल-

स्वरूपतः कंदुकेऽपि तस्य सत्त्वेनासमारोपणीयत्वात् किंच सारूप्यनिबंधनत्वेनोदाहृतायां समासोक्तावप्रस्तुतवृत्तांतस्यापा
द्धार्यस्याप्रस्तुतवृत्तांतरूपेणैव गम्यतया तेन रूपेण तत्र समारोपसिद्धेः अन्यत्रापि तथैव युक्तमित्ययमेव प्राचीनानां लक्षण
मिति विभावनीयं अलंकारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः अत्र सुधांशुकलितो
त्तंस इति विशेषणं तापहरणसामर्थ्याभिप्रायगर्भं यथा वा तव प्रसादात्कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा कुर्यां ह
रस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये अत्र पिनाकपाणेरिति हरविशेषणं कुसुमायुध इत्यर्थलभ्याहमर्थविशेष
णं च सा[illegible]भिप्रायगर्भं यथा वा

कारत्वोत्कीर्तनं च दोषाभावेनेव गतार्थत्वमिति शंकानिरासाय तत्प्रपंचनं चाग्रे करिष्यते साभिप्राये
प्रकृतार्थोपपादकार्थविषयकाभिप्रायपूर्वके तथाभूतार्थव्यंजक इति यावत् इत्थं च प्रकृतार्थोपपादकार्थव्यंजकविशेषणत्वं लक्षणं बोध्यं ध्वनावतिव्या
प्तिवारणाय प्रकृतार्थोपपादकेति हेत्वलंकारवारणाय बोधकत्वं विहाय व्यंजकत्वनिवेशः वक्ष्यमाणपरिकरांकुरालंकारवारणाय विशेषण इति तदुक्ति
प्रतर्थेति नातिप्रसंगः सुधांश्विति सुधांशुना कलितः कृत उत्तंसः शेखरो येन स इति हरविशेषणं उत्तंसः कर्णपूरे स्यात् शेखरे चावतंसवदिति विश्वः ॥

क॰ टी॰ सामर्थ्याभिप्रायं सामर्थ्यव्यंजकं तत्त्वेति इंद्रं प्रति कामस्योक्तिः तवप्रसादात्कुसुमायुधोप्यहं न तु वसंतमेवैकं मुख्यं सहायत्वेनावाप्य पिनाकीधनुर्विशेषः पाणौ
चं॰ यस्य तादृशस्यापि हरस्य धैर्यच्युतिं धैर्यस्खलनं कुर्यां अन्ये धन्विनो धनुर्धरा मम पुरः के अगणनीया इत्यर्थः कुसुमायुध इति विशेषणं चेत्यन्वयः अर्थल
२१ भ्येति कुर्यामित्युत्तमपुरुषाक्षिप्तेत्यर्थः अभिप्रायगर्भं अभिप्रायपूर्वकं अत एवान्वयवार्यमात्रविश्रांतत्वात् द्वारपदेन नयोन कृत्स्नमपि सर्वेति सर्वेषाम
शुचीनां रक्तपूर्ववीर्यतोविण्मूत्रादीनां निधानस्य स्थानभूतस्य कृतघ्नस्य उत्तमान्नपानादिकृतोपकारनाशकस्य शरीरकस्येति निंदायां कप्रत्ययः कृतेत

सर्वाशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते अत्र शरीरविशेषणानि तस्य हेयत्वेनासं
रक्षणीयत्वाभिप्रायगर्भाणि व्यास्थ्यनेकतया स्थितं श्रुतिगणं जन्मीनवल्मीकतो नाभौ नाभवं मच्युतस्य सुमहद्व्राण्यं च नाभाषि
षं चित्रार्थां न रह त्वयामचकथं मुञ्चाम्यिनां संगुरुदेव त्वद्गुणवृंदवर्णनमहं कर्तुं कथं शक्नुयां अत्र श्रुतिगणं व्यास्थमित्या
दीनि विशेषणानि स्वस्मिन्व्यासाद्य साधारणकार्यकर्तृत्वनिषेधमुखेन नाहं व्यासइत्याद्यभिप्रायगर्भाणि तत्राद्ययोरुदाहरण
योरेकैकं विशेषणम् समनंतरयोः प्रत्येकं बहूनि विशेषणानि तत्रापि प्रथमोदाहरणे सर्वाणि विशेषणान्येकाभिप्रायगर्भाणि प
दार्थरूपाणि च द्वितीयोदाहरणे भिन्नाभिप्रायगर्भाणि वाक्यार्थरूपाणि चेति भेदः एतेषु व्यंग्यार्थसद्भावेपि न ध्वनिव्यपदेशः शि
वस्य तापहरणे मन्मथस्य कैमुतिकन्यायेन सर्वधन्विधैर्यभंजकत्वे शरीरसंरक्षणार्थं पापमाचरतां मूढत्वे स्वस्य वर्णनीयराजगुणक
पनाशक्तत्वे च वाच्य एवोपस्कारकत्वात् ॥०॥ ॥ ६ ॥

दर्थं तत्संरक्षणार्थमिति यावत् विशेषणानि पूर्वार्धोक्तानि तस्य शरीरस्य व्या
स्थमिति राजानं प्रति कवेरुक्तिः हे देव राजन् त्वद्गुणानां वृंदस्य समूहस्य वर्णनं कर्तुमहं कथं शक्नुयां शक्तो भवेयमित्यन्वयः कुतस्तत्राह यतोहं एकरूपतया
स्थितं वेदसमूहं न व्यास्थं अनेकशाखारूपेण न विस्तारितवान् तथा च तत्कर्ता व्यासो न भवामि नित्यमुच्यते एवमग्रेपि वल्मीकतो वल्मीकात् जन्मास्यास्तीति ज
न्मीन भवामीति शेषः नयाच नाहं वाल्मीकिरिति

अच्युतस्य नाभौ नाऽभवं नोत्पन्न इत्यनेन नाहं चतुर्मुख इति सुमहद्भाष्यं महाभाष्यं च नाभाषिषं न भाषितवानित्यनेन नाहं सहस्रजिह्वः शेष इति चित्रो विचि
त्र अर्थो यस्यास्तां बृहत्कथां न अचकथं कथितवानित्यनेन नाहं तद्वक्ता शिवो गुणाढ्यो वेति सुत्राम्णि इन्द्रे गुरुरुपदेशकोऽनासमित्यनेन नाहं वा कान्तिरिति व
अज्यते अन्येषूदाहरणेषु चैवं लक्षणं दर्शयति तत्रेत्यादिना एकैकं एकस्य विशेष्यस्य एकमेव सम्मनन्तरयोः अनन्तरोक्तयोः प्रत्येकं एकं विशेष्यं प्रति तत्रापि
तयोर्मध्ये पि एकाभिप्रायगर्भाणि एकार्याभिप्रायपूर्वकाणि वाक्यार्थं ति न मास्थमित्यादिनिषेधवाक्यार्थ एषद्भूस्योक्तरीत्या हेतुत्वेनान्तिमवाक्यार्थे विशे
षणत्वादिति भावः तेषु उक्तोदाहरणेषु ध्वनिव्यपदेशः ध्वनिव्यवहारः तत्र हेतुमाह तापहरण इत्यादिना तापहरणे इत्यादिसमस्तस्य तच्चतुष्टयस्य वाच्य

अत एव व्यंग्यस्य वाच्यपरिकरत्वात्परिकर इति नामास्यालंकारस्य केचित्तु निष्प्रयोजनविशेषणोपादाने अपुष्टार्थत्वदोषस्योक्तत्वा
त्सप्रयोजनत्वं विशेषणस्य दोषाभावमात्रं न कश्चिदलंकारः एकनिष्ठतादृशानेकविशेषणोपन्यासे परं वैचित्र्यविशेषात्परिकर
इति अलंकारमध्ये परिगणित इत्याहुः वस्तुतस्त्वनेकविशेषणोपन्यास एव परिकर इति न नियमः श्लेषयमकादिष्वपुष्टार्थदोषा
भावेन तत्रैकस्यापि विशेषणस्य साभिप्रायस्य विन्यासे विच्छित्तिविशेषसद्भावात्परिकरोपपत्तेः

इत्यनेन सामानाधिकरण्येनान्वयः उप
स्कारकत्वादिति तथा चापरांगरूपगुणीभूतव्यंग्यभेदत्वान्न ध्वनिव्यवहार इति भावः नन्वेवमपि यथाश्रुतलक्षणस्य निःशेषच्युतेत्यादिध्वनावतिव्याप्तिरि
त्यत आह अत एवेति वाच्योपस्कारकत्वादेवेत्यर्थः परिकारत्वात् अंगत्वात् तथा च परिकरपदमहिम्ना प्रकृतार्थोपपादकत्वस्य व्यंग्यविशेषणस्य लाभान्ना
तिव्याप्तिरिति भावः अपुष्टार्थेति भावप्रधानं उक्तत्वादिति अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहत पुनरुक्त दुःक्रमग्राम्या इत्यानाऽलंकारिकैरुक्तत्वादित्यर्थः कथं तर्हि तैरेवा
स्यालंकारत्वेन कथनमत आह एकनिष्ठेति तादृशेति साभिप्रायेत्यर्थः दोषाभावेनैति अपुष्टार्थत्वस्य दोषत्वाभावेनेत्यर्थः उद्भटालंकारसंपत्यासहृदयवैमुख्य
रूपदूषकताबीजाभावादिति भावः विच्छित्तिश्चमत्कृति परिकरत्वोपपत्तेः परिकरस्यालंकारत्वोपपत्तेः तत्र दोषस्याप्रसक्त्या विच्छित्तिविशेषस्य तदभावप्रयुक्तत्वासंभवा
त्तत्पोषकत्वस्यालंकारत्वसाधकत्वमिति भावः

का॰ टी॰ थमकस्थले उदाहरति यथेति निजांदेवतामतिक्रम्य यदि यजेत अर्थाद्देवतांतरं पूजयेत् तदा उभयतः लोकद्वयात् च्यवते भ्रश्यति अपं पापमपि जुषते सेवते प्राप्नो
चं॰ तीतियावत् का निजा देवता तत्राह वयं वनवता प्रशस्तवनयुक्तेन क्षितिभृता गोवर्द्धनगिरिणैव सदैवतकाः देवतसहिताः स एवास्माकं दैवतमित्यर्थः अननता
३८ अरक्षकेण अहिदुहा इंद्रेण किं प्रयोजनमिति शेषः अहिर्वृत्रासुरः ॥ अहिर्वृत्रासुरे सर्पे इति विश्वः नन्वेवंसति तत्रैवालंकारतास्यान्नतु सुधांशुकलितोत्तंस
इत्यादावत आह एवमिति विच्छित्तिविशेषे निर्दोषाभाव प्रयुक्तविच्छित्त्याव्रतेत्यर्थः ननु यमकदावपि तादृशविच्छित्तिविशेषे मानाभावः विच्छित्तिसामान्यंतु प

यथा अतिपजेत निजांयदि देवतामुभयतश्च्यवते जुषतेप्यघं क्षितिभृतैव सदैवतकावयं वनवतानवता किमहिदुहा अत्रहि
पुरुहूतपूजोद्युक्तान्नंदादीन्प्रति भगवतः कृष्णस्य वाक्ये गोवर्धनगिरिरेवास्माकं रक्षकत्वेन दैवतमिति स एव पूजनीयः न
त्वरक्षकः पुरुहूत इत्येवं परेवनवतेति गोवर्द्धनगिरेर्विशेषणकाननवत्त्वान्निर्झरादिमत्त्वाच्च पुष्पमूलफलतृणादिभिरारण्यका
नामस्माकमस्मद्गवानांगवां चायमेव रक्षक इत्यभिप्रायगर्भे एवमत्र साभिप्राये कविशेषणविन्यासस्यापि च्छिविति विशेषव
शादस्य साभिप्रायस्यालंकारत्वसिद्धौ अन्यत्रापि सुधांशुकलितोत्तंस इत्यादौ तस्यात्मलाभो न निवार्यते अपि च एकपदार्थहे
तुकं काव्यलिंगमलंकार इति सर्वसंमतं तद्वदेकस्यापि विशेषणस्य साभिप्रायस्यालंकारत्वं युक्तमेव साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्स

र्युदस्तदोषाभावेनाप्युपपन्नं आपत्कालपर्युदस्तस्य मृच्छौचहीनता दोषस्याभावेनैव तदानीमपि मृच्छौचकर्तुरतिशयाधानमिति नालंकारत्वसिद्धिरि
त्यत आह अपि चेति भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले शुभं हा सोपानपरंपरां गिरिसुताकांतालयालंकृतिः अद्याराधनतोषितेन विभुना युष्मत्स
पर्यासुखालोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे इत्यादौ मोक्षस्य महामोहत्वे सुखालोकोच्छेदित्वं सुखालोकोच्छेदित्वं नात्यैकपदार्थो हेतुरिति काव्य
लिंगमलंकारत्वेन यथा स्वीकृतं न तु निर्हेतुत्वदोषाभावमात्रतया विच्छित्तिविशेषस्यानुभवसिद्धित्वात्तथेहापीति भावः इत्यलंकारचंद्रिकायां परिकरप्रकरणम्

साभिप्राय इति अत्र विशेषणपदस्थाने विशेष्येति प्रक्षिप्य पूर्ववल्लक्षणं बोध्यं तन्न परिकरेऽतिव्याप्तिवारणार्थं लक्ष्यलक्षणं संगमयति अत्र चेति यद्यपि देवा
नरव्यावर्तकतया चतुर्भुज इति विशेषणं तथापि नृपादिसाधारणदेवपदत्वात्केर्विष्णोर्नियमनेन विशेष्यप्रतीत्योपयिकतया विशेष्यपदत्वमभिमतं बोध्यं ॥
असंदिग्धमुदाहरति फणींद्र इति राजानं प्रति कवेरुक्तिः तव गुणान्वक्तुं फणींद्रः शेषः समर्थ इत्यध्याहार्यं एवमग्रेपि हे हयाधिपः कार्तवीर्यः आखंडलः
इंद्रः उभयत्र गुणानित्यनुषज्यते एषः मर्त्यधर्मः अहं क्व ते गुणाः क्वेति क्वशब्दो महदंतरं सूचयतः सहस्रमुखत्वादीत्यादिना सहस्रबाहुत्वसहस्रनयन

चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः अत्र चतुर्भुज इति विशेष्यं पुरुषार्थचतुष्टयदानसामर्थ्याभिप्रायगर्भं यथा वा फणींद्रस्ते
गुणान्वक्तुं लिखितुं हैहयाधिपः द्रष्टुमाखंडलः शक्तः क्वाहमेष क्व ते गुणाः फणींद्र इत्यादि विशेष्यपदानि सहस्रवदनाद्यभिप्रा
यगर्भाणि नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्ण्यावर्ण्योभयाश्रितः सर्वदो माधवः पायात्स योगं गामदीधरत् अब्जेन त्वन्मुखं तुल्यं हरिणा
हितशक्तिना उच्चरद्भूरिकीलालः शुशुभे वाहिनीपतिः अनेकार्थशब्दविन्यासः श्लेषः स च त्रिविधः प्रकृतानेकविषयः अप्रकृ
तानेकविषयः प्रकृताप्रकृतानेकविषयश्च सर्वद इत्यादिक्रमेणोदाहरणानि तत्र सर्वदो माधव इति स्तोतव्यत्वेन प्रकृतयोर्हरिहर
योः कीर्तने प्रकृतश्लेषः अब्जेनेत्यत्र कमलं चंद्रश्च तयोरुपमानमात्रत्वेनाप्रकृतयोः कीर्तनमित्यप्रकृतश्लेषः वाहिनीपतिः सेनापतिः
समुद्रश्च तत्र समितौ शस्त्रप्रहारोत्पतद्रुधिरस्य सेनापतेरेव

त्वयोः संग्रहः अत्रानेकेषां विशेष्यपदानां तत्तदभिप्रायगर्भत्वं विशेषः इति परिक
रांकुरप्रकरणम् श्लेषं लक्षयति नानार्थेति नानार्थस्य शब्दस्य संश्रयो योजनं श्लेष इति लक्षणं वर्ण्येत्यादिविभागः वर्ण्यं चावर्ण्यं च वर्ण्यावर्ण्यौ उभये च एते
त्रयाश्रितस्त्रिविध इत्यर्थः सर्वदेति सर्वदः समाधवः पायात् यः अगं गोवर्धनं पर्वतं गां पृथ्वीं च वराहावतारे धृतवानिति विष्णुपक्षे हरपक्षे तु स उमाधवः सर्वदा पा
पात् योगं गां धृतवानित्यर्थः हरिणेन मृगेणांकरूपतया आहिता धृता शक्तिः संगोपस्येति चंद्रपक्षे हरिणा सूर्येणेति कमलपक्षे उच्चरत् शस्त्रपातैरुच्छलत्कीलालं

वर्णनं प्रकृतमिति प्रकृताप्र
कृतः श्लेषः

रुधिरं यस्य स वाहिनीपतिः सेनापतिः

तथा वाहिनीनां नदीनां पतिः समुद्रश्चेति पक्षे कीलालं जलं संभितो संग्रामे त्रात इति येन कारुण्याधुर्यात् तः कारणेन द्रोहकर्तापि अद्रोभयभूत्यः काकस्त्रातो रक्षितः न तु हतः संपवित्रनामारणेरव्यातः विभृशमाभिशारणमस्त्विस्यर्थः कृष्णपक्षेतु काकोदरः कालियसर्पः पूतनायाराक्षस्यामारणेन रव्यात इति विशेषः नीता नामिति दयितां प्रतिनायकोक्तिः तव दृक्षणे नेत्रे कमलानां पद्मानां हरिणानां च सदृशे स्त इत्यन्वयः कीदृशानां वने जले अरण्ये च वृद्धिमाप्तानां तथालुब्धैर्लोभभाग्भिर्लोभेर्भूरिभिः शिलीमुखैर्भ्रमरै रा कुलीभावं व्याप्ततां नीतानामिति पद्मपक्षे हरिणपक्षे तु लुब्धैर्व्याधैः कर्तृभिर्भूरिभिः शिलीमुखैर्बाणैः करणभूतैरा

यथावा त्रातः काकोदरो येन द्रोग्धापि करुणात्मना पूतनामारणख्यातः स मेस्तु शरणं प्रभुः नीतानामाकुलीभावं लुब्धैर्भूरिशिलीमुखैः सदृशे वनवृद्धानां कमलानां त्वदीक्षणे असावुदयमारूढः कांतिमान्रक्तमंडलः राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुलैः करैः तत्राद्यस्ला तव्यत्वेन प्रकृतयोः रामकृष्णयोः श्लेषः द्वितीये उपमानत्वेनाप्रकृतयोः पद्महरिणयोः श्लेषः तृतीये राजा हरति लोकस्येति चंद्रवर्णनप्रस्तावे प्रकृतस्य प्रत्यग्रोदितचंद्रस्याप्रकृतस्य नवाभिषिक्तस्य नृपतेः श्लेषः यद्यत्र प्रकृताप्रकृतश्लेषोदाहरणे शब्दशक्तिमूलध्वनिमिच्छंति प्राचः तत्प्रकृताप्रकृताभिधानमूलकस्योपमादेरलंकारस्य व्यंग्यत्वाभिप्रायं न त्वप्रकृतार्थस्यैव व्यंग्यत्वाभिप्रायं अप्रकृतार्थस्यापि शक्त्या प्रतिपाद्यस्याभिधेयत्वावश्यंभावेन व्यक्त्यनपेक्षणात् यद्यपि प्रकृतार्थप्रकरणवलात् स्फुरतीति बुद्धिस्थसत्येव पश्चान्नृपतितद्ग्राह्यधनादिवाचिनां राजकरादिपदानामन्योन्यसन्निधानवलात्तत्तद्विषयशक्त्यंतरोन्मेषपूर्वकमप्रस्तु

कुलीभावं व्याप्ततां नीतानामित्यर्थः मृगपद्मे देकमल इति विश्वः असाविति उदयं शैलं अभिवृद्धिं च रक्तं रक्तवर्णं अनुरक्तं च मंडलं विंबं देशश्च राजा चंद्रो नृपश्च मृदुलैरभिनवैः अल्पैश्च करैः किरणैः आह्वयनैश्च प्रत्यग्रोदितेति अभिनवोदितेत्यर्थः ननु प्रकरणेनाभिधाया नियमनादप्रकृतार्थस्य व्यंग्यत्वमेवेति कथं श्लेष इत्याशंक्याह यदीति अलंकारस्येति न चैवं शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनेरुच्छेद इति वाच्यं शानिरशानिश्च तमुच्चैर्निहंति कुप्यसि नरेंद्र यस्मै त्वं यत्र प्रसीद

रूपात्युदारानुदारस्येत्यत्र ध्वनिविरुद्धरूसेप्रस्तुतेः ध्वनिशब्देनाभिधयाप्रतीयमानेपि तन्मूलकस्य विरुद्धावपित्वद्वर्तनार्थमेकंकार्यं कुरुतद्गतिवस्तुध्य
नेरध्वनिशब्दव्यक्तिमूलस्य संभवात् अलंकारस्येत्यस्योपलक्षणत्वात् अन्योन्यसन्निधानबलात् परस्परार्थं संवेध्य यैवाचकशब्दसमभिव्याहाररूपशब्दो
तरसन्निधिबलात् तयाचाप्रकृतेप्यभिधानियामकमस्तीतिभावः एतावता पूर्वोपरभावमात्रेण तस्य अप्रकृतार्थस्य गूढश्लेष इति गूढत्वं चाप्रकृतत्वेनोद्दे
तीयार्थस्य पश्चात्प्रथमप्रत्ययात् अयमिति माघे रैवतकगिरिवर्णनं अयंगिरिस्तटीर्विभर्तीत्यन्वयः किंभूताः अतिजरठाः अत्यंतकठिनाः प्रकामगुर्वीः अति

नचैतावता तस्यव्यंग्यत्वं शक्यामतिपाद्यमाने सर्वथैवव्यक्त्यनपेक्ष तात्पर्ये वसिते प्रकृतार्थाभिधाने पश्चात्स्फुरति चेत् कामं गूढश्लेषो
भवतु अस्तिवा अत्रापि गूढश्लेषः अयमतिजरठाः प्रकामगुर्वीरलघुविलंबिपयोधरोपरुद्धाः सततमसुमतामगम्यरूपाः परिण
तदिक्करिकास्तटीर्विभर्ति मंदमग्निमधुरर्यमोपलाद्दर्शितस्वयंयुचाभवन्नमः इष्टपस्त्रीमिरजंसिषेविरे दोषमोषधिपतेरस
न्निधौ अत्रहि समासोक्त्युदाहरणयोः प्राकरणिकेर्थे प्रकरणवशात् झटितिबुद्धिस्थे विशेषणसाम्यादप्रकृतोपि वृद्धवेश्यावृ
त्तांतादिः प्रतीयते तत्र समासोक्तिरभंगश्लेष इति सर्वेषामभिमतमेव एवमन्यत्रापि गूढश्लेषे ध्वनिबुद्धिर्नकार्या यथावा रम्या
इतिप्राप्तवतीः पताकारागंविविक्ताइतिवर्द्धयंतीः यस्यामसेवंतनमद्वल्लीकाः समंवधूभिर्वलभीर्युवानः अत्रद्वितीयान्तविशेषण
समर्पितार्थान्तराणां न शब्दसामर्थ्येनव

महत्वः अलघुभिर्विलंबमानैर्मेघैः आप्रांशुः निरंतरंप्राणिनामगम्यरूपाः परिणतास्तिर्यक्दंतप्रहारिणः
दिग्गजायासुताः वृद्धवेश्यापक्षेतु जरठाजीर्णाः पयोधराः कुचाः अगम्याः संगमायोग्याः परिणतेप्रकटे दिक्करिकेयासांताइत्यर्थः दिक्वतुलंदशनक्ष
तं करिकानखक्षतं दिक्रदंश्व तुलाकारंकरिकानखरेखिकेतियादवः मंदमिति ओषधीनांपत्युश्चंद्रस्यासंनिधौसति अर्यमोपलाः सूर्यकांतामंदीभूतमग्निं
धृतवंतः नमः दर्शितः स्वयमुः पुरुषत्वयेनतथाऽभवत्तद्दृष्टपस्त्रीमिरजंदोषं आध्यं सिषेविरेपक्षांतरे ओषधिपतिर्वैद्यः एवंमंदाग्निःवशोयत्तिमिरशिराग

वृत्तांतादिरित्यादिपदाद्योगिवैषम्यत्तानः परिगृह्यते अभंगश्लेषइति तथाच श्लेषस्थले व्यंजनाविरहादप्रकृतेनास्वीकारे श्लेषव्यवहारः सर्वेषामनुपपन्नः स्यादिति
भावः रम्या इति माघ एव हारकावर्णनं यस्याहारकायां युवानो वधूभिः समं वलभीः प्रासादोपरितनगृहाणि च सेवंत सेवितवंतः किंभूताः रम्या इति हेतोः पता
कावैजयंतीः प्राप्तवतीः विविक्ता विजना इति हेतोः रागं रतिं वर्द्धयतीः नमंति वल्लीकानि छादनपटलप्रांता यासां ताः वधूपक्षे पताकाः सौभाग्यानि पताकावै
जयंत्यां स्यात्सौभाग्य नाटकांकयोरिति मेदिनी रागगतुरागं विविक्ताः सतीत्वेन पवित्राः नमन्ति वलीकाश्चेति नचेनियतद्वृत्यस्य इत्यत्रैवाक्षिप्तः श्लेषो भवेदित्यत्रे

नवविभक्तिभेदेपि तदन्वयापेक्षकं साधर्म्यमिह निवद्धमस्ति यतः एतस्मिन्नधिकपयः श्रियं वहंत्यः संक्षोभं पवनभुवा जवेन नीताः वाल्मी
केरहित राम लक्ष्मणानां साधर्म्यं दधति गिरां महसरस्यः इत्यत्रैवास्मिन्प्रश्लेषो भवेत् सममित्येतत्तु क्रियाविशेषणं सहार्थत्वेनाप्युप
पन्नं वधूषु श्लिष्टविशेषणायोन्वयाप्राक्ट्रागप्रतीतेः साम्यनालंवते तस्मादर्थसौंदर्यवलादेव न दन्वयानुसंधानमिति गूढश्लेषः ।
तदनुतह्लादवसमशब्दस्य साधर्म्यार्थकल्पनमिति वाच्यस्यैवोपमालंकारस्यांगमयमित्यलं प्रपंचेन तस्मात्सिद्धं श्लेषत्रैविध्यं
एवं च श्लेषः प्रकारांतरेणापि द्विविधः संपन्नः उदाहरणगतेषु स्वच्छकीलालवाहिनी प्रत्यादिशब्देषु परस्परविलक्षणपदभंगम
नपेक्ष्यानेकार्थक्रोडीकाराद भंगः सर्वदो माधवः योगिगोहरिणा हितसक्तिनेत्यादिशब्देषु परस्परविलक्षणपदभंगमपेक्ष्य नाना
र्थक्रोडीकारात्सभंगः श्लेष इति तत्र सभंगश्लेषः शब्दालंकारः अभंगश्लेषस्त्वर्थालंकार इति केचित् उभयमपि शब्दालंकार इत्यन्ये उ
भयमप्यर्थालंकार इति स्वाभिप्रायः एतद्विवेचन

तनेनान्वयः एतस्मिन्निति तत्रैव रैवतकगिरिवर्णनं एतस्मिन्निरामहत्यः सरस्यः वाल्मीकेर्मुनेर्गिरां
साधर्म्यं सादृश्यं दधति धारयंति किंभूतानां गिरां अरहितौ संवद्धौ राम लक्ष्मणौ यासु ताः यांभूतानां सरसीपक्षे अरहिताः संयुक्ता रामाः पतयो यासां तथाभूता ल
क्ष्मणाः सारसवनिता यासु ता इति किंभूताः सरस्यः अधिकां जलशोभां वहंत्यः पवनसंभूतेन वेगेन संक्षोभं तरंगाकुलत्वं नीताः प्रापिताः वाल्मीकिगिरस्तु अधिकाः

कापयोयासुताः पवनभुवाहन्मता वेगेन निर्जेन संक्षोभमुद्गरत्वं प्रापिताइति नन्वत्रापि समभिरस्य तुल्यार्थत्वात्साधर्म्यनिबंधोस्तीतिकुतो नश्लेषाक्षेपस्तत्रा
ह समभिति द्वाकपोश्च साम्यार्थं साम्यार्थकत्वं तथाचानुपपत्त्यभावात्तन्मूलकस्याक्षेपोन संभवतीतिभावः कथं तर्हि तदवगमस्तत्राह अर्थसौंदर्येति त्रि
शेषणानांवधूभिरन्वये चमत्कृतेरनुसंधानात्तदन्वयतात्पर्यग्रह इतिभावः तदनुश्लेषानुसंधानानंतरं तद्बलात्श्लेषवलात् साधर्म्यार्थेति साधर्म्यरूपार्थस्य
स्यर्थः अर्थसाम्याभावेपि सकलकलपुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुबिंबमिवेत्यादिवन्छब्दसाम्यस्य संभवादितिभावः एवकारेण व्यंग्यत्वव्यवच्छेदः तत्रत्तयोर्मध्येत्रा

अप्रस्तुतप्रशंसास्यात्सायत्रप्रस्तुताश्रया एकः कृतीशकुंतेषु योन्यं शक्रान्नयाचते यत्राप्रस्तुतवृत्तांतवर्णनं प्रस्तुतवृत्तांतावगतिपर्यव
सायित्वत्राप्रस्तुतप्रशंसालंकारः अप्रस्तुतवृत्तांतवर्णनेन प्रस्तुतावगतिश्चाप्रस्तुताप्रस्तुतयोः संबंधेसति भवति संबंधश्च सारूप्यं
सामान्यविशेषभावः कार्यकारणभावोवासंभवति तत्रसामान्याद्विशेषस्यविशेषाद्वासामान्यस्यावगतौद्वैविध्यं कार्यकारणभा
वेपिकार्यात्कारणस्य कारणाद्वाकार्यस्यावगतौद्वैविध्यं सारूप्यस्य तु एकोभेद इत्यस्याः पंचप्रकाराः यदाहुः कार्येनिमित्ते सामान्ये
विशेषे प्रस्तुतेसति तदन्यस्य वचस्तुल्येतुल्यस्येति च पंचधेति तत्रसारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणं एकः कृतीति अत्र
अप्रस्तुतचातकस्य प्रशंसाप्रशंसनीयत्वेन प्रस्तुते तत्सरूपे सुद्रेभ्यो याचनान्निवृत्ते मानिनि पर्यवस्यति ६ ॥

इति जतुकाष्ठन्यायेन शब्दयोरेव श्लिष्टत्वादितिभावः अर्थेति शब्दाभेदादेकवृंतगतफलद्वयन्यायेनार्थयोरेवश्लिष्टत्वादितिभावः केचित् अलंकारस्य
वेस्वकारादयः उभयमपीति सभंगाभंगश्लेषद्वयमपीत्यर्थः शब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्गतत्वावधारणादितिभावः अन्येमम्मट
भट्टाः नन्वभिप्रायस्यार्थालंकारमध्यकथनादेव तस्यापि विशेषतः कथनमंतरेण कथमुपपत्तिरित्याशंक्याह एतदिति यद्यप्युक्तक्रमेणानंतरं विमर्शना
सानक्वापि दृश्यते तथाप्ययमाशय उन्नीयते चमत्कारैर्यमुखप्रेक्षित्वादर्थालंकारत्व मिति अनुप्रासयमकादेस्तु न चमत्कारैर्यमुखप्रेक्षित्व मितिनतथाम

र्थालंकारत्वमपि तु शब्दवैचित्र्यात्

शब्दालंकारत्वमेवेति इत्यलंकारचंद्रिकायांश्लेषप्रकरणं अप्रस्तुतेति ॥ अप्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुताश्रया प्रस्तुतमाश्रयः प्राधान्येन तात्पर्यविषयो यस्यास्तथाभूता प्रस्तुतपरमप्रस्तुतवर्णनमप्रस्तुतप्रशंसेत्यर्थः एकइति कृती कुशलः शकुंतेषु पक्षिषु मध्ये यश्चातकः शक्रादिंद्रादन्यं न याचत इत्यर्थः कार्यइति कार्ये प्रस्तुते सति तदन्यस्य कारणस्य वचः प्रतिपादनं निमित्ते कारणे प्रस्तुते सति तदन्यस्य कार्यस्य एवं सामान्ये प्रस्तुते सति तदन्यस्य विशेषे प्रस्तुते सति तदन्यस्य सामान्यस्य तुल्ये प्रस्तुते तदन्यस्य तत्सदृशस्येत्यर्थः अन्यशब्दस्य प्रतिसंबंधिपरत्वात् तत्सरूपे तत्सदृशे आबद्धेति आबद्धाः पाः कृत्रिमाः सटाः स्कंधलोमानि तैर्जटिला व्याप्ता अंस

यथावा आबद्धकृत्रिमसटाजटिलांसभित्तिरारोपितोमृगपतेः पदवींयदिश्वा मत्तेभकुंभतटपाटनलंपटस्यनादंकरिष्यतिकथंहरिणाधिपस्य अत्रशुनकस्यनिंदानिंदनीयत्वेनप्रस्तुतेतत्सरूपेकृत्रिमवेषव्यवहारादिमात्रेणविद्वत्ताभिनयवतिवैधेयेपर्यवस्यति यथावा अंतश्छिद्राणिभूयांसिकंटकावहवोवहिः कथंकमलनालस्यमाभूवन्भंगुरागुणाः अत्रकमलनालवृत्तांतकीर्तनेनतत्सरूपेवहिःखलेषुजाग्रत्सुभ्रातृपुत्रादिभिरंतःकलहंकुर्वाणेपुरुषेपर्यवस्यति एवंचलस्यलक्षणयोःप्रशंसाशब्दःस्तुतिनिंदास्वरूपाख्यानसाधारणकीर्तनमात्रपरोद्रष्टव्यःसामान्यनिबंधनायथा विधायवैरंसामर्षेनरोऽरौयउदासते प्रक्षिप्योदर्चिषंकक्षेशेरतेतेऽभिमारुतं अत्रमागेवसामर्षेशिशुपालेरुक्मिणीहरणादिवैरंदृढीकृतवताकृष्णेनतस्मिन्नुदासितुमयुक्तमितिवक्तव्येऽर्थेप्रस्तुतेतत्समर्थनार्थंसामान्यमभिहितं यथावा सौहार्दस्वर्णरेखाणामुच्चावचभिदाजुषां परोक्षमितिकोप्यस्तिपरीक्षानिकषोपलः ॥

भित्तिः स्कंधदेशो यस्यैवंभूतः श्वा शुनकः मृगपतेः सिंहस्य पदवीं स्थानं यद्यारोपितः तादृशसटायुक्तत्वेन सिंहसाम्यं प्रापितइत्यर्थः तथापि मत्तानामिभानां गजानां कुंभतटस्य पाटने विदारणे लंपटस्य व्यसनिनो हरिणानामधिपस्य नादं सिंहनादं कथं करिष्यतीत्यर्थः अभिनयवति अनुकुर्वतीति सप्तम्यंतं वैधेये मूर्खे वैधेयबालिशावित्यमरः अंतरिति छिद्राणि रंध्राणि दोषस्थानानि च कंटकाः भूकाः खलाश्च भंगुराः भंगशीलाः गुणाः सौभाग्यादयः तंतवश्च ॥ ४

अत्रेस्तुतिनिंदोदासीनस्वरूपाख्यानमात्रमिति श्लिष्टविशेषणत्वमिति च भेदः   एवं चेति उक्तोदाहरणेषु प्रस्तुतपरस्याप्रस्तुतवर्णनस्य निरूपत्वे सतीत्यर्थः विधाये
ति येनराः मनुष्याः सक्रोधेऽरौ शत्रौ वैरं विधायोदासीना भवंति तेन कक्षं तृणे अर्चिं च मग्निं निक्षिप्य अभिमारुतं पवनाभिमुखं शेरते निद्रां कुर्वंतीत्यर्थः सौहार्देति सौ
हार्दानि मैत्र्याण्येव स्वर्णरेखा इति रूपकेन तासां परीक्षणे निकषोपलः परीक्षमिति संज्ञितः कोप्यस्तीत्यन्वयः अंकेति मृगलांछन इत्युच्यत इति शेषः निष्ठुरं क्षिप्ता

अत्र यदि त्वं प्रत्यक्षमिव परोक्षेपि मम हितमाचरसि तदा त्वमुत्तमः सुहृदिति विशेषे वक्तव्यत्वेन प्रस्तुते सामान्यमभिहितं विशेषनिबं
धना यथा अंकाधिरोपितमृगश्चंद्रमा मृगलांछनः केसरी निष्ठुरक्षिप्तमृगयूथो मृगाधिपः अत्र कृष्णं प्रति बलभद्रवाक्ये मार्दवदूष
णपरे पूर्वप्रस्तावानुसारेण क्रूर एव ख्यातिभाग्भवति न तु मृदुरिति सामान्ये वक्तव्ये तत्स्थापनार्थमप्रस्तुतो विशेषोभिहितः एवं बृ
हत्कथादिषु सामान्यतः कंचिदर्थं प्रस्तुत्य तद्विवरणार्थमप्रस्तुतकथाविशेषोदाहरणेष्वियमेवाप्रस्तुतप्रशंसा द्रष्टव्या कारणनिब
धना यथा हृतसारमिवेंदुमंडलं दमयंतीवदनाय वेधसा कृतमध्यबिलं विलोक्यते धृतगंभीरखनीखनीलिम अत्राप्राकरणिकेंदु
मंडलगततयोत्प्रेक्ष्यमाणेन दमयंतीवदननिर्माणार्थसारांशाहरणेन तत्कार्यरूपं वर्णनीयतयाप्रस्तुतं दमयंतीवदनगतलोकोत्तर
सौंदर्यं प्रतीयते यथा वा मदीयवरदराजस्तवे आश्रित्य नूनममृतद्युतयः पदं ते देहक्षयोपनतदिव्यपदाभिमुख्याः लावण्यपुण्यनिच
यं सुहृदि त्वदास्ये विन्यस्य यांति मिहिरं प्रतिमासभिन्नाः अत्राप्राकरणिकेचंद्रकर्तृकतयोत्प्रेक्ष्यमाणेन लावण्यनिचयविन्यासे
न कारणेन तत्कार्यमनंतकोटिचंद्रलावण्यशालित्वं अनन्यमुखसाधारणं भगवन्मुखे वर्णनीयतया प्रस्तुतं प्रतीयते तथाहि ॥

नि निरस्तानि मृगयूथानि येन तादृशः केसरी सिंहो मृगाधिप इत्युच्यत इति शेषः हृतेति धृतो गंभीरायाः खन्याः गर्तस्याकाशस्य नीलिमा येनेति मंडलविशेषणम्
म् आश्रित्येति हे देव प्रतिमासं भिन्ना अमृतद्युतयश्चंद्रास्ते विष्णोः पदमाकाशमेव पदं चरणमाश्रित्य देहस्य क्षये उपनतं संपन्नं दिव्यपदस्याभिमुखत्वं येषां ते

कृ॰ टी॰ संतस्तदास्यरूपेसुहृदि मित्रेदृनलावण्यसरूपस्यपुण्यस्यनिचयंविन्यस्यमिहिरंप्रतियांतीत्यन्वयः मंत्रलिंगादितिनवोनवोभवतिजायमानइत्यादिमंत्रसा
चं॰ मर्थ्यादित्यर्थः मंत्रस्यमानांतरासिद्धार्थानुवादकत्वादाह द्वंद्वीतिश्रुतीति तत्सुकृतदुष्कृतेविधूनुतेतस्यप्रियाज्ञातयः सुकृतमुपयंतिअप्रियादुष्कृतमितिकौषीत
४२ कीश्रुतिः सयावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यंगच्छतीतिसवायुमागच्छतिसतत्रविजिहीतेयथारथचक्रस्यखंतेनसऊर्ध्वआक्रमतेसआदित्यमागच्छतीतिचश्रुतेः

चंद्रस्तावन्मंत्रलिंगाद्वृद्धिक्षयाभ्यामभेदेपिभेदाध्यवसायाद्वाप्रतिमासंभिन्नत्वेनवर्णितः तेनातीताश्चंद्रा अनंतकोटयइतिलब्धं का
लस्यानादित्वात्सर्वेषांचतेषामाकाशसमाश्रयणेश्लेषमहिम्नाभगवच्चरणसमाश्रयत्वेनाध्यवसितेभगवच्चरणंप्रपन्नानांचदेहस्य
योपस्थितौपरमपदप्राप्त्याभिमुख्यंतदानीमेवस्वसुहृद्वर्गेस्वकीयसुकृतस्तोमनिवेशनं ततःसूर्यमंडलप्राप्तिश्चेत्येतत्सर्वंश्रुति
सिद्धमिति तदनुरोधेनतेषांदेहक्षयकालस्यामावास्यारूपस्योपस्थितौसूर्यमंडलप्राप्तेःप्राक्प्रत्यक्षसिद्धंपुण्यत्वेननिरूपितस्य
लावण्यस्यप्रहाणंनिमित्तीकृत्यतस्यचंद्रसादृश्यपस्वरूपोपचरिततत्सौहार्दंवतिभगवन्मुखेन्यसनमुत्प्रेक्षितं यद्यपिसुहृद्वृंद
त्वेनावदल्पपुण्यसंक्रमोभवति तथापिअत्रसुहृदित्येकवचनेनभगवन्मुखमेवचंद्रस्यसुहृद्भूतंनमुखांतराणिचंद्रसादृश्यगंध
स्याप्यदानीतिभगवन्मुखस्येतरमुखेभ्योव्यतिरेकोपिव्यंजितः ततश्चतस्मिन्नेवसर्वेषांस्वस्वयावल्लावण्यविन्यसनोत्प्रेक्षणेनप्राप्ता
र्पितःप्रस्तुतोर्थःस्पष्टमेवप्रतीयते यद्यपिश्रुतौसूर्यमंडलप्राप्त्यनंतरभाविविरजानदीक्रमणानंतरमेवसुहृत्सुकृतसंक्रमणंश्रूयते त
थापिशारीरकन्यायेनतस्यार्थवादात्पाठक्रमस्याबाधइतितदनुसारेणविन्यस्यमिहिरंप्रतियांतीत्युक्तं कांपिनिबंधनायथा नाथत्वंदघि
नखपावनतोयलग्ना स्वर्तोनिलेशकणिका

जलधिंप्रविष्टाः

समाप्तेरसंभवेनपाठक्रमस्यार्थक्रमेणबाधादितिभावः स्थापितइति

सआदित्यमागच्छतीत्यनंतरंसआगच्छतिविरजांनदींतांमनसैवात्येतितत्सुकृतदुष्कृतेविधूनुतइतिश्रु
तौशारीरकेति शरीरेभवःशारीरः सएवशारीरकआत्मातत्प्रतिपादकेत्यर्थः अर्थवशात्पाठक्रमवशात् पूर्वपापादित्यागाभावेविरजादिमार्गप्राप्तिपूर्वकव

तां ११ येत तंत्राभावात्तथाह्यन्यद्इति तार्तीयाधिकरणे सिद्धांतितइत्यर्थः नाथेति हे नाथ विष्णो त्वच्चरणनखप्रक्षालनजले गंगारूपे लग्नाः तेषां नखानां कांतिलेशकणिकाः भ
समुद्रं प्राप्ताः ताएव च कणिकास्तस्य जलधेर्मथनेन सांद्रतां प्राप्ता नूनं समुद्रसंबंधिनवनीतस्य चंद्रस्य पदं प्राप्ताः चंद्ररूपेण परिणता इत्यर्थः तया तद्द्वारेण तदित्यनंत
रहेतुरितिशेषः तद्धेतुर्नखकांत्युत्कर्ष इत्यर्थः अस्याश्चेदिति अस्याः कामिन्यागतिसौकुमार्यं दृष्टं चेदित्यध्याहारेणान्वयः एवं संलापो भाषणं यदि श्रुतस्तदाप
रभृतैः कोकिलैर्वाचं यच्छतीति तथा तत्स्वभावो मौनमेव व्रतं साध्यतां अकठोरतामार्दवं यदि दृश्यते तदा सा प्रसिद्धा मालती दृषत्सा पेव पाषाणतुल्यैवक्तस्यत

भगवत्पादांबुजक्षालनरूपायां दिव्यसरित्यलक्तककरसादि विलसना
ताएव तस्य मथनेन घनीभवंत्यो नूनं समुद्रनवनीतपदं प्रपन्नाः भगवत्पादांबुजक्षालनरूपायां दिव्यसरित्यलक्तककरसादि विलसना
नांतपासह समुद्रं प्रविष्टानां तन्नखकांतिलेशकणिकानां परिणामतया संभाव्यमानेन समुद्रनवनीतपदवाच्येन चंद्रेण कार्येण तेन
खकांत्युत्कर्षः प्रतीयते यथा वा अस्याश्चेद्गतिसौकुमार्यमधुना हंसस्य गर्वैरलं संलापो यदि धार्यतां परभृतैर्वाचंयमत्वव्रतं अंगाना
मकठोरता यदि दृषत्प्रायैव सा मालती कांतिश्चेत्कमला किमत्र बहुना काषायमालंबतां अत्र नायिकागतिसौकुमार्यादिषु वर्णनीय
त्वेन प्रस्तुतेषु हंसादिगतगर्वप्रशंसादिरूपाणि औचित्येन संभाव्यमानानि कार्याणि अभिहितानि एतानि च पूर्वोदाहरणद्वनक्तुका
यांणि किंतु तन्निरीक्षणकार्याणि लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्यादसंशयं पर्वतराजपुत्र्या तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युर्बालप्रियत्वं शिथि १०
लं चमर्य इति उदाहरणांतरे तत्रैव स्पष्टं अंगानामकठोरतेति तृतीयपादे तु वर्णनीयांगसौकुमार्यातिशयनिरीक्षणकार्यत्वम
पि नाथोक्तेप्य मालती कठोरत्वेवि

इति कांतिर्दृष्टा चेत्तदा कमला लक्ष्मीः काषायं वल्कमालंब्यतां आश्रयतु किमत्र बहुनोक्तेनेत्यन्वयः गत्यादिषु गतिसौंद
र्यादिषु संभाव्यमानानि उत्प्रेक्ष्यमाणानि पूर्वोदाहरणाद्वैलक्षण्यमाह एतानीति कार्याणीत्यर्थः लज्जेति तिरश्चां पश्वादीनां चेतसि यदि लज्जा स्यात्तदा चमर्यः गोमृ
गाः पर्वतराजपुत्र्यास्तं तथा रमणीयं केशपाशं प्रसमीक्ष्य बालाः केशाः प्रिया यासां तास्तथा तत्त्वं शिथिलं कुर्युरित्यन्वयः तत्रैव निरीक्षणकार्यत्वमेव अर्थांतरेप्येति ॥

दृषत्त्वापत्तरूपार्थाक्षिप्तेत्यर्थः इदमपि अप्रस्तुतवृद्धेः कार्यत्वमपि अपिनाप्रस्तुतवृद्धेः कारणत्वं नागुरुं समुच्चीयते त्वदंगमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते मालतीश शभृल्लेखाकदलीनां कठोरतेति तुल्ययोगितायां प्रागुदाहृतं ननु कार्यरूपेप्यप्रस्तुते तायें नयत्र प्रस्तुतस्य कारणत्वगम्यते सा कार्यनिबंधना अप्रस्तुतप्रशंसोच्यते नवोदाहृते पुत तत्संभवः मालतीकठोरत्वादेरप्रस्तुतस्यार्थस्याकार्यतायास्त्वयैव दर्शितत्वात् एवं प्रस्तुतस्य कामिनीगतिनिष्ठसौंदर्यातिशयादेर्निरीक्षणस्यैव कारण

प्रतियोगिविशेषापेक्षकठोरत्वस्य तदकार्यत्वात् किंतु तद्बुद्धेरेव इदमपि त्वदंगमार्दवे दृष्ट इत्याद्युदाहरणांतरे तथैव स्पष्टं अर्थस्यका र्यत्वइव बुद्धेः कार्यत्वेपि कार्यनिबंधनत्वं नहीयतइति एतादृशान्यपि कार्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसायामुदाहृतानि प्राचीनैः वस्तुतस्तु तदतिरेकेपि न दोषः नह्यप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुताप्रस्तुतयोः पंचविध एव संबंध इति नियंतुं शक्यते संबंधांतरेष्वपि तद्दर्शनात् य था तापत्रयौषधवरस्य तव स्मितस्य निश्वासमंदमरुता निबुसीकृतस्य एतेकडंकरस्य यादृव विप्रकीर्णा जैवातृकस्य किरणा जगति भ्रमंति अत्र ह्यप्रस्तुतानां चंद्रकिरणानां भगवन्मंदस्मितरूपदिव्यौषधधान्यविशेषकडंकरत्वयत्वोत्प्रेक्षणेन भगवन्मंदस्मित स्य तत्सारतारूपः कोप्युत्कर्षः प्रतीयते नच धान्यकडंकरत्वयोः कार्यकारणभावादि संबंधोस्ति अतः सहोत्पत्त्यादिकमपि संबं धांतरमाश्रयणीयमेव एवमुपमानोपमेययावाश्रित्य तत्र कविकल्पितकार्यकारणभावनिबंधने अप्रस्तुतप्रशंसे दर्शिते ततोन्य त्रापि दृश्यते यथा कालिंदि ब्रूहि कुंभोद्भव जलधिरहं नाम गृह्णासि कस्माच्छत्रोर्मे नर्मदाहं त्वमपि वदसि मे नाम कस्मात्सपत्न्याः

त्वेन स्वरूपतस्तस्याकारणत्वादित्यत आह अर्थस्येति अयमाशयः अर्थस्याप्रस्तुतत्वे सुतरां तद्बुद्धेरप्रस्तुतत्वात्कार्यत्वाच्च न तावदप्रस्तुतकार्यत्वांशासंभ वः अर्थत्वस्य प्रयोजनाभावेन लक्षणे अनिवेशाद्व्यावर्तकत्वाच्च नापि प्रस्तुतस्य कारणत्वांशस्यासंभवः स्वरूपतस्तस्याहेतुत्वेपि ज्ञातस्य हेतुत्वादिति ननु ग तिसौंदर्यादेर्ज्ञानमेव हेतुर्न तु ज्ञायमानं गतिसौंदर्यादि तदभावेपि ज्ञानमात्रात्कार्योत्पत्तेरित्यस्वरसादाह वस्तुतस्त्विति तदतिरेके तस्याः प्राचीनोदाहृतताप्रस्तु

नापेति हे हरे तव निश्वाससरूपमंदमारुतेन निवुसीकृतस्य वुसरहितीकृतस्य स्मितरूपस्य आध्यात्मिकादितापत्रयौषधश्रेष्ठस्य विप्रकीर्णाः कंडकरच यावुससम
हाइवेतजैवातृकस्य चंद्रस्य किरणा जगति भ्रमंतीत्यन्वयः तत्सारता सूपः किरणसारता रूपः एवमिति तृतसारमित्युदाहरणे चंद्रवदने उपमानोपमेयपदा
यावाश्रित्य चंद्रसारांशाहरणस्य सतः कविप्रौढोक्तिकल्पितं कारणत्वं एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् कालिंदीति नर्मदायाः समुद्रस्य च संवादोयं तत्र यमुनाभ्रांत्या
समुद्रेण कालिंदीत्युक्ते कोपात्साकूतं नर्मदाया उत्तरं हे कुंभोद्भव अगस्त्यमुने ब्रूहीति ततः पुनः समुद्रस्य प्रतिवचनं अहं जलधिर्भवामि मम शत्रोर्नाम कस्मा

मालिन्यं तर्हि कस्मादनुभवसि मिलत्कज्जलैर्मालवीनां नेत्रांभोभिः किमासां समजनि कुपितः कुंतलक्षोणिपालः अत्र किमासां सम
जनीति मालवीनां तया रोदनस्य निमित्ते पृष्टे तन्त्रियमरणरूपनिमित्तमनाख्याय कुपितः कुंतलक्षोणिपाल इति तत्कारणमभिहि
तमिति कारणनिबंधना मालवान्प्रति प्रस्थितेन कुंतलेश्वरेण किं तेनाश्रिताइति पृष्टे तद्वधानंतरभावि जलधिनर्मदाप्रश्नोत्तररूप
कार्यमभिहितमिति अत्रैव कार्यनिबंधनापि पूर्वस्यां प्रश्नः शाब्दः अस्यामार्थइति भेदः प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुतांकुरः किंभृं
गसत्यां मालत्यां केतक्याकंटकेद्ध्या यत्र प्रस्तुतेन वर्ण्यमानेनाभिमतमन्यत्प्रस्तुतं द्योत्यते तत्र प्रस्तुतांकुरालंकारः उत्तरार्द्धमुदाहरणं
इह प्रियतमेन साकमुद्याने विहरंती काचिद्भृंगं प्रत्येवाहेति वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वं न चानामंत्रणीयामंत्रणेन वाच्यासंभवादप्रस्तुतमेव
वाच्यमिह स्वरूपप्रस्तुतावगत्यपेनिरिह

हेतोर्गर्हासीति सा पुनराह नर्मदाहमित्यादि ततः समुद्रः पुनराह यदि तर्हि कुतो मालिन्यमनुभवसीति सा पुन
राह मिलत्कज्जलैर्मालवदेशांगनानां नेत्राश्रुभिरिति ततः किमासां जातमिति समुद्रस्य प्रश्नः कुंतलदेशाधिपः कुपित इति नर्मदाया उत्तरमिति इत्यलंकारचंद्रि
कायामप्रस्तुतप्रशंसाप्रकरणं प्रस्तुतेनेति प्रधानभूतप्रस्तुतांतराभिव्यंजकप्रस्तुतवर्णनं प्रस्तुतांकुरालंकारः प्रस्तुतस्याभिव्यंजकत्वादंकुर इवांकुर इति व्युत्प
त्तेः किमिति हे भ्रमर मालत्यां विद्यमानायां कंटके इयाकंटक्याः पापाके तक्याः किं प्रयोजनमिति प्रस्तुतेन भ्रमरवृत्तांतेन मपि मनोहारिण्यां सत्यां किमुद्वेगकारिण्यापर

मितिवाच्यं

वनितयेतिनायकवृत्तांतः

कु॰ टी॰ वं॰ ४४

प्राधान्येन प्रस्तुतोऽभिव्यज्यते कथमिह भृंगवृत्तांतस्याप्रस्तुतत्वं तत्राह इहेति तथा च भृंगसंबोध्यकत्वात्तद्वृत्तांतोऽप्रस्तुत इति भावः अनामंत्रणीयामंत्रणेन संबोध्यतायोग्यसंबोधनेन वाच्यासंभवात् भृंगसंबोध्यकवाच्यार्थासंभवात् कस्त्वमिति शाखोटकतरुं प्रति कस्यचित्पथिकस्य प्रश्नोक्तिः कथयामीत्याद्युत्तरं वैराग्यादिव वदसीति पुनः प्रश्नः साधु विदितमिति शाखोटकस्योत्तरं कस्मादिदं वैराग्यमिति पुनः प्रश्नः कथ्यत इति पुनरुत्तरं प्रतिज्ञाय शाखोटक आह वामभागेनो

मेऽध्यादिना भृंगादावप्यामंत्रणस्य लोके दर्शनात् यथा कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं वैराग्यादिव वक्षि साधु विदि
तं कस्मादिदं कथ्यते वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते न च्छायापि परोपकारकरिणी मार्गस्थितस्यापि मे इत्यत्र चेतनाचेत
न प्रश्नोत्तरवत्तिर्यगामंत्रणस्यात्यंतमसंभावितत्वाभावात् एवं प्रस्तुतेन वाच्यार्थेन भृंगोपालंभरूपेण वच्चयाः कुलवध्वाः सौंदर्या॥
भिमानशालिन्याः क्रूरजनपरिवृत्तिदुःप्रधर्षायां परवनितायां विटसर्वस्वापहरणसंकल्पदु॰॰सदायां वेश्यायां वा कंटकसंकुलकेत
कीकल्पायां प्रवर्त्तमानं प्रियतमं प्रत्युपालंभो द्योत्यते यथा वा अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृंग लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु बाला
मजातरजसं कलिकामकाले व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमल्लिकायाः अत्रोद्यानमध्ये चरंतं भृंगं प्रत्युपालंभ इति वाच्यार्थस्यापि प्रस्तु
तत्वं इदं च प्रौढांगनासु सतीषु बालिकां रतये क्लेशायत्ति कामिनि शृण्वति कस्याश्चिद्विदग्धाया वचनमिति तं प्रत्युपालंभो द्योत्यते॥
यथा वा कोशद्वंद्वमियं दधाति नलिनी कादंबचंचूक्षतं धत्ते चूतलता नवं किसलयं पुंस्कोकिलास्वादितं इत्याकर्ण्य मिथः सखीजनवचः
सा दीर्घिकायास्तटे चैलांतेन तिरोदधे स्तनतटं विंबाधरं पाणिना

पलक्षितोऽत्र वटोऽस्ति तं पांथो जनः सर्वात्मना समित्यत्र च्छायादिभिः सेवते आश्रयति मम पुनर्मार्गस्थितस्यापि न च्छायापि परोपकारसंपादिकेति भूताधारत्वादिति भावः वामेनेति मार्गेति च श्लिष्टं अत्यंतं आरोपेणापि परवनितायामिति वेश्यायामिति च विषयसप्तमी तद्विषये इत्यर्थः विटानां सर्वस्वस्यापहरणे यः संकल्पस्तेन दुःप्रापेति वेश्याविशेषणं अन्येति हे भृंग अन्यासूपमर्दक्षमासु सुमनसां पुष्पाणां लतासु ता

वत् नवमल्लिकायाः कलिकासंजातरजस्का भवति

लोलंचपलंमनोविनोदय लोलमितिक्रियाविशेषणंवा नव मल्लिकापाललताविशेषस्यवालामभिनवांअसंजातरजस्कांकलिकामकालेअर्थेकिमितिकदर्थयसिपी
डयसीत्यन्वयः रजःपुष्परजःस्त्रीणांरेतश्च स्पृष्वतीति गत इवचनं शृण्वतिसतीत्यर्थः कोशेति। इयंनलिनीकमलिनीकोशहृदंहंसमुकुलयुगलंकादंवस्यहंसस्यचंद्रा।
क्षतं क्षतक्षतंदधातियत्तेतथेपंचूतस्याम्रस्यलतानूतनपल्लवंपुरुषैःकोकिलैरास्वादितचर्वितंधत्तेइतिदीर्घिकायावाप्यास्तटेमिथःपरस्परंसखीजनस्यवचना

अत्रेयमितिनलिनीव्यक्तिविशेषनिर्देशेनदीर्घिकायास्तटइत्यनेनचवाच्यार्थस्यप्रस्तुतत्वंस्पष्टं प्रस्तुतांतरद्योतनंचोत्तराधेस्वयमेवक
विनाविस्कल्अत्रांयोदाहरणयोरन्यापदेशध्वनिमाहलोचनकारः अप्रस्तुतप्रशंसायांवाच्यायोः प्रस्तुतत्वादवर्णनीयइतितत्राभि।
धायामपर्यवसितायांतेनप्रस्तुतार्थव्यक्तिरलंकारः इहतुवाच्यस्यप्रस्तुतत्वेनतत्राभिधायांपर्यवसितायामर्थसौंदर्यवलेनाभिमतार्थ
व्यक्तिर्ध्वनिरेवति वस्तुतस्त्वयमप्यलंकारएवनध्वनिरितिव्यवस्थापितंचित्रमीमांसायां तृतीयोदाहरणस्यत्वलंकारत्वेकस्यापिन
विवादः उक्तेहिध्वनिकृता शब्दार्थशक्त्याक्षिप्तोपिव्यंग्योर्थःकविनापुनःयत्राविष्क्रियतेस्वोक्त्यासान्यैवालंकृतिर्ध्वनेरितिएतान्यपि
सारूप्यनिवंधनान्युदाहरणानि संवंधांतरनिवंधनान्यपिकथंचिद्वाच्यव्यंग्ययोःप्रस्तुतत्वनिवंधनेनोदाहरणीयानि दिङ्मात्रमुदा
ह्रियते रात्रिःशिवाकाचनसन्निधत्ते विलोचनेजाग्रतमप्रमत्तेसमानधर्मायुवयोःसकाशेसखाभविष्यत्यचिरेणकश्चित् अत्रशि पृ
वसारूप्यमिवतदेकदेशतयातद्व्यंजनात् लोचनमपिशिवरात्रिमाहात्म्यप्रयुक्तत्वेनवर्णनीयमितितन्मुखेनकृतत्वंशिवसारूप्य

कर्ण्यसाप्रस्तुतानायिकाकमलमुकुलाम्रपल्लवव्याजेनैतामदीयस्तनाधरक्षतवृत्तांतंकथयंतीतिज्ञात्वातेनस्यवल्लभस्यांतेनप्रांतेनस्तनतटंतिरोदधेविंवरू
पमधरंचपाणिनातिरोदधे आच्छादितवतीत्यन्वयः अन्यापदेशेति अन्यस्यापदेशोमिथ्यंयमन्यदित्यर्थः तदीयमवग्रंथंदर्शयति अप्रस्तुतेत्यादिव्यव
स्यापिक्षि ति प्रस्तुतत्वेपिमुरव्यतयातात्पर्याभावादत्राप्यभिधापर्यवसानाभावादिति भा ... अलंकृतिर्ध्वनेःसकाशादन्यैवेत्यर्थः प्रस्तुतत्वंभवे

कु॰टी॰ हेविर्लैर्विनेर्शिवा कल्याणरूपा काचन अनिर्वचनीयप्रभावा रात्रिः शिवरात्रिरित्यर्थः संनिधत्ते संनिहिता भवति अतः युवां अप्रमत्ते जागृतं जाग्रद्रूपे भवतं कुतस्तत्र

चं॰ त्राह युवयोः सकाशे समीपे अचिरेण समानधर्मा सदृशः सखा कश्चिद्भविष्यति तृतीयं लोचनं भाले भविष्यतीत्यर्थः तदेकदेशान्तये ति शिवरात्रिमाहात्म्यप्र

४५ युक्तत्वे हेतुः तच्चवर्ण्यत्वे तद्वाच्य उदाहृतकाम्यवाच्यं एवं चैकदेशपेकदेशभावसंबंधनिबंधनत्वमत्र दर्शितं वहंतीति भगवत्याः सीमंतवर्णनमिदं अपि शिवे

नवसीमंतसरणिः नः क्षेमं तनोत्वित्यन्वयः कीदृशी सिंदूरं वहन्ती किमिव प्रबलानां केशपाशरूपांधकारदीप्तीनां समूहैर्वंदीकृतं बालार्ककिरणमिव सरणिः

यथा वा वहंती सिंदूरं प्रबलकबरीभारतिमिरत्विषां वृंदैर्वंदीकृतमिव नवीनार्ककिरणं तनोतु क्षेमं नस्तव वदनसौंदर्यलहरीपरीवा

हस्रोतः सरणिरिव सीमंतसरणिः अत्र वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतायाः सीमंतसरणेर्वदनसौंदर्यपरीवाहत्वोत्प्रेक्षणेन परिपूर्णतया

कवत्परीवाहकारणीभूतास्वस्थाने अमांती वदनसौंदर्यसमृद्धिः प्रतीयते सापि वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतैव यथा वा अंगासंगिमृणा

लकांडमयते भृंगावलीनां रुचं नासामौक्तिकमिंद्रनीलसरणिं श्वासानिलाद्गाहते दत्तेयं हिमवालुकापि कुचयोर्धत्ते क्षणं दीपतां

तप्रायः पतितांबुवत्करतले धारांबु संलीयते अत्र नायिकाया विरहासहत्वातिशयप्रकटनाय संतापवत्कार्याणि मृणालमालि

न्यादीन्यपि वर्णनीयत्वेन विवक्षितानीति तन्मुखेन संतापोवगम्यः यत्र कार्यमुखेन कारणस्यावगतिरपि श्लोके निबद्धा न तत्रायम

लंकारः किंत्वनुमानमेव यथा परिम्लानं पीनस्तनजघनसंगादुभयतस्तनोर्मध्यस्यांतः परिमिलनमप्राप्य हरितं इदं व्यस्तन्यासं

केवलं वदनसौंदर्यलहरीणां परीवाहरूपा स्रोतसः सरणिरिवेति परीवाहो जलनिर्गममार्गः जलोच्छ्वासः प्रशिथिलभुजाक्षेपवलनैः कृशांग्याः स

परीवाहाद्रत्समरः अंगेति विरहसंतापवर्णनं अंगसंबद्धं मृणालकांडं भृंगेभ्योपि विशेषरहितां तत्समां रुचं कांतिमयते प्राप्नोति तापातिशयेन मलिनीभावात्

नासामौक्तिकं श्वासानिलादत्युष्णाद्धेतोरिंद्रनीलमणेः पदवीं तत्साम्यं गाहते प्राप्नोति तथा कुचयोर्दत्तानिहितेयं हिमवालुका कर्पूरं क्षणं दीपरूपतां धत्ते

एवंकरतलेधारारूपेणसिक्तंजलंततसापः पिंडपतितजलवत्संलीयतेतनापातिशपात्त्वोषंप्राप्नोतीत्यर्थः उदाहरणद्वयेपि कार्यनिबंधनत्वंव्यक्तं न तत्रायमिति ६
योरप्यवाच्यत्वादितिभावः अयमित्युपलक्षणं अप्रस्तुतप्रशंसाविनेतिवोध्यं किंकृतस्तर्हितत्रचमत्कारोऽतआहकिंत्विति परीतिरत्वादत्यांस्तविरहानुरागाः सा
गरिकायाः शयनमुपगतस्यराज्ञःद्वयमुक्तिः द्वंद्वंविसिनीपत्ररचितं शयनंकृशांग्याः मतापवदत्यनुमापयति किंभूतं पीनस्तनजघनभंगादुभयतऊर्ध्वाधोभागयो
परिम्लानंतनोःकृशास्यनध्यस्यपरिमिलनंसंघर्षमप्राप्यअंतर्मध्यभागेहरित्तवर्णएवंप्रकर्षेणाशिथिलयोर्भुजयोराक्षेपैश्चलनैश्चव्यस्तः विषमीकृतोत्यासार

पर्यायोक्तंतुगम्यस्यवचोभंग्यंतराश्रयं नमस्तस्मैकृतौयेनमुधाराहुवधूकुचौ यदेवगम्यंविवक्षितंतस्यैवभंग्यंतरेणविवक्षितरूपादपि
चारुतरेणकेनचिद्रूपांतरेणाभिधानंपर्यायोक्तं उत्तरार्धमुदाहरणं अत्रभगवान्वासुदेवः स्वासाधारणगम्यः राहुवधूकुचवैयर्थ्य
कारकत्वेनरूपांतरेणसएवाभिहितः लोकंपश्यतियस्यांघ्रिः सपश्यांघ्रिनपश्यति ताभ्यामप्यपरिछेद्या विद्याविश्वगुरोस्तव अत्र
गौतमः पतंजलिश्च स्वासाधारणरूपाभ्यांगम्यौरूपांतराभ्यामभिहितौ यथावा निवेद्यतांहंतसमापयंतोशिरीषकोशम्रदिमा
भिमानं पादौकियद्दूरमिमौप्रयासेनिधित्सतेतुच्छदयंमनस्ते अत्रकियद्दूरंजिगमिषेतिगम्यएवार्थोरूपांतरेणाभिहितः यथावादे
वेंद्रजेत्र प्रसरधिदेवतासार्वभौमंव्यासप्रशस्ताभुवनविदितापस्यवाहाधिवाहाः भूषापेटीभुवनमधरंपुष्करंपुष्पवाटीशाटी
॥ पातालः शातमखमुखाश्चंदनद्रुमनोभृः

वनायस्यतादृशमिति इत्यलंकारचंद्रिकायांप्रस्तुतांकुरप्रकरणम्   ननुप्रस्तुतकार्याभिधानमुखेनकार
णस्यगम्यत्वमपिप्रस्तुतांकुरविषयश्चेत्किंतर्हिपर्यायोक्तमित्याकांक्षायामाह पर्यायोक्तमितिविवचः प्रतिपादनंभंग्यंतराश्रयभंग्यंतरंप्रकारःकेनलक्षणेनप
रिकुरुते यदेवेति तथाचविवक्षितस्वप्रकारातिरिक्तेनचारुतरेणरूपेणव्यंग्यस्याभिधानंपर्यायोक्तमितिलक्षणं पर्यायेणभंग्यंतरेणोक्तमभिहितंव्यंग्यमत्रेतिव्यु
त्पत्तेः [illegible]णेस्वपदेव्यंग्यपरं नवव्यंग्यस्यैववाच्यत्वेनिष्फलत्वंविरहेचेतिवाच्यं प्रकारभेदात् तदुक्तंयदेवोच्यतेतदेवव्यंग्यं यथा तु व्यंग्यंनतथोच्यतइतिचारुतरेण

नमो राहुशिरश्छेदकारिणे दुःखहारिणे इत्यत्र न पर्यायोक्तप्रसंगः स्वासाधारणरूपेण वासुदेवत्वेन पनु राहुशिरश्छेदकारित्वरूपव्यंग्यमादायैव पर्यायोक्तं वक्तु
मर्हं न तु विशेषणसामर्थ्यलभ्यं वासुदेवत्वमादायेति तदयुक्तं राहुशिरश्छेदकारित्वस्य वाच्यसिद्ध्यंगत्वेन तेनापि विवक्षितव्यंग्यप्रधानभूतं वासुदेवत्वं न
दादायैव तत्कथनौचित्यात् राहुस्त्रीकुचनैष्फल्यकारिणे हरये नम इत्यत्र तु राहुशिरश्छेदकारित्वमेव विवक्षितं व्यंग्यमिति युक्तं तदादाय पर्यायोक्तमिति
विभावनीयं लोकमिति यस्याक्षपादस्यांघ्रिः लोकं पश्यति अथ च सः लोकः यस्य पतंजलेः शेषावतारस्यांघ्रिं न पश्यति उरगत्वात् ताभ्यां अक्षपादपतंज
लिभ्यां अपरिछेद्या अनाकलनीया निवेद्यत्तामिति नलं प्रति दमयंत्या उक्तिः तव अल्पदयं मनः कर्तृ शिरीषकलिकामृदुत्वाभिमानमपनयेतो इमौ पा

अत्र यस्य वेदा वाहा भुजंगमा भूषणानीत्यादितद्वाक्यार्थमवस्थितौ वेदत्वाद्याकारेण गम्याः एव वेदादयो व्यासप्रमुखविनेयत्वाद्याका
रेणाभिहिताः परं तु देवतासार्वभौमत्वस्फुटीकरणाय विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन प्रतिपादिताः अत्रालंकारसर्वस्वकृता विप
र्यायोक्तस्य संप्रदायागतमिदमेव लक्षणमंगीकृतं गम्यस्यापि भंग्यंतरेणाभिधानं पर्यायोक्तमिति चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव चका
रयो राहुवधूजनस्य आलिंगनोद्दामविलासवंध्यं रतोत्सवं चुंबनमात्रशेषमिति प्राचीनैस्तदुदाहरणं तन्न्याययोजितं राहुवधूग
तेनाविशिष्टेन रतोत्सवेन राहुशिरश्छेदः कारणरूपो गम्यत इति एवं च गम्यस्यैवाभिधानमिति लक्षणस्यानुपपत्तिमाशंक्याह यद्
म्यंतस्यैवाभिधानायोगात्कार्या

दौकिय दूरपर्यंतमप्यासे निधातुमिच्छति हंत स्वेदे एतन्निवेद्यतां कथ्यतामित्यर्थः देवमिति देवतासार्वभौमं सकल
देवताऽधीश्वरं देवं वेदैकीदृशं जलधिरेव शरधिस्तूणं यस्य तथाभूतं त्रिपुरसंहारे शरीकृतस्य विष्णोर्विश्रांतिस्थानत्वात् तथा भुवनेषु विदिताः ख्याताः व्यास
प्रष्टोऽग्रो येषां ते व्यासप्रमुखा वसिष्ठाद्याः यस्य वाहानां वाहनानां वेदानां अधिवाहा वाहनाधिकृता भवंति धुरोगाग्रे सरप्रष्टाग्रतः सरपुरः सरा इत्यमरः एव
मपरं भुवनं पातालं भूषणपेटिका सर्पभूषणत्वात् पुष्करमाकाशं पुष्पवाटिका पुष्पस्थानीयचंद्रोडुमाधारत्वात् शतमखइंद्रस्तत्प्रमुखा अग्न्यादयः दिक्पालाः

शाटीपालनाधिकृताः दिगंबरत्वेन दिशामेव शाटीत्वपलात् मनोभूश्चंदनतरुः चंदनस्थानीयभस्मसंबंधित्वात् मदनभस्मना शिवेनांगानामनुलेपनस्य पुराणेषु प्र
सिद्धेः अत्र लक्षणां संगमयति अत्रेति अवस्थितौ वित्रस्तायां सत्यां अवगम्याः व्यं ग्याः विनेयत्वेति शिक्षणीयत्वेत्यर्थः आदिना पातालगुप्तत्वादिपरिग्रहः अ
भिहिता इति वाहाद्यधिकृतत्वादिना व्यासादिमतिपत्तौ समानवित्तिवेद्यत्वेन व्यासादिविनेयत्वादिरपि तेष्ववगमादिति भावः साक्षादेव व्यासादिविनेयत्वाद्याकारेण
किमिति न निर्दिष्टा इत्याशंक्याह परं त्विति यद्यप्युक्तविशेषणमावेपि देवतासार्वभौमत्वमवगम्यते तथापि स्फुटप्रतिपत्त्यर्थं तद्व्युपरीत्यं कृतमित्यर्थः चक्रेति यो
देवः सुदर्शनचक्रस्याभिघातेपाप्तस्य भंग्या ज्ञातपैवराहुवधूजनस्य सुरतोत्सवं आलिंगनस्य उद्दामाउद्धदायविलासास्तैर्वंध्यं रहितं चुंबनमात्रावशेषं चक्रा
रेत्यन्वयः विशिष्टेन उक्तविशेषणविशिष्टेन एवं च ईदृशोदाहरणयोजनेव अनुपपत्तिमिति गम्यस्य राहुशिरश्छेदस्य भंग्यंतरेणानभिधानाद्व्याप्तिमाशं

लक्षणे विवक्षितमिति लक्षणं क्लिष्टगत्यायोजितं लोचनकृता पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयत इतीदमेव लक्षणमंगीकृत्य
तदुदाहरणे च कार्येण शब्दाभिहितेन कारणं व्यंग्यं प्रदर्श्य तत्र लक्षणं लक्ष्य नाम च क्लिष्टगत्या योजितं वाच्यादन्येन प्रकारेण व्यं
ग्येनोपलक्षितं यद्यदभिधीयते न तत्पर्यायेण प्रकारांतरेण व्यंग्येनोपलक्षितमुक्तमिति सर्वोपि क्लेशः किमर्थं इति न विद्मः ॥

कोन्यर्थः अभिधानायोगादिति अयमाशयः अत्र हि राहुशिरश्छेदकारीति वासुदेव इति वा व्यंग्यं राहुवधूजनसंबंधितादृशरतोत्सवकारित्वेन प्रकारांतरेणा
भिधीयत इति न वक्तुं शक्यं धर्मिणो वासुदेवस्य प्रक्रांतत्वेन यच्छब्दाभिहितत्वेन च व्यंग्यत्वायोगात् व्यंग्यस्य च राहुशिरश्छेदकारित्वस्य वासुदेवत्वस्य वा
धर्मस्य प्रकारांतरेणानभिधानात् तस्मात्पर्यायेण कार्यादिद्वारेणोक्तं गम्यमाक्षिप्तं वेति लक्षणार्थ इति अभिधानं आक्षेपो व्यंजनं वा पर्यायोक्तमिति कवि
त्पर्यायोक्त इति पाठस्त्वयुक्तः व्यंग्येनोपलक्षितमुक्तमिति व्याख्यानं ग्रंथविरोधात् न विद्म इति यच्छब्दाभिहितस्यापि भगवतो वासुदेवत्वादिना रूपांतरेण व्यं
ग्यत्वापायात्पुनर्बाधकाभावादिति भावः न वाभिधाविषये कथं व्यंजनेति वाच्यं वासुदेवत्वादिगतत्वे यमाने भगवत्यभिधाविषयत्वासंभवात् ॥

नस्याः स्वावच्छेदकधर्मेणेव वोधकत्वात् अत एवोक्तं प्रकारान्तरेण रूपेण ज्ञाते भवतिलक्षणेति इह तु लक्षणाहेत्वाभावाद्व्यंजनोपगम्यत इति ननु प्रस्तुतेन ताद॰
प्रस्तोत्स्वरूपेण कार्येण प्रस्तुतस्यैव राहुशिरश्छेद रूपकारणस्य प्रतीतौ चमत्कृति विशेषस्तस्या अलंकारत्वं गमयति तन्नालोच्यमानम प्रस्तुतप्रशंसाया अ
संभवादुक्तरीत्या पर्यायोक्तरूपतयैव स्वीकर्तव्यमित्याशंक्याह यत्त्विति अलंकाराणामियतानियमाभावेन प्रस्तुतांकुरस्याप्यलंकारांतरत्वादेवं विधशब्दस्था
रस्यभंगेन प्राचीनलक्षणव्याख्यानमयुक्तमितिभावः संक्षेपतो दर्शितमपि पर्यायोक्तं विशदयति प्रस्तुतेनेत्यादिना यत्तु भगवद्रूपेणावगमनं विशेषणमर्था
दालभ्यत्वेनासुंदरं पर्यायोक्तस्य विषय इति तदविचारितरमणीयं नहि पर्यायोक्ते व्यंग्यसौंदर्यकृतो विच्छित्तिविशेषः किंतु भंग्यंतराभिधानकृत एव व्यंग्यंतराभि

प्रदर्शितानि हि गम्यस्यैव रूपांतरेणाभिधाने बहून्युदाहरणानि चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैवेति प्राचीनोदाहरणमपि स्वरूपेण गम्यस्य भ
गवतो रूपांतरेणाभिधानसत्त्वात्सुयोजमेव यत्तु तत्र राहुशिरश्छेदावगमनं तत्र प्रागुक्तरीत्या प्रस्तुतांकुर एव प्रस्तुतेन च राहोः शिरोमा॰
त्रावशेषेणालिंगनवंध्यत्वाद्यापादानरूपे वाच्ये भगवतो रूपांतरे उपपादिते तेन भगवतः स्वरूपेणावगमने पर्यायोक्तस्य विषयः ॥
पर्यायोक्तं तदप्याहुर्यद्व्याजेनेष्टसाधनं यामि चूतलतां द्रष्टुं युवाभ्यामास्यतामिह अत्र नायिका नायकेन संगमप्रवृत्तलतादर्शनव्या दृ॰
जेन निर्गच्छत्या संख्यातत्त्वाच्छेद्यसंपादनरूपेष्टसाधनं पर्यायोक्तं यथा वा देहि मत्कंदुकं राधे परिधाननिगूहितं इति विस्रंसयन्नीवीं त

धानतोऽसुंदरमेव प्रायशो दृश्यपने पश्चादिहागंतव्यमिति विवक्षिते व्यंग्ये अयं देशोऽलंकरणीयः सफलतानुपनेतव्य इत्यादावतस्तदसुंदरत्वोद्भावनमकिंचित्क
रमेव अलंकारसर्वस्वकारग्रंथविरोधोद्भावनं तु तच्छिक्षाकारिणं प्रति न शोभते उपजीव्यत्वोद्भावनमपि ग्रंथस्याकिंचित्करमेव युक्तिविरोध इति परोत्कर्षासहिष्णु
त्वमात्रमुद्भावयितुरवगमयतीत्यलं विस्तरेण प्रकारांतरेण पर्यायोक्तं लक्षयति पर्यायोक्तमिति रमणीयेन व्याजेन मिषेण स्वस्य परस्य वा दृष्टस्य यत्साधनं संप
दनं तदपि पर्यायोक्तं पर्यायेण व्याजरूपेण कं यत्नेनिरुत्स्यते संपादनेति संपादनरूपं प्रदिष्टेन त्साधनं तत्करणमित्यर्थः देहीति परिधानेन अधरवस्त्रेण निगू

इत्यसाछिद्रिमस्थैः

उक्तिरिति अत्रनिंदास्तुतिभ्यामितिस्तुतिनिंदयोरितिचेतरे

एवंचप्रकारद्वयसाधारणंतदन्यतरत्वंसामान्यलक्षणेवोध्यंइत्यलंकारचंद्रिकायांपर्यायोक्तप्रकरणम् स्तुतेश्चोक्तिरभिव्यक्तिर्व्याजस्तुतिरित्यर्थः प्रथमेव्याजेनस्तुतिरितिचरमयोर्व्याजरूपास्तु

तरयोगोनविवक्षितः तथाचनिंदया स्तुतेःस्तुत्याचनिंदायाः स्तुत्यास्तुतेश्चोक्तिरभिव्यक्तिर्व्याजनिंदाख्यमलंकारांतरमित्यग्रेवक्ष्यते एवमाद्यप्रकारद्वयेस्तुतिनिंदयोः

तिरितिचव्युत्पत्तेः अतएवव्याजस्तुतिपदार्थानुगमाभावान्निंदयानिंदाभिव्यक्तिर्व्याजनिंदाख्यमलंकारांतरमित्यग्रेवक्ष्यते लक्षणंतुव्याजनिंदाभिन्नत्वेस

समानविषयत्वभिन्नविषयत्वाभ्यांप्रत्येकंद्वैविध्यमितिचत्वारोभेदाः अन्यस्तुभिन्नविषयस्तुतिकएकएवेतिपंचभेदाः उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निंदास्तुतिभ्यां

कृष्णोमुदेस्तुनःपूर्वत्रपरेष्टसाधनमत्रकंदुकशोधनार्थंनीवीविस्रंसनव्याजेनस्वेष्टसाधनमितिभेदः

स्तुतिर्निंदयोःकःस्वर्धुनिविवेकस्तेपापिनोनयसेदिवं साधुदूतिपुनःसाधुकर्तव्यंकिमतःपरंयन्मदर्थेविलूनासिदंतैरपिनखैर

पिनिं दयास्तुतेःस्तुत्यानिंदायावाअवगमनेव्याजस्तुतिःकःस्वर्धुनीत्युदाहरणेविवेकोनास्तीतिनिंदाव्याजेनगंगास्तुतिवदेवम

हापातकारिकृतवत्तोपिस्वर्गंनयतीतिव्याजरूपयानिंदयातत्प्रभावातिशयस्तुतिः साधुदूतीत्युदाहरणेमदर्थेमहांतंक्लेशमनुभूतव

त्यसीतिव्याजरूपयास्तुत्यामदर्थेनगतासिकिंतुरंतुमेवगतासिधिक्त्वांदूतिकाधर्मविरुद्धकारिणीमितिनिंदावगम्यते यथावा कस्ते

शौर्यमदोयोद्धुंत्वय्येकंसप्तिमास्थितेसप्तसप्तिसमारूढाभवंतिपरिपंथिनः अर्द्धंदानववैरिणागिरिजयाप्यर्द्धंशिवस्याहृतंदेवेत्थं

जगतीतलेस्मरहराभावेसमुन्मीलति गंगासागरमंबरंशशिकलानागाधिपःक्ष्मातलंसर्वज्ञत्वमधीश्वरत्वमगमत्

तिस्तुतिनिंदान्यतरपर्यवसायिस्तुतिनिंदान्यतरत्वंसर्वानुगतंवोध्यं कस्तइति नृपप्रतिकवेरुक्तिः त्वयियोद्धुमेकंसप्तिमश्वमास्थितेआरूढेसतिपरिपंथि

नःशत्रवःसप्ताश्वसमारूढाभवंतीत्यन्वयः सप्तसप्तयोऽश्वाअस्येतिसूर्यःसप्तचतेसप्तयः अश्वास्तत्समारूढाइतिद्वितीयेर्थोनिंदाद्योतकःत्वयासंमु

खाहताःसूर्यमंडलंभित्वादिवमुपगताइतिस्तुतौपर्यवसानं ९॥ अर्द्धमिति शिवस्यदेहार्धंदानवानांवैरिणाहरिणाआहृतंहरिहरात्मकस्यैकस्यविग्रह

कु॰ टी॰ एवं गिरिजया प्यवशिष्टार्धमाह तेहे देवराजन् इत्थमुक्तप्रकारेण जगतीतले स्मरहरस्याभावे समुन्मीलति प्रकाशमाने सति गंगासागरं प्रत्यगमदित्याद्यन्वयः

चं॰ शेषः स्मात त्वं पातालं त्वामिति पूर्वोन्वितं वैदुष्यादीति विद्वत्तादीत्यर्थः आदिनात पः शीलादि परिग्रहः दारिद्र्यादीत्यादि पदेन कुटुंबवाहुल्यादि प

४८ रिग्रहः न चात्र राजवर्णन प्रस्तावे कथं स्तुतेर्व्याजरूपत्वमिति वाच्यं स्तुतिपर्यवसानविवक्षायां स्वकीय भिक्षाटनोद्घाटनस्यासंगतत्वेन स्तुतेरुक्तनिंदारू

पोपालंभपर्यवसानस्यानुभवसिद्धस्याविरुद्धत्वात् कस्त्वमिति अंगदं प्रतिकस्यचिद्राक्षसस्य प्रश्नः रामरूपस्य राज्ञो भवने लेखार्थस्य संदेशस्य वाहको

त्वां मां च भिक्षाटने अत्राद्योदाहरणे सप्तसप्तिपदात्श्लेषमूलनिंदाव्याजेन स्तुतिर्व्यज्यते द्वितीयोदाहरणे सर्वज्ञः सर्वेश्वरोसीति राज्ञस्तुत्या व्याजरूपया मदीयवैदुष्यादि दारिद्र्यादि सर्वं जानन्नपि बहुप्रदानेन रक्षितुं शक्तोपि मह्यं किमपि न ददासीति निंदा व्यज्यते सर्वमिदं निंदास्तुत्योरेकविषयत्वे उदाहरणं भिन्नविषयत्वे निंदया स्तुत्यभिव्यक्तिर्यथा कस्त्वं वानर राम राज भवने लेखार्थ संवाहको यातः कुत्र पुरा गतः स हनुमान्निर्दग्धलंकापुरः बद्धो राक्षससूनुनेति कपिभिः संताडितस्तर्जितः सव्रीडात्तपराभवो वनमृगः कुत्रेति न ज्ञायते अत्र हनुमन्निंदया इतर वानर स्तुत्यभिव्यक्तिः स्तुत्या निंदाभिव्यक्तिर्यथा यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे न धनिनां ब्रूषे न चाटून्मृषा नैषां गर्ववचः शृणोषि न च तान्प्रत्याशया धावसि काले बालतृणानि खादसि परं निद्रासि निद्रागमे तन्मे ब्रूहि कुरंग कुत्र भवता किं नाम तप्तं तपः अत्र हरिणस्तुत्या राजसेवानिर्विण्णस्यात्मनो निंदाऽभिव्यज्यते अयमप्रस्तुतप्रशंसाविषय इति अलंकार

स्यी युत्तरं पुरा पूर्वमागतः निर्दग्धलंकापुरः स हनुमान्कुत्र यात इति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः बद्ध इत्याद्युत्तरार्धमंगदस्योत्तरं राक्षसस्य रावणस्य सूनुना बद्ध इति हेतोः कपिभिर्वानरैः सम्यक् ताडितस्तर्जितः स वनमृगः हनुमान्व्रीडया लज्जया आत्तः प्राप्तः पराभवो येन तादृशः कुत्र यात इति न ज्ञायत इत्यन्वयः यदि तिहे कुरंग यद्यस्माद्धनिनां मुखं मुहुर्मुहुर्वारंवारं नेक्षसे न पश्यसि मृषा मिथ्या चाटून् प्रियशब्दान् न वदसि यदिति सर्वत्र संबध्यते एषां धनिनां गर्वयुक्तं वचनं

परंकेवलंकालेक्षुधासमये स्वादसिभक्षयसिनिद्रायाश्चागमेचनिद्रांप्राप्रोषिततस्मात्कुत्रतीर्थेकिंनामतपस्त्वंतत्तद्ब्रूहीत्यन्वयः निर्विण्णस्यखिन्नस्यतेनहीत्य
स्यइतिस्तुत्यादितमित्यग्रतनेनान्वयः कल्हारंजलपुष्पविशेषः तत्संबंधिनः काल्हाराः सुखयंतीतिसुखाश्चतेशीतलाश्चेत्यर्थः अप्रकांडे अप्रस्तावे तथा
चाप्रस्तुताचासौप्रशंसाचेतिस्तुत्यतिरिरितिभावः नपरसेविनोः परसेविनः प्रशस्यतेस्तूयते मतद्वयेप्यसरस्वीजंदर्शयतिवस्तुतस्त्विति अभिव्यक्तिरिति

तेनहिसारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणानंतरंवैधर्म्येणापिदृश्यते यथा धन्याः खलुवनेवाताः काल्हाराः सुखशीतलाः अम
भिंदीवरश्यामंयेस्पृशंत्यनिवारिताः अत्रवाताधन्याइतिअप्रस्तुतार्थादहमधन्यइतिवैधर्म्येप्रस्तुतोर्थः प्रतीयतइतिस्तुत्यादि
तं इयमेवाप्रस्तुतप्रशंसानकार्यकारणनिबंधनेतिदंडी यदाह अप्रस्तुतप्रशंसास्यादप्रकांडेतुयास्तुतिः सुखंजीवंतिहरिणावनेष्व
परसेविनः अर्थैरयत्नसुलभैर्जलदर्भांकुरादिभिः सेयमप्रस्तुतैवात्रमृगवृत्तिः प्रशस्यते राजानुवर्तनक्लेशनिर्विण्णेनमनस्विने
ति वस्तुतस्त्वव्याजस्तुतिरित्येवयुक्तंस्तुत्यानिंदाभिव्यक्तिरित्यप्रस्तुतप्रशंसातौवैचित्र्यविशेषसद्भावात् अन्यथाप्रसिद्धव्याजस्तु
त्युदाहरणेष्वप्यप्रस्तुताभ्यांनिंदास्तुतिभ्यांप्रस्तुतेस्तुतिनिंदेगम्येतेइत्येतावताव्याजस्तुतिमात्रमप्रस्तुतप्रशंसास्यात् एवंचानया
प्रक्रिययायत्रान्यगतस्तुतिविवक्षयान्यस्तुतिः क्रियतेतत्रापिव्याजस्तुतिरेव अन्यस्तुतिव्याजेनतदन्यस्तुतिरित्यर्थानुगमसद्भावात्
यथा शिखरिणिक्वनुनामकियच्चिरंकिमभिधानमसावकरोत्तपः तरुणियेनतवाधरपाटलंदशतिबिंबफलंशुकशावकः अत्रशुकशा
वकस्तुत्यानायिकाधरसौभाग्यातिशयस्तुति

योः प्रस्तुतप्रशंसातौवैचित्र्यविषयआलंबनभूतोविशेषइत्यन्वयः अन्यथा ततोवैचित्र्येपितदंतर्भावो
गीकारेएवंचेति अन्यगतस्तुतिनिंदाभ्यामन्यगतनिंदास्तुत्यभिव्यक्तौव्याजस्तुतित्वसिद्धौचेत्यर्थः प्रक्रियया प्रकारेण शिखरिणीति नायिकांप्रतिनायकस्याल
ेतरुणि असौशुकबालकः नाभवितर्केक्वनुकस्मिन्शिखरिणिपर्वतेकियत्कालंचिरंकिमभिधानंकिंनामकंतपः ।। अकरोद्येनहेतुनातवाधरबसाटलंरक्तवर्ण

व्याजनिंदां लक्षयति निंदायाइति यत्रान्यनिंदयाऽन्यस्य निंदायाअभिव्यक्तिः पर्यवस्यति सा व्याजनिंदा इतरनिंदा व्याजेन निंदेति व्युत्पत्तेः विधेइति हे विधे त्वस्त्वं प्राक्
पूर्वं ते तदेकमेव शिरो यः अहरत अच्छिनत् स एव आर्यात् हरो निंधद्दत्यन्वयः निंदयेत्यभिव्यंग्ये त्वनेनान्विते निंदयाभिव्यंग्या विधे निंदा व्याजनिंदेत्यन्वयः वि
षमविपाकं दारुणपरिणामं विधिरेवेति विशेषतो गर्हणीयः निंदनीयः हे करटकाकत्वं रटरटनं कुरु यो सौ विधिः आम्रवृक्षे सरलेन सौम्येन कोकिलेन
सहवासं तवचकारेत्यन्वयः ननु केनाप्यालंकारिकेणानुक्तायाव्याजनिंदायाः कथमलंकारत्वेनांगीकरणमित्याशंक्याह प्रतिवंदीति तुल्ययुक्त्या प्रतिवंदीस्या

निंदायानिंदयाव्यक्तिर्व्याजनिंदेतिगीयते विधेसनिंद्यो यस्ते प्रागेकमेवाहरच्छिरः अत्र हरनिंदया विषमविपाकं संसारं प्रवर्तयतो विधे
रभिव्यंग्या निंदा व्याजनिंदा यथावा विधिरेव विशेषगर्हणीयः करटत्वं रटकस्तवापराधः सहकारतरौ चकार यस्ते सहवासं सरलेन को
किलेन अन्यस्तुत्याऽन्यस्तुत्यभिव्यक्तिरितिपंचमप्रकारव्याजस्तुतिप्रतिवंदीभूते यं व्याजनिंदानुयत्रान्यस्तुत्यान्यस्तुतेरन्यनिंदयान्य
निंदायाश्च प्रतीतिः तत्र व्याजस्तुतिव्याजनिंदालंकारयोरभ्युपगमे स्तुतिनिंदारूपाप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणेष्वप्रस्तुतप्रशंसा न वक्तव्या॥
तेषामपि व्याजस्तुतिव्याजनिंदाभ्यां क्रोडीकारसंभवादिति चेदुच्यते यत्राप्रस्तुतवृत्तांतात्स्तुतिनिंदारूपात्तत्सरूपः प्रस्तुतवृत्तांतः
प्रतीयते अंतश्छिद्राणि भूयांसीत्यादौ तत्र तल्ल्लभ्यावकाशा सारूप्यनिबंधनाप्रस्तुतप्रशंसा अत्रापि वर्तमानानां निवारयितुं शक्या अ
न्यस्तुत्याऽन्यस्तुतिरन्यनिंदयान्यनिंदेत्येवं व्याजस्तुतिव्याजनिंदे अपि संभवतश्चेत्का मंते अपि संभवेतां न तस्याः परित्यागः यद्यपि वि

धिरेव विशेषगर्हणीय इति श्लो॰

नीयेत्यत्यर्थः तथाच स्तुतिवन्निंदायामप्यप्रस्तुतप्रशंसा तो वैचित्र्यविशेषात्तदनंतर्भावे व्याजस्तुतौ चार्थानुगमाभावा
दनंतर्भावे पृथगलंकारतायाश्चौचित्याया तत्तत्प्राचीनैरनुक्तापि स्वीकर्तुमुचितेत्याशयः प्राप्नुक्तयोरेकः क्रतौ शंकुं तेष्वित्यावद्दकृत्रिमेत्यनयोरप्रस्तुतप्रशंसो
दाहरणत्वासंगतिमाशंकते नन्विति क्रोडीकारः स्वविषयीकरणं अन्यत्र तल्ध्यात्मकस्यालंकारद्वयस्य क्वचित्संकरेपि न दोष इत्याशयेन समाधत्ते॥एतच्च उदाहरणविस्यने

अप्रस्तुतप्रशंसायाः सैवाप्रस्तुतप्रशंसैव ९ लावण्येति इमां तन्वीं तन्वता सृजता वेधसा चेतसि कोऽर्थः कामनाविषयभूतः विनिहितः अभिसंहितः किंप्रयोजनमुद्दिश्य निर्मितेत्यर्थः ननु अनायासेनातिसुंदरतन्वीनिष्पत्तिरेव प्रयोजनं तदभावेऽपि वा लीलामात्रेण तन्निर्माणं स्यादत आह लावण्येत्यादि यतो लावण्यरूपस्य द्रविणस्य धनस्य व्ययो न गणितः महान्क्लेशोऽर्जितः कृतः स्वेच्छाचारिणो जनस्य उदासीनस्यापि हृदये चिंतैव ज्वरो निर्मितः एषापि वराकी दीना स्वगुणानुरूपस्य वरस्याभावाद्धतेव हता नष्टप्राया तथा च बहुव्ययसाध्यत्वादनिष्टानुबंधित्वाच्च न तन्व्याः प्रयोजनत्वं नापि लीलामात्रेण तन्निर्माणं च संभवतीति भाव

वाविशेषणस्य प्रभोस्तेन च विद्वत्तमतयास्थापितस्य मूर्खस्य च निंदा प्रतीयत इति तत्र सारूप्यनिबंधनाऽप्रस्तुतप्रशंसाप्यस्ति ९। तथापि सैव व्याजनिंदामूलेति प्रथमोपस्थिता सापि तन्न दुर्वारा। एवं च व्याजनिंदामूलकव्याजनिंदारूपेयमप्रस्तुतप्रशंसेति चमत्कारातिशयः एवमेव व्याजस्तुतिमूलकव्याजस्तुतिरूपाप्यप्रस्तुतप्रशंसा दृश्यते यथा वा लावण्यद्रविणव्ययो न गणितः क्लेशो महानर्जितः स्वच्छंदं चरतो जनस्य हृदये चिंताज्वरो निर्मितः एषापि स्वगुणानुरूपरमणाभावाद्वराकी हता कोऽर्थश्चेतसि वेधसा विनिहितस्तन्वीमिमां तन्वता अत्राप्रस्तुतायास्तरुण्याः सृष्टिनिंदाव्याजेन तन्निंदाव्याजेन च तत्सौंदर्यप्रशंसा प्रशंसनीयत्वेन। कविविवक्षितायाः स्वकवितायाः सृष्टिनिंदाव्याजेन तन्निंदाव्याजेन च शब्दार्थचमत्कारातिशयप्रशंसायां पर्यवस्यति अस्य श्लोकस्य वाच्यार्थविषये यद्यपि नात्यंतसामंजस्यं न हीमे विकल्पा वीतरागस्य विकल्पयितुं शक्याः ९ तन्निंदाव्याजेन तरुणीनिंदाव्याजेन त

त्सौंदर्यप्रशंसा शब्दार्थचमत्कारातिशयप्रशंसायां पर्यवस्यतीत्यन्वयः तन्निंदाव्याजेन स्वकवितानिंदाव्याजेन कवितासौंदर्यरूपा प्रस्तुतार्थः सात्यंतमस्फुटत्वात्कथमस्य पद्यस्य तत्परत्वमित्याशंकामपनेतुं भूमिकामारचयति अस्येत्यादि रसाननुगुणत्वादिति वीतरागे शृंगारस्यासंभवादिति भावः ननु शृंगारासंभवेऽपि तन्वीनिर्माणनिंदया शांतरसपरिपोषादस्यैव रसानुगुणत्वमत आह वीतरागेति नापि रागिण इत्यनंतरं इमे विकल्पा इत्यनुषज्यते ॥

कु॰ टी॰ विवक्षितेति स्वकविताभोदर्पेरंत्यर्थः अत एव वाच्यार्थासामंजस्यादेव वाच्यासंभवेपि वाच्यसामंजस्यासंभवेपि तथाच वाच्यार्थासामंजस्यमेवास्फुटे स्य प्रा
सं॰ मुनाविनानर्थंगमयतीतिभावः इत्यलंकारचंद्रिकायां व्याजनिंदाप्रकरणे आक्षेप इति स्वयमुक्तस्यार्थस्य किंचिन्निमित्तमभिसंधाय प्रतिषेध आक्षेपः
५० सूचितेति पक्षांतरपरिग्रहस्य पूर्वपक्षप्रतिक्षेपनियतत्वादितिभावः नचात्र कैमर्थ्यरूपपंचमप्रतीपप्रभेदेन गतार्थत्वं शंकनीयं तस्यात्र प्रतिषेधप्रतीति नि
मित्तत्वेनाप्राधान्यात् असंदिग्धमुदाहरति साहित्येति हे कविश्रेष्ठाः साहित्यसमुद्ररूपाणां भारतादीनां मंथनादिव परिशीलनादुत्थितं उत्पन्नं कर्णयो

रसाननुगुणत्वात् वीतरागहृदयस्याप्येवंविधविषयेष्वप्रवृत्तेश्च नापि रागिण इति युज्यते तदीय विकल्पेषु वराकीतिरूपणता
लिंगितस्य हतत्यसंगलोपहितस्य च वक्चसोऽनुचितत्वात् तुल्यरमणाभावादित्यस्यात्यंतमनुचितत्वाच्च स्वात्मनि तदनुरूपतासंभा
वनापामपि रागित्वे हि पशुप्रायतास्यात् ॐ तथापि विवक्षितप्रस्तुतार्थतायां न किंचिदसामंजस्यं अत एवास्य श्लोकस्याप्रस्तु
तप्रशंसापरत्वमुक्तं प्राचीनैः वाच्यासंभवेप्यप्रस्तुतप्रशंसोपपत्तेरिति आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् चंद्रसंदर्शया
त्मानमयवास्ति प्रियामुखं अत्र प्रार्थितस्य चंद्रदर्शनस्य प्रियामुखसत्वेनानर्थक्यं विचार्य अथवेत्यादिसूचितः प्रतिषेध आक्षे
पः यथावा साहित्यपाथोनिधिमंथनोत्थं कर्णामृतं रक्षत हे कवींद्राः यत्तस्य दैत्याइव लुंटनाय काव्यार्थचौराः प्रगुणीभवंति गृह्ण
तु सर्वे यदि वा यदि वा प्रयेत्तुं नास्ति क्षतिः क्वापि कवीश्वराणां रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्यैरद्यापि रत्नाकर एव सिंधुः
रमृतमिवाह्लादकं काव्यं रक्षत यद्यस्मात्तस्य लुंठनाय दैत्याइव काव्यरूपस्यार्थस्य वित्तस्य चोराः प्रगुणीभवंति व हुलीभवंतीत्यन्वयः गृह्णंत्विति पदिवोसयवे
त्यनेन समानार्थं लुप्तेषु अपहृतेषु सोल्लिखितेति स्वयमुड्डावितेत्यर्थः वैचित्र्याणां अर्थवैचित्र्याणां अर्थांतरपर्यवसितः अर्थांतरप्रतियोगिकत्वेनावस्थितः
विशेषव्यंग्यार्थविरोध संघटनेति संयोजनकाले उचितं पक्षैतव वचनं मिथ्यावचनं तस्य परिहारस्तेनोपलक्षिते यथार्थवादित्वे इत्यर्थः नाहं दूतीत्यत्र हि दूतीपदेन

न यथार्थवादित्वं तथापि तदुपलक्ष्यत्वात्तत्पर्यवसानोक्तिः ॥ नरेन्द्रेति संधिकरणार्थमागतानां दूतानामुक्तिः नरेन्द्राणां राज्ञां मौलिः श्रेष्ठः संधीति संधिकाले उचितं यत्कैतववचनं तत्परिहारेणोपलक्षिते इति पूर्ववदर्थः अत्राहुः संदेशहारिषु तन्निषेधस्य बाधात् संदेशहारिपदेन कैतववचनप्रयोक्तृत्वविशिष्टत्वं लक्ष्यते तन्निषेधेन च सत्यवादित्वरूपो विशेषोभिव्यज्यत इत्ययमेव निषेधेन विशेषाक्षेपो न तु सर्वं जगतीपालकस्येत्यादिर्विशेषो निषेधेन केवलेनाक्षेप्तुं शक्यते तस्य जगत्कुटुंबिन इत्युत्तरार्धगम्यत्वात् एवं स्थिते कथमुच्यते तव न कश्चिदपीत्यादौ इति तत्रोच्यते न वयमिति निषेधाभावे केवलादुत्तरार्धान्नोक्तविशेषावगतिः स्यात् संधि

अत्र प्रथमश्लोकेन प्रार्थितस्य कामार्थचोरेभ्यो रक्षणस्य स्वोल्लिखितत्वे वित्राणां समुद्रगतरत्नजातवदक्षयत्वं विचिंत्य प्रतिषेधआक्षेपः निषेधाभासमाक्षेपं बुधाः केचन मन्वते नाहं दूती तनोस्तापस्तस्याः कालानलोपमः केचिदलंकारसर्वस्वकारादय इत्थमाहुः न निषेधमात्रमाक्षेपः किंतु यो निषेधो बाधितः सन् अर्थांतरपर्यवसितः किंचिद्विशेषमाक्षिपति स आक्षेपः यथा दूत्या उक्तौ नाहं दूतीति निषेधो बाधितत्वादाभासरूपः संघटनकालोचितकैतववचनपरिहारेण यथार्थवादित्वे पर्यवस्यन्निदानीमेवागत्य नायिकोज्जीवनीयेति विशेषमाक्षिपति ॥ यथा वा नरेन्द्रमौले न वयं राजसंदेशहारिणः जगत्कुटुंबिनस्तेयन शत्रुः कश्चिदीक्ष्यते अत्र संदेशहारिणामुक्तौ न वयं संदेशहारिण इति निषेधोनुपपन्नः संधिकालोचितकैतववचनपरिहारेण यथार्थवादित्वे पर्यवस्यन्सर्वजगतीपालकस्य तव न कश्चिदपि शत्रुभावेनावलोकनीयः किंतु सर्वेपि राजानो भृत्यभावेन संरक्षणीया इति विशेषमाक्षिपति ॥

कालोचितकैतववचनत्वेनैव संभाव्यमानत्वात् अपि तु तत्कालीनसंध्यभिप्रायमात्रावगमः निषेधेन तु तत्परिहारे पुनरुक्तविशेषावगम इत्यनुभवसाक्षिकमेतत् सत्यवादित्वं तूक्तविशेषव्यंजनीये द्वारभूतं न तु तदेव विशेषरूपम् चमत्कारित्वात् अत एव नाहं दूतीत्यत्र वस्तुवादित्वादिर्विशेषोभिव्यज्यत इत्यलंकारसर्वस्वकारः वस्तुवादित्वमादिर्द्वारभूतं यस्य तादृशो विशेष इति तदर्थ इति एतेन नाहं दूतीति पूर्वोदाहरणमपि व्याख्यातं अस्यैव प्रभेदांतरमाह आक्षेपोन्य इति

प्रार्थनया मरणसूचनद्वारेण गर्भितः व्यंग्यत्वेनांतर्भावितः एतच्च तिरोहितइत्यस्यार्थकथनं तदेवमगच्छेति भिन्नत्वे सति चमत्कारकारि निषेधत्वं सामान्यलक्षणं बोध्य इत्यलंकारचंद्रिकायामाक्षेपालंकारप्रकरणम् ॥ ६ ॥ आभासत्व इति विरोधस्य आभासत्वे आभासतो भासमानत्वे सति विरोधाभासो नामालंकारः आभासत इत्याभासः विरोधश्चासावाभासश्चेति व्युत्पत्तेः इषदर्थकेन वाङाभानस्यापातरूपत्वमर्थांतरपरिहार्यत्वरूपं बोध्यते तथा चैकाधिकरण्येन प्रतीयमानयोः कार्यकारणत्वेना गृह्यमाणयोर्धर्मयोराभासमानाः पर्यवसन्नविरोधत्वं लक्षणं द्रष्टव्यं शनिरशनिश्च तमुच्चैरित्यादावतिव्याप्तिवारणायाद्यं विशेषणं अप्यलाक्षारसासिक्तं रक्तं तच्चरणाद्वयमिति विभावनावारणाय द्वितीयं पर्यवसितस्य विरोधस्य दोषत्वादपर्यवसन्नत्वं विरोधविशेषणमिति दिक् श्लेषेति हारोः नयोरस्तीत्यर्थे विरोधः

आक्षेपोन्योविधौव्यक्ते निषेधच तिरोहिते गच्छगच्छसि चेत्कांत तत्रैवस्याज्जनिर्मम अत्र गच्छेति विधिर्व्यक्तः मागा इति निषेधस्ति
रोहितः कांतो दूरदेशे निजजन्मप्रार्थनयात्ममरणसंसूचनेन गर्भीकृतः यथा वा न चिरं मम तापाय तव यात्रा भविष्यति यदि या
स्यसि यातव्यमलमाशंकयापि ते अत्रापि न चिरं मम तापायेति स्वमरणसंसूचनेन गमननिषेधो गर्भीकृतः ॥ ७ ॥ आभासत्वे विरोधस्य
विरोधाभास इष्यते विनापि तन्वि हारेण वक्षोजौ तव हारिणौ अत्र हाररहितावपि हारिणौ हृद्याविति श्लेषमूलको विरोधाभासः यथा
वा प्रतीपभूपैरिव किं ततो भिया विरुद्धधर्मैरपि भेत्तृतोज्झिता अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा स यद्विचारदृक् चारदृगप्यवर्तत ॥

मनोहारिणा विपर्ययेन तत्परिहारः प्रतीपेति तस्मान्नलात् भयेन कुलापतिकूलनृपैरिव विरुद्धधर्मैरपि भेत्तृता भेदकारिता त्यक्ता किमित्युत्प्रेक्षा यस्मात् नलः अमित्राणां
शत्रूणां जयकृदपि ओजसा मित्रस्य रवेर्जेयकृत् अथ च मित्रजिदेव न मित्रजिदिति विरोधः चारदृष्टिरपि विचारे दृष्टिर्यस्य तादृशः विगतचारदृगिति च विरोधः विरो
धते विरोधसमाधानरूपोत्प्रेक्षाशिरः प्रधानं यस्य तादृश इत्यर्थः यत्तु विरोधसमाधानात्मिकया मुखस्थितयोत्प्रेक्षया विरोधस्योत्थानमेव भग्नमिति कथमत्र विरोधालंका
र इति केनचित्तु मनसापि विमनसेवाभिहितं तदसारं विरोधभानमंतरेण विरुद्धधर्मैरपीत्याद्युत्प्रेक्षायाएवानुत्थानेन श्लेषमूलमाभासमानं विरोधमुपजीव्यैव विरोध
सांगोत्प्रेक्षायाश्चार्थांतरानुगृहीतायास्तत्प्राधान्येनपश्चादवस्थितत्वादिति

इत्यलंकारचंद्रिकायां विरोधप्रकरणम् विभावनेति प्रसिद्धे कारणाभावे पिकार्योत्पत्तिर्विभावनालंकारः विभाव्यते कारणांतरं यस्यामिति व्युत्पत्तेः कारणाभा
वश्चपाद्व आर्यावेतिसर्वत्रलक्षणसमन्वयोवोध्यः एतदेवतंत्रेण सकलविभावनाप्रकारसाधारणं सामान्यलक्षणमाद्यप्रकारविशेषलक्षणं चवोध्यं तत्रा
घंदर्शितमेव द्वितीयंतु कारणान्विताभावकथनपूर्वकं कार्योत्पत्तिकथनमित्युदाहरणविशेषवलादेवगम्यतइति विविच्यनदर्शितं प्रतिवंधके सतिकार्योत्पं
तिरूपे तृतीयप्रकारेऽतिव्याप्तेर्वारणायान्वितेति तत्रप्रतिवंधकस्यवस्तुतः कारणाभावरूपस्यकथनेपिनकारणान्वितत्वेनकथनमिति तन्निरासः प्रकारप

अत्रविरोधसमाधानोत्प्रेक्षाशिरस्कोविरोधाभासइतिपूर्वस्माद्भेदः विभावनाविनापिस्यात्कारणंकार्यजन्मचेत् ॥ अप्यला
क्षारसासिक्तं रक्तंत्वच्चरणद्वयं अत्रलाक्षारसासेकरूपकारणाभावेपिरक्तिमाकथितः स्वाभाविकत्वेनविरोधपरिहारः यथावा
अपीतक्षीवकादंवमसंमृष्टामलांवरं अप्रसादितसूक्ष्मांवुजगदासीन्मनोरमं अत्रपानादिप्रसिद्धहेत्वभावेपिक्षीवत्वादि
निवद्धं विभाव्यमानशरत्समयहेतुकत्वेनविरोधपरिहारः यथावावरतनुकवरीविधायिनासुरभिनखेननरेंद्रपाणिना अ
चवितकुसुमापिवल्लरीसमजनिवृतनिलीनषट्पद्य अत्रवल्लर्यांपुष्पाभावेपिभृंगालिंगनंनिवद्धंतत्रवरतनुकवरीसंक्रांतसौर
भनरपतिनखसंसर्गरूपहेत्वंतरविशेषणमुखेनदर्शितमितिविरोधपरिहारः हेतूनामसमग्रत्वेकार्योत्पत्तिश्चसामता अस्त्रैर
तीक्ष्णकठिनैर्जगज्जयतिमन्मथः अत्रजगज्जयेसाध्येहेतूनामस्त्राणामसमग्रत्वतीक्ष्णत्वादिगुणवैकल्यं यथावा उद्यानमारु

वकेपिकारणान्विताभावस्यार्थतोगम्यत्वात्कथनेति अप्यलाक्षेति लाक्षारसेनअासमंतात्सिक्तंलाक्षारसासिक्तं पश्चान्नञ्समासः तस्याःकामिन्याः अपीतेति
अपीताःपानशून्याःक्षीवामत्ताःकादंवाःकलहंसायत्र तथा असंमृष्टंसंमार्जनशून्यममलमेवरमाकाशंयत्र एवमप्रसादितंवस्त्रगालनकतककक्षोदप्रक्षेपादि
ना स्वसादनंतच्छून्यंसूक्ष्मंलघ्वंवुयत्रैवंभूतंजगन्मनोहरमासीदित्यन्वयः परमार्थतस्तुशुद्धांघ्रित्यवकाव्यादर्शेदृष्टःपाठः विभाव्यमानेति वर्ण्यमानेसदः

वरेति वरतनोः केशपाशरचनासंपादकेन अत एव सुरभिनखेन शशांहस्तेन अवचित कुसुमा लूनपुष्पा विलतावृत्ता सकन्भमरासंजातेत्यर्थः हेतूनामिति अम
मग्रत्वेहे तुतावच्छेदकस्य धर्मस्य तत्संबंधस्य वा वैकल्ये सति असेरितिधर्मवैकल्योदाहरणं संबंधवैकल्ये उदाहरति उद्यानेति विलोचने कर्मभूते उदस्र
यति उद्गताश्रूणि कुर्वतीत्यर्थः क्रियतिधात्वर्थत्वाभिप्रायं स्पर्शनस्य संयोगरूपत्वात् ॥ द्रूमां द्वितीयप्रकाररूपां विभावनां व्याजहारेति गुणजातिक्रि
यादीनां यत्र वैकल्यदर्शनं विशेषदर्शनापेक्षा सा विशेषोक्तिरिष्यत इति ग्रंथेन व्यवहृतवानित्यर्थः एतेन प्रथमप्रकारात् द्वितीयप्रकारस्य वैलक्षण्यं दुरुपपा

उदस्रयंति पांथानामस्पृशंतो विलोचने अत्र बाष्पोद्गमनहेतूनामसमग्रत्वस्पर्शनक्रियावैकल्यं ॥ द्रमां विशेषोक्तिरिति दंडी
माजहार यतस्तत्र प्रथमोदाहरणे मन्मथस्य महिमाति शयरूपो द्वितीयोदाहरणे चंपकरेणूनामुद्दीपकतातिशयरूपश्च विशे
षः ख्याप्यत इति अस्माभिस्तु तीक्ष्णत्वादिवैकल्यमपि कारणविशेषाभावरूपमिति विभावना प्रदर्शिता कार्योत्पत्तिस्तृतीया
स्यात्सत्यपि प्रतिबंधके नरेंद्रानेव ते राजन्दशत्यसिभुजंगमः अत्र नरेंद्रा विषवैद्याः सर्पदंशप्रतिबंधकमंत्रौषधिशालिनः श्लेषे
ण गृहीता इति सत्येव प्रतिबंधके कार्योत्पत्तिः यथा वा चित्रं तपति राजेंद्र प्रतापतपनस्तव अनातपत्रमुत्सृज्य सातपत्रं द्विषद्गणं
अकारणात्कार्यजन्म चतुर्थी स्याद्विभावना शंखाद्वीणानिनादोयमुदेति महदद्भुतं अत्र शंखत्वेन कमनीयः कामिनीकंठस्तंत्री
निनादत्वेन तद्गीतं चाध्यवसीयत इत्यकारणात्कार्यजन्म यथा वा तिलपुष्पात्समायाति वापुश्चंदनसौरभः इंदीवरयुगाच्चित्रं निः

रमितिवदन्नपास्तः वैलक्षण्याभावे हि प्राचामलंकारांतरत्वेन कथनमसंतानुपपन्नमेव स्यात् अस्ति च स्वरूपतः कारणाभावकथनात्कारणगतधर्मवैकल्य
द्वारेण तद्विशिष्टकारणाभावकथने सत्त्वप्रसिद्धो विच्छित्तिविशेषः प्रकारांतरास्वीकारे लाघवमिति तु स्वीयलाघवोद्भावनमिति तत्तमधिकेन कार्योत्पत्तिरिति
प्रतिबंधके सत्यपि कथनं तृतीया विभावना नरेंद्रानिति नरेंद्रो वार्तिके राज्ञि विषवैद्ये पि कथ्यत इति त्रिः अति ःखड्ग एव भुजंगमः चित्रमिति प्रताप एव तपनः

स्यातपत्रेणसहितेसातपत्रं उदितइति कस्यचिद्राजकुमारस्यप्रतापवर्णनं कुमाररूपेसूर्येउदितेसतिकोऽपृथिव्यावलयंमंडलमेवकुवलयंकुमुदमुद्भासंश
स्यातपत्रेणसहितेसातपत्रं उदितइति कस्यचिद्राजकुमारस्यप्रतापवर्णनं कुमाररूपेसूर्येउदितेसतिकोःपृथिव्यावलयंमंडलमेवकुवलयंकुमुदमुल्लासंश
श्रोति क्षत्रंक्षत्रियकुलंनभाति अथचनक्षत्रंभातीतिविचित्रतयापरेषांराजकुमाराणांपाणिकमलानिमुकुलीभवंतिसंकुचंति अंजलिंविधातदाकृतीनिभवं
तीत्यर्थः ५ अविवेकीतिविवेकोविशेषदर्शनंविश्लेषश्चतच्छून्यंपरस्परसंश्लिष्टत्वात् कुचयुगंकर्तृजगत्त्रयंहेतुनामश्रुतिर्वेदः कर्णश्चप्रणपःपरिवक
यशाद्इतिकाएवदातत्वात्कल्पतरुः अत्रपयोधिजन्मात्कल्पतरोःकारणस्यपयोधेरुत्पत्तिःषष्ठीविभावना जातेतिजातु कदाचित्कनकलतेवकनकलताकामि
विरुद्धात्कार्यसंपत्ति र्दृष्टाकाचिद्विभावनाशीतांशुकिरणास्तन्वींहंतसंतापयंतितां अत्रतापनिवर्तकतयातापविरुद्धैरिंदुकिरणै
स्तापजनिरुक्ता यथावा उदितेकुमारसूर्येकुवलयमुल्लसतिभातिनक्षत्रं मुकुलीभवंतिचित्रपरराजकुमारपाणिपद्मानि ५॥
यथावा अविवेकिकुचद्वंद्वंहंतुनामजगत्त्रयं श्रुतिप्रणयिनोरक्ष्णोरयुक्तंजनमारणं पूर्वोदाहरणयोःकारणस्यकार्यविरोधित्वं
स्वाभाविकंद्वहतुश्रुतिप्रणयित्वरूपागंतुकगुणप्रयुक्तमितिभेदः कार्यात्कारजन्मापिदृष्टाकाचिद्विभावना यशःपयोराशिरभूत्क
रकल्पतरोस्तव यथावा जातालताहिशैलेजातुलतायांनजायतेशैलः संप्रतितद्विपरीतंकनकलतायागिरिद्वयंजातं कार्याज्जनि
विशेषोक्तिःसतिपुष्कलकारणे हृदिस्नेहक्षयोनाभूत्स्मरदीपेज्वलत्यपि यथावा अनुरागवतीसंध्यादिवसस्तत्पुरःसरःअहो
दैवगतिश्चित्रातथापिनसमागमः अत्रसंभवार्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनं कोवेदगोपशिशुकःशैलमुत्पाटयेदिति ॥ ५ ॥
नीगिरिद्वयमिवस्तनद्वयं इत्यलंकारचंद्रिकायांविभावनाप्रकरणं विशेषोक्तिंलक्षयति कार्याजनिरिति पुष्कलेसहकारिसंपन्नेकारणेसतिप्रसिद्धकार
णसमूहेसतीतियावत्कार्यस्याजनिरनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः विशेषस्यअनुत्पत्तिनिमित्तस्योक्तिरवगतिर्यत्रेतिव्युत्पत्तेः अनुरागेति अनुरागोरक्तिमारतिश्चप
रःसरोऽग्रवर्ती आज्ञाकरश्च पूर्वोदाहरणेनुक्तनिमित्ता इहदैवगतिवैचित्र्यस्यनिमित्तस्योपादानादुक्तनिमित्तेतिभेदः इतिविशेषोक्तिप्रकरणम् असंभवइति ॥

कस्यचित्सदार्थस्यनिष्पत्तेरसंभावनीयत्ववर्णनमसंभवोनामालंकारः गोपशिशुकः गोपालबालकः निंदायांस्वार्थेवाकप्रत्ययः उद्धरेत् अयमिति वारांजलानां निलयः स्थानंतृष्णापिपासा अर्थाभिलाषश्चतरलितंचंचलीकृतंश्रितः आश्रितः मुनिरगस्त्यः एनंसमुद्रंक्षणात् आसमंतात्पास्यतिइदंकोजानीतइत्यन्वयः कीदृशंनिजकरपुटीकासंपुटमेवकोटरंविलंतद्गतं तथातात्पस्यतोग्लायंतस्तिमयोमत्स्यामकराश्चयस्यैवंभूतमित्यर्थः इत्यसंभवालंकारप्रकरणं ५ विरुद्धमिति १ अदृश्यमित्यर्थः भिन्नदेशत्वंभिन्नाधिकरणत्वंविषजलं हालाहलंच संगतस्यभावः सांगत्यंतदभावोऽसंगत्वं अजस्रमिति दमयंतीप्रतिहंसोक्तिः

अपांवासमेकोनिलयइतिरत्नाकरइतिश्रितोस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः कएवंजानीतेनिजकरपुटीकोटरंगतं क्षणादेनंताम्यत्तिमिमकरमापास्यतिमुनिः ५ विरुद्धंभिन्नदेशत्वेकार्यहेत्वोरसंगतिः विषंजलधरैःपीतंमूर्छिताःपथिकांगनाः ययोःकार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वंविरुद्धंतयोस्तन्निवध्यमानमसंगत्यलंकारः यथात्रविषपानमूर्छयोर्भिन्नदेशत्वं यथावा अहोखलभुजंगस्यविचित्रोयंवधक्रमः अन्यस्यदशतिश्रोत्रमन्यःप्राणैर्वियुज्यते क्वचिदसंगतिसमाधाननिबंधनेनचारुतातिशयः यथावा अजस्रमारोहसिदूरदीर्घांसंकल्पसोपानततिंतदीयां श्वासान्सवर्षत्यधिकंपुनर्यद्ध्यानात्तवत्वन्मयतामवाप्यविरुद्धमितिविशेषणाद्यत्रकार्यहेत्वोर्भिन्नदेशत्वंनविरुद्धंतत्रनासंगतिः यथा भ्रूचापवल्लींसुमुखीयावन्नयतिवक्रतां तावत्कटाक्षविशिखैर्भिद्यतेहृदयंमम अन्यत्रकरणीयस्यततोन्यत्रकृतिश्चसा अन्यत्कर्तुंप्रवृत्तस्यतद्विरुद्धकृतिस्तथा

हेदमयंतित्वंतदीयांनलसंबंधिनीदूरमत्यंतदीर्घांसंकल्पोमनोरथस्तद्रूपसोपानपरंपरांअजस्रंनिरंतरमारोहसि सपुनर्नलः अधिकंश्वासान्वर्षतिमुंचतीतियत्तत्तवध्यानात्त्वन्मयतांतत्स्वरूपतामवाप्येत्यन्वयः अत्रचतुर्थपादेनासंगतिसमाधानं भ्रूचापेति भ्रूचापवल्लींभ्रूस्वरूपधनुर्लतां यादृशीतिपरिमाणार्थंवक्रतांनयति आकर्षतीतियावत् तावत्परिमाणंत्वदयंभिद्यतइत्यर्थः अत्रहृदयभेदधनुराकर्षणयोःकार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वमेवदृश्यमि

अन्यत्रेति अन्यत्रकर्तव्यस्य वस्तुनस्ततोन्यस्मिन्नधिकरणे या कृतिः करणं तदपि असंगतिरित्यनुषज्यते तया अन्यत्कार्यं कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकार्यकरणात्तृतीया अ
संगतिः अपगतं पारिजातं यस्यांस्ताद्यांस्वर्गं तया पारिजाततरुरहितां अकृथाः कृतवान् एवं गोत्रायाः पृथिव्या उद्धाराय पुरा वराहावतारे प्रवृत्तोपि त्वं गोत्रा
णां पर्वतानामुद्भेदं दलनमकरोः कृतवानित्यर्थः श्लेषोत्थापिता श्लेषमूलकाभेदाध्यवसायोत्थापिता यथा वेति हे भुवनकवीर चोलदेशाधिपसिंहसदृश
तवखड्गेन खंडिता ये सपत्नाः शत्रवस्तद्विलासिनीनामभिनवा अदृष्टपूर्वा भूषा भूषणानि भवंति यथा नेत्रेषु कंकणं जलकणमेव कंकणं वलयं भवती
त्यनुषंगः अयेति समुच्चये ऊरुषु च पत्रयुक्तावल्लीसेव पत्रिकास्त्वना करपल्लवेषु तिलपुलकं जलमेव ललाटभूषणमिति मोहमिति हे अखिलेश्व

अपारिजातां वसुधां चिकीर्षयां तथाकृथाः गोत्रोद्धारप्रवृत्तोपि गोत्रोद्भिदं पुराकरोः अत्र कृष्णं प्रति त्राकस्य सोपालंभवचने भुविवि
कीर्षित तयातत्र करणीयं अपारिजातत्वं दिवि कृतमित्येकाऽसंगतिः पुरागोत्राया उद्धारप्रवृत्तेन वराहरूपिणा तद्विरुद्धं गोत्राणां
दलनंखुरकुट्टनैः कृतमिति द्विविधापि श्लेषोत्थापिता ॱ यथावा त्वत्खड्गखंडितसपत्नविलासिनीनां भूषा भवंत्यभिनवा भुव
नैकवीर नेत्रेषु कंकणमयारुषपत्रवल्लीर्वालेंद्रसिंहतिलक करपल्लवेषु मोहं जगत्त्रयभुवामपनेतुमेतदादाय रूपमखिलेश्वर
देहभाजां निःसीमकांतिरसनीरधिनामुनैव मोहं प्रवर्द्धयसि मुग्धविलासिनीनां अत्राद्योदाहरणे कंकणादीनामन्यत्रकर्तव्यत्वप्र

रजगत्त्रयवर्तिनां देहधारिणां मोहमपनेतुं एतत्तद्रूपं कृष्णशरीरमादाय मर्यादातिक्रांतकांतिरूपरससमुद्रेणामुनैव रूपेण सिद्धमिति नोपन्यस्तं ॥
सुंदरस्त्रीणां मोहं प्रवर्द्धयसीत्यन्वयः अत्रेति अनयोर्मध्ये इत्यर्थः आद्योदाहरणे द्वितिलक्षणानुगतिरित्यन्वयः भवति नाभवत्यर्थेन भवनेनेति यावत् भा
वनारूपा भवनप्रयोजककव्यापाररूपा यत्तु अन्यत्रकरणीयस्येत्याद्यसंगतिप्रकारद्वयांतरकथनमयुक्तं अपारिजातामित्युदाहरणे पारिजातराहित्यविको
धारूपकारणस्याकार्येण पारिजातराहित्येन वैयधिकरण्याप्रतिसंधानेन प्राथमिकासंगतितो वैलक्षण्यानुपपत्तेः आलंबनाख्यविषयतासंबंधेन चिकीर्षायाः

सामानाधिकरण्येन कार्यमात्रं प्रतिहेतुत्वात् एवंनेत्रेषुकं कणमित्यादौ कंकणत्वनेत्रालंकारत्वयोर्विरुद्धयोः सामानाधिकरण्यवर्णनाद्विरोधाभासत्वमुचितं ए
वंगोत्रोद्धारप्रवृत्तोपीत्युदाहरणे विरुद्धात्कार्यसंपत्तिर्दृष्टा काचिद्विभावनेत्युक्तविभावनाप्रकारेणैव गतार्थत्वादसंगतिभेदांतरकल्पनानुचिता मोहमित्या
दावपि मोहनीवर्तकत्वमोहजनकत्वयोर्विरुद्धयोरेकत्र वर्णनाद्विरोधाभास एवेति केचिदुक्तं तदसंगतं उक्तसंबंधेन चिकीर्षाया हेतुत्वासिद्धेः नहि य
दधिकरणे कार्यचिकीर्षा तदधिकरणमंतर्भाव्योक्तसंबंधेन चिकीर्षायाः कार्यहेतुत्वं तांत्रिकसंमतं युक्तं वा अन्यत्र चिकीर्षितस्यापि प्रमादादिनान्यत्र
करणेन व्यभिचारात् अत एवैवंविधे वैय्यधिकरण्यस्य विरुद्धत्वादपि न प्राथमिकासंगत्यंतर्भावसंभवः वस्तुतस्तु विषं जलधरैः पीतं मूर्छिताः पथिका

भवति नाभावनारूपा अन्यत्रकृतिराक्षिप्यतद्गतिलक्षणानुगतिः विषमं वर्ण्यते पत्र घटनाननुरूपयोः केयं शिरीषमृद्वंगी क्वता
वन्मदनज्वरः अत्रातिमृदुत्वेनातिदुःसहत्वेन चाननुरूपयोरंगनामदनज्वरयोर्घटना यथावा अभिलषसि यदीदोर्वक्त्रलक्ष्मीं
मृगाक्ष्याः पुनरपि सकृदब्धौ मज्ज संक्षालयांकं सुविमलमथ बिंबं पारिजातप्रसूनैः सुरभय वदनो चेत्त्वं क्व तस्या मुखं क्व पूर्वं त्र वस्तु
सती घटनाभ्यत्रचंद्रवदनलक्ष्म्योस्तत्किंनाघटनेति भेदः विरूपकार्यस्योत्पत्तिरपरं विषमं मतं कीर्तिप्रसूते धवलां श्यामा तव

गनादूत्यत्रेव नात्र कार्यकारणवैय्यधिकरण्यप्रयुक्तो विच्छित्तिविशेषोऽपि त्वन्यत्रकर्तव्यस्यान्यत्रकरणप्रयुक्त एवेति स्वहृदयमेव प्रष्टव्योऽयं एवंनेत्रेषुकं कणमित्य
त्रसत्यपि विरोधाभासेऽन्यत्र चमत्कारित्वेन क्रमालंकारभावोऽन्यत्रकर्तव्यस्यान्यत्रकरणरूपाऽसंगतिरपि प्रतीयमाना न शक्या निराकर्तुं एवंगोत्रोद्धार प्रवृ
त्तोपीत्युदाहरणे गोत्रोद्धारविषयकप्रवृत्तेर्गोत्रोद्भेदरूपकार्ये विरुद्धत्वाविरुद्धात्कार्यसंपत्तिरपि विभावनेत्यपि न युक्तं गोत्रोद्धारप्रवृत्तेर्गोत्रोद्भेदनिवर्तक
त्वाभावेन तद्विरुद्धत्वाभावात् कथंचित्तदभ्युपगमेऽपि अन्यत्कार्यकर्तुं प्रवृत्तेन ततनत्तद्विरुद्धकार्यांतरकरणरूपाऽसंगतिरपि मोहं जगत्त्रयभुवामित्यादौ च म
कारित्वेन न व्याप्तिकाननिवारयितुं शक्यते न चात्रापि मोहनिवर्तकान्मोहोत्पत्तेः सैव विभावनेति वाच्यं मोहनिवर्तकस्य सिद्धवदप्रतीतेः ॥

अतएवनविरोधाभासोपिविशेषोक्तिकथनंत्वत्रासंगतमेव नहिगोत्रोद्धारविषयकप्रवृत्तिरूपकारणसत्वेपिगोत्रोद्धाररूपस्यकार्यस्यानुत्पत्तिरिहप्रतिपा
द्यते किंतुविरुद्धकार्योत्पत्तिरेवेतिविभावनीयम् इत्यसंगतिप्रकरणम् विषममिति परस्परमानुरूप्यरहितयोः पदार्थयोर्यत्रघटनासंबंधोवर्ण्यते
तत्रविषमंनामालंकारः संबंधश्चसंयोगादिः उत्पाद्योत्पादकभावश्चेतिसर्वप्रकारसाधारणमेतल्लक्षणंबोध्यं अभिलषसीति अंकंकलंकं संक्षा
लय प्रक्षालय अथप्रक्षालनानंतरं नोचेत्तस्यामुखं कलंकइतिवदेत्यन्वयः वस्तुसती वस्तुगत्याविद्यमानाचंद्रेति चंद्रश्चवदनलक्ष्मीश्चतयो
रित्यर्थः विरूपकार्यस्येति कारणविलक्षणस्वरूपस्येत्यर्थः कृपाणिका खड्गः प्रक्रमेणेतिप्रक्रमः परिपाटीस्वसजातीयकार्यगुणोत्पादकत्वरूपावि

अत्रकारणगुणप्रक्रमेणविरुद्धात्स्वधामाद्भवलोत्पत्तिः कार्यकारणयोर्निवर्त्यनिवर्तकत्वे पंचमीविभावना विलक्षणगुणाश्रा
त्तित्वेत्वयंविषमइतिभेदः ५ अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चतदिष्टार्थसमुद्यमात् भक्ष्याशयाहिमंजूषांदृष्ट्वाखुस्तेनभक्षितः इष्टार्थ
मुद्दिश्यकिंचित्कर्मारभ्यवतोनकेवलमिष्टस्यानवाप्तिः किंतुततोऽनिष्टस्यापिप्रतिलंभश्चेत्तदपिविषमोयथाभक्ष्यप्रेप्सयासर्प
पेटिकादंष्ट्राप्रविष्टस्यमूषकस्यनकेवलंभक्ष्यालाभः किंतुस्वरूपहानिरपीति यथावा गोपालइतिकृष्ण   चंप्रचुरक्षीरवां
छयाश्रितोमातृस्तनक्षीरमप्यलभ्यंत्वयाकृत इदमर्थावाप्तिरूपेष्टार्थसमुद्यमादिष्टानवाप्तावनिष्टप्रतिलंभेचोदाहरणं ॥

रुद्धाकार्यसंपत्तिरितिपंचमविभावनाप्रकारेणाभेदमाशंक्याह कार्येति अयंविषमः उक्तविषमालंकारप्रभेदः तृतीयप्रकारमाह ५ अनिष्टस्यापीति अपिभि
न्नक्रमः इष्टार्थसमुद्यमात् अनिष्टस्यावाप्तिरपिचेत्तत् विषममित्यर्थः अपिनाइष्टानवाप्तिः संगृह्यते चकारः पूर्वोक्तविषमसमुच्चयार्थः भक्ष्येति अ
हिमंजूषांसर्पपेटिकांदृष्ट्वाभक्ष्यस्याशयाप्रविष्ट आखुर्मूषकस्तेन भक्षितइत्यन्वयः यत्तुप्रविश्यइत्यस्यागम्यमानत्वान्न्यूनपदत्वमितिकेनचिदुक्तंतदा
भिनिवेशप्रादुष्टत्वहृदः   यानुभवविकत्थनमित्युपेक्षणीयं अनिष्टस्यापिप्रतिलंभइत्यत्राप्यपिर्भिन्नक्रमोबोध्यः गोपालइतिहेकृष्णत्वंगोपालइतिहेतो

कु॰ टी॰ त्वयातु मातृस्तनदुग्धमप्यलभ्यं कृतं मुक्तिदाने नेति भावः पूर्वत्रेष्टानवाप्तिरर्थगम्या इह त्वपिशब्दगम्येति शेषः इदमिति उदाहरणमिति च जातावेकवच
चं॰ नं दिवीति भुवि सैंहिकेयस्य सिंहिकापुत्रस्य सिंहस्य भयात् दिवि आकाशे चंद्रमाश्रितवतः शशस्य मृगस्याश्रयस्याश्रयसहितस्य ततः सैंहिकेयाद्राहोर्भयमे
५५ नतदेतत्त्वं गिपयस्पेत्यन्वयः परेति परस्यानिष्टावाप्तिरूपोपदृष्टार्थ इत्यर्थः तदुभयं इष्टानवाप्त्यनिष्टावाप्तिद्वयं दिधक्षन्निति दग्धुमिच्छन् नो रावणः मारुते
हनुमतो वालपुच्छं दग्धुमिच्छंस्तं वालमादीप्य दीपयति स्मेत्यर्थः प्रत्येकमपीति अपिना इष्टानवाप्तिसमुच्चिताया अनिष्टावाप्तेर्विषमपदेनान्वयः स

अनर्थपरिहारार्थरूपेष्टार्थसमुद्यमात्तदुभयं यथा दिविश्रितवतश्चंद्रं सैंहिकेयभयाद्विशाशस्य पश्य तत्त्वं गिसाश्रयस्य ततो
भयं अत्रनेकेवलं शशस्यानर्थपरिहारानवाप्तिः किंतु साश्रयस्याप्यनर्थावाप्तिरिति दर्शितं परानिष्टप्रापणरूपेष्टार्थसमु
द्यमात्तदुभयं यथा दिधक्षन्मारुतेर्वालं तमादीप्यद्दशाननः आत्मीयस्य पुरस्यैव सद्यो दहनमन्वभूत पुरस्यैवेत्येवकारेण परानि
ष्टप्रापणाभावो दर्शितः ॥ ५ ॥ अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चेतिश्लोके निष्टावाप्तेरपिशब्दसंगृहीताया इष्टानवाप्तेश्च प्रत्येकमपि
विषमपदेनान्वयः ततश्च केवलानिष्टप्रतिलंभः केवलेष्टानवाप्तिश्चेत्यन्यदपि विषमद्वयं लक्षितं भवति तत्र केवलानिष्टप्रतिलं
भो यथा ६ पद्मातपत्ररसिके सरसीरुहस्य किं बीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायां कलः कलिर्जगदिदं न कृतज्ञमज्ञे स्थित्वा हरि
ष्यति मुखस्य तवैव लक्ष्मीं ॥

मुच्चीयते विषमपदेन विषमपरामर्शकेन तत्पदेन तथा च तात्पर्यबलाद्वाक्यमावर्तनीयमिति भावः यत्वनिष्टस्येवत
दुत्तरापिशब्दसमुच्चिताया इष्टानवाप्तेर्व्याप्नोति नैवान्वयो न तु तत्पदपरामृष्टेन विषमेण अन्वयस्तत इति तत्रागे वापिशब्दान्वयव्याख्यानेन निरस्तं वेदितव्य
ं पद्मेति दयितां प्रति नायकोक्तिः पद्मस्यातपत्रं छत्रं तत्र रसिके हे तन्वि वापिकायां सरसीरुहस्य पद्मस्य कंदमर्पयितुं किमितीच्छसि यतः हे अज्ञे कलियुगरूप
कालः इदं जगत्कृतज्ञं न भवति ततः किं तत्राह इदं सरसीरुहं स्थित्वा तवैव मुखस्य लक्ष्मीं हरिष्यति न त्वन्यस्या इत्यर्थः खिन्नोसीति विभ्रमः धार्योमः वदत्तु

भरेण शैलभारेण भुग्नावक्राः वितता विस्तीर्णा बाहवो येषां तथाभूतेषु सत्सु हसन् अत्रेति नवभरभुग्नेत्यनेन बाहुगतास्थिसंधिभंगरूपानिष्टप्राप्तेः साक्षा
दुपात्तत्वात्सर्वांगचूर्णीभावगर्वापहाररूपायाश्चास्फुटं गम्यमानत्वात्कथमिष्टाप्राप्तिर्गोत्रमित्युच्यत इति वाच्यं अस्थिसंधिभंगस्याशब्दार्थत्वात् भगवद्भुज
शैथिल्याप्रयुक्तभाराधिक्येन वक्रतायात्र स्यशब्दोपात्तस्य चक्रेशविशेषानाधायकत्वेनानिष्टव्यपदेशानर्हत्वात् सुहृद्भूतानां गोपानामनिष्टप्राप्तेर्हास्या
नुपपत्तेश्च अत एव न सर्वांगचूर्णीभावोपि गम्यः गर्वप्रसक्त्यभावाच्च न तदपहारोपि यतश्चिरकालशैलधारणजन्यश्रमपरिजिहीर्षया गोपानां प्रवृत्तिरि

अत्र पद्मानपत्रलिप्तया पद्मबीजावापं कृतवत्याः स्तल्लाभोऽस्यैव किंतु मुखशोभाहरणरूपोत्कटानिष्टप्रतिलंभः केवलेष्टानवा
प्तिर्यथा खिन्नोसि मुंच शैले विसृष्टोवयमिति वदत्सु शिथिलभुजः भरभुग्नविततबाहुषु गोपेषु हसन् हरिर्जयति अत्र यद्यपि शै
लस्योपरि पतनरूपानिष्टावाप्तिरपि प्रसक्ता तथापि भगवत्करांबुजसंसर्गमहिम्ना सा न जातेति शैलधारणेरूपेष्टानवाप्तिमात्रं॥
यथावा लोके कलंकमपहातुमपमृगांको जातो मुखं तव पुनस्तिलकच्छलेन तत्रापि कल्पयसि तन्वि कलंकरेखां नार्यः समाश्रितज
नेहि कलंकयंति अत्रानिष्टपरिहाररूपेष्टानवाप्तिः यथावा शापोप्यदृष्टतनयाननपद्मशोभे सानुग्रहो भगवतामयि पातितोयं
कृत्स्नं दहन्नपि खलु क्षितिमिंधनेद्धो बीजप्ररोहजननीं दहनः करोति ॥ ९ ॥ अत्र परानिष्टप्रापणरूपेष्टानवाप्तिः ॥

दावगम्यत इति निरवद्यं लोक इति हे तन्वि लोके प्रसिद्धं कलंकमपहंतुं निवारयितुं मृगांकस्तव मुखं जातः तत्रापि पुनस्तिलकव्याजेन कलंकरेखां तं कल्प
यसि करोषि हि यस्मान्नार्यः समाश्रितजनं स्वाश्रितजनं कलंकिनं कुर्वंतीत्यन्वयः शापोपीति मृगयायां प्रमादतो हतपुत्रेण तापसेन त्वमपि पुत्रशोका
न्मरिष्यसीति शापे दत्ते तं प्रति दशरथस्यैवमुक्तिः अदृष्टपुत्रमुखपंकजशोभे मयि भगवता त्वया पातितः अयं शापोपि सानुग्रहो भवति खलु निश्चितं इंध
नैरिद्धो दीप्तो दहनः कृषियोग्यां क्षितिं दहन्नपि बीजांकुरजननीं करोतीति दृष्टांतः ॥ ९ ॥ परेति परस्य दशरथस्यानिष्टप्रापणरूपं यदिष्टं तस्यानवाप्तिर्यथात्र

पसस्येत्यर्थः कुतस्तत्राह स्तनदृति नियुक्तः प्रेषयितुः

पयन्नीतिमोक्ष्यंमूढत्वं एवंविधायामामत्तबुद्धेः विधेर्दैवस्य विपाकं परिपाकंफलमिति यावत् भानुरिति हे हरे भानुः सूर्यः भवच्चरणकिरणशोभायालोभात्त्वीय
किरणसमूहं निशासुप्रभातपर्यंतप्रताप्य रात्रौसूर्यकिरणानामग्नौप्रवेशातापयित्वातत्रतस्मिन्किरणे त्करेहुतवहादग्नेःसकाशादुद्धृते सति र
कृतादर्शनात् मंदसंतापःसन्क्षणमात्रेणलघुसरागेनश्लेष्टलोहित्येसत्यनुदिनेतापंभजतीत्यन्वयः त्वदङ्गेति हे हरे त्वयंविधुः पर्वणिपूर्णिमायां अंबुज

स्वतोऽनिष्टस्यापिमुनिशापस्यमहापुरुषार्थपुत्रलाभावश्यंभावगर्भतयाद्दारत्येनेश्लेन समर्थितत्वात् पत्रकेनचित्श्लिष्टस्तिष्य
र्थेनियुक्तेनान्येननियोक्तुरिष्टमुपेक्ष्यस्वस्यैवेष्टं साध्यतेतत्रापीष्टानवाप्तिरूपमेवविषमं यथा यंप्रतिप्रेषितादूतीतस्मिन्नेवल
यंगता सख्यःपश्य तमोऽद्यमेविपाकंवाविधेरमुं तस्मिन्नेवलयंगतेतिनायके दूत्याः स्वाकूतंदर्शितं यथावा नपुंसकमिति
ज्ञात्वाप्रियायैप्रेषितंमनः तत्तुतत्रैवरमतेहताःपाणिनिनावयं एतानिसर्वथैवेष्टानवाप्तेरुदाहरणानि कदाचिदिष्टावा
प्तिपूर्वकंतदनवाप्तिर्यथा मदीयेवरदराजस्तवे भानुर्निशासुभवदंघ्रिमयूखशोभालोभात्प्रताप्यकिरणोत्करमाप्रभातं तत्रौ
द्धृतेहुतवहात्क्षणलुप्तरागेतापंभजत्यनुदिनंसहिमंदतापः यथावा त्वदङ्गसाम्यमयमंबुजकोशमुद्राभंगात्ततस्तुषुमित्र
करोपक्रमात्लब्ध्वापिपर्वणिविधुःक्रमहीयमानःसंसत्यनीत्युपचितांश्रियमाशुनाशां अत्राद्यश्लोकेसूर्यकिरणानां रात्रिषु
ग्निप्रवेशनमागमसिद्धं सूर्यस्यनिजकिरणेषुभगवच्चरणारुणिमप्रेक्षयातत्कृतंतेषामग्नौप्रतापनंपरिकल्प्यतेषामुदयकाल

स्यकोशाः कुड्मलः सएवांबुजरूपभांडारस्तस्यमुद्रामुकुलीभावोमुद्रर्यावतस्यभंगेनाताग्रहीतात्तस्मात्तत शोभायैसादृश्यायेमित्रकराः सूर्यकिरणाः
सुदूत्साणयस्तेषामुपक्रमात्लाभेनत्वदङ्गस्यकांतिलब्ध्वापिक्रमेणहीयमानःक्षीयमाणःसन् अनीत्याउपचितांप्रवृद्धांश्रियंशाशुनाशोयस्यासांश
सतिकदयतीत्यन्वयः अत्रेति आगमसिद्धेतस्मादिवाग्निरादित्यंप्रविशतितस्मात्आवादित्यस्तमितिश्रुतिसिद्धंप्रवेशनंतत्कृतंसर्पकृतंतेषांकिरणानामग्नौप्रतापन
॥

एवमग्रेपिसुहृत्वेन सूर्यं परिकल्प्य तत्किरणस्य चंद्रानुप्रवेशं

एवं तेषां किरणानामरुणिमाने आरक्तत्वं च स्वारुणिमानुवृत्तिरूपं परिकल्प्य इति दर्शितमित्यन्वयः ॥ वल्लालेतिहि एतन्नामकभूपालत्वच्छत्रुनगरे सं

च शास्त्रमिदं सुहृत्त्वाणेर्ययोक्तवि शेषणविशिष्टस्य चंद्रस्पर्शरूपं च परिकल्प्य इति दर्शितमित्यन्वयः

चरंती भिल्लीप्रकीर्णानि रत्नान्यादाय उरुतरामहतीयाखदिरांगारस्पर्शकास्नातिस्तया आकुलांगी तदुपरि श्रीखंडकाष्ठशकलं क्षिप्त्वा मुकुलीभूतनेत्रा

महत्तापि प्रयत्नेन तात्कालिके

दृश्यमरुणिमानं च तत्प्रोद्धतनाराचानामिवाग्निसंतापनप्रयुक्तारुणिमानुवृत्तिं परिकल्प्य सूर्यस्य

प्राप्ताविति दर्शितं ॥ ॥ द्वितीयश्लोके चंद्रस्य भगवन्मुखलक्ष्मीलिप्समानस्य सुहृत्त्वेन मित्रशब्दश्लेषवशात् सूर्यं परिकल्प्य

तत्किरणस्य कमलमुकुलविकासनं चंद्रानुप्रवेशनं च सुहृत्पाणेर्भगवन्मुखलक्ष्मीनिधानकोशगृहमुद्रामोचनपूर्वकं ततो

गृहीतभगवन्मुखलक्ष्मीकस्य तया भगवन्मुखलक्ष्म्या चंद्रप्रसाधनार्थं चंद्रस्पर्शरूपं च परिकल्प्य तावतापि प्रयत्नेन पौर्णमास्यामे

व भगवन्मुखसाम्यरूपेष्टप्राप्तिर्ज्ञायते न सार्वकालिकेति दर्शितं ॥ क्वचिदिष्टानवाप्तावपि तदवाप्तिभ्रमनिबंधनविच्छित्तिविशे

षः यथा वा वल्लालक्षोणिपालत्वदहित नगरे संचरंती किराती रत्नान्यादाय प्रकीर्णान्युरुतरखदिरांगारशंकाकुलांगी क्षिप्त्वा

श्रीखंडखंडं तदुपरि मुकुलीभूतनेत्रा धमंती श्वासामोदप्रसक्तैर्मधुकरपटलैर्धूमशंकां करोति ॥ अत्र प्रभूताग्निसंपादनोद्योगात्

तत्संपादनालाभेऽपि तल्लाभः भ्रमोपन्यासमुखेन निबद्धः समंस्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः स्वानुरूपसंसर्गहारेण कुचमंडल

प्रथमविषमप्रतिद्वंद्वी दं समं यथा वा

फूत्कारं कुर्वती सती श्वासपरिमलेन प्रसक्तैरागतैर्भ्रमरसमूहैर्धूमशंकां करोतीत्यन्वयः प्रभूतेति बहुलेत्यर्थः

एतेषु च सर्वेषु प्रस्तायोत्पादकभावरूपसंबंधगर्भेषु प्रभेदेषु कार्यकारणयोः क्वचिद्विलक्षणगुणशालित्वेनानुरूप्याभावात् क्वचिच्चेष्टोत्पादकत्वेनाभिमतस्य

कारणस्येष्टानवाप्त्यनिष्टावाप्तिरूपकार्येणानुरूप्याभावात्साभान्यलक्षणसमन्वयो बोध्यः इत्यलंकारचंद्रिकायां विषमालंकारः समम् इति ॥ ॥

कु॰ टी॰ चं॰ अनुरूपयोरस्मिन्नंतरं संबंधस्येति शेषः परस्परमनुरूपयोः संबंधस्य वर्णनं समं नामालंकारः सम्यस्यान शशिखंडमंडनं चंद्रकलाभूषणं हरं चित्रमिति॥
अत्र चित्रवतशब्दयोर्वीप्सा विस्मयातिशयद्योतनाय परिणते पक्वे स्फीतिः समृद्धिः एतस्याः फलसमृद्धेः कवलनकलनं भक्षणचातुर्यं तत्र कोविदः पंडि
५७ तः॥८॥ सारूप्यमपीति कार्यस्य कारणेन सारूप्यमपि समालंकारः नीचेति नीचप्रवणता नीचासक्तता जलजायाः समुद्ररूपजलाज्जातायाः उचितेति॥
जलस्य तादृशत्वादिति भावः दवेति घनता मेघरूपतां वर्षैर्जलवर्षणैः शमयति हि यस्मात्सोपि दवदहनोपि वमेव स्वोत्पादकं विनिर्दहति तथा च कार

कौमुदीव तुहिनांशुमंडलं जाह्नवीव शशिखंडमंडनं पश्यकीर्तिरनुरूपमाश्रिता त्वां विभाति नरसिंह भूपते चित्रं चित्रं वत वत महच्चि॰
त्रमेतद्धि चित्रं जातो दैवादुचितघटनासंविधाता विधाता यन्निंबानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः
काकलोकः पूर्वं स्तुतिपर्यवसायी इदं निंदापर्यवसायीति भेदः ९ सारूप्यमपि कार्यस्य कारणेन समं विदुः नीचप्रवणता लक्ष्मीर्जल
जायास्तवोचिता इदं द्वितीयविषमप्रतिद्वंद्वि समं यथा वा दवदहनादुत्पन्नो धूमो घनतामवाप्य वर्षैस्तं यच्छमयति तद्युक्तं सो
पि च दवमेव निर्दहति यथा वा आदौ हालाहलहुतभुजा दत्तहस्तावलंबो बाल्ये शंभोर्निटिलमहसा बद्धमैत्रो निरूढः प्रौढाराहो
रपि मुखविशेषणांतरंगीकृतो यः सोयं चंद्रस्तपति किरणैर्मामिति प्राप्तमेतत् पूर्वत्र कारणस्वभावानुरूप्यं कार्यस्यात्रागंतुकतदीयदु
ष्टसंसर्गानुरूप्यमिति भेदः

णस्य स्वोत्पादकनाशकत्वात्कार्यस्यापि धूमस्य तथात्वमुचितमित्यर्थः आदाविति विरहिण्या इयमुक्तिः सोयं चंद्रः मां
किरणैस्तपतीत्येतत्प्राप्तं न्यायप्राप्तमित्यर्थः स्वकः यस्मादौ हालाहलरूपेण हुतभुजाग्निना दत्तो हस्तावलंबो यस्य सः निटिलं ललाटं तत्संबंधिमहसा नेत्राग्नि
ना बद्धया संबद्धया मैत्र्या निरूढः प्रसिद्धः प्रौढा युवा राहोर्मुखसंबंधिभिर्विषैरंतरंगीकृतः ग्रहणकाले संपर्कातिशयादंतरंगतां प्रापित इत्यर्थः अत्र का
र्यस्य तापस्य कारणीभूतचंद्रगतदुष्टसंसर्गानुरूपत्वं भेदांतरमाह विनेति अनिष्टं विनायमर्थकर्तुमुद्यतस्तत्सिद्धिरपि सममित्यनुषज्यते योऽन्य यदर्थमिति पा

युक्त इति वारणं निवारणं वारणो गजश्च युक्तो न स्यादपि तु स्यादेवेत्यर्थः शोभनत्वादिति क्वचित्पाठः साधुरेव अपि संगृहीतस्य अपिशब्दसंगृहीतस्य नर्मवचनं परिहा
सवचनं अत्रेष्टावाप्तिः श्लेषकल्पितावोध्यादृष्टार्थप्रतीतिरितिदृष्टार्थत्वेन प्रतीतिरित्यर्थः अप्रतिहत इति अनिष्टस्येष्टभिन्नत्वेन ज्ञानकालेऽनिष्टत्वेना
प्रतिभासादिति भावः ॥ ९ ॥ उच्चैरिति गजैरटनं तदारोहणपूर्वकं गमनं इह त्वन्नगरे उषितोऽस्मि त्वामसेवितवानस्मि तदेव मत्प्रार्थ्यमानमेव उच्चाटनं दूरनि
रसनमेव उच्चैर्गजैरटनं प्रतिमाऽलंभयसे प्रापयसि हि यस्मात् महतां सेवा विफला न भवतीति मुखेऽस्त्युक्तिः ततो दूरनिरसनरूपार्थान्तरपरिग्रहेणाविषमाल
विना निष्टं च तत्सिद्धिर्यदर्थं कर्तुमुद्यमः युक्तो वारणलाभोऽयं स्यान्नते वारणार्थिनः इदं सममनिष्टस्याप्यवाप्तिश्चेत्यर्थसंगृहीतस्य त्रिवि
धस्यापि विषमस्य प्रतिद्वंद्वि इष्टावाप्तिरनिष्टस्याप्रसंगाच्च अत्र गजार्थितया राजानमुपसर्पतं तद्दौवारिकैर्वार्यमाणं प्रति नर्मवच
नमुदाहरणं न चात्र निवारणमनिष्टमापन्नमित्यनुदाहरणत्वं शंकनीयं राजद्वारि क्षणनिवारणसंभावितमिति तदंगीकृत्य प्रवृत
स्य विषमालंकारोदाहरणे स्थिवातर्कितोत्कटानिष्टापत्त्यभावात् किंच यत्रातर्कितोत्कटानिसत्त्वे श्लेषमहिम्ना दृष्टार्थत्वप्रतिपत्तिः
तत्रापि समालंकारोऽप्रतिहत एव ९ ॥ उच्चैर्गजैरटनमर्थयमान एव त्वामाश्रयन्निह चिरादुषितोऽस्मि राजन् उच्चाटनं त्वमपि लंभ
यसे तदेवमामयेनेव विफला महतां हि सेवा अत्र यद्यपि व्याजस्तुतौ स्तुत्या निंदाभिव्यक्तिविवक्षायां विषमालंकारः तथापि प्राथ
मिकस्तुतिरूपवाच्यविवक्षायां समालंकारो न निर्वार्यते एवं पत्रे इष्टावाप्तिसत्त्वेऽपि श्लेषवशादसतोऽनिष्टार्थस्य प्रतीतिस्तत्रापि समाल
कारस्फूर्त्या निंदापापर्यवसानात् तेन वैषम्यस्य निंदारूपस्य व्याजस्तुतिविषयत्वेन तयाऽपवाद इति निरस्तं विषमस्य निंदामूलत्वेन तद्रूपत्वाभावादिति दृष्टार्था
वाप्तिसत्त्वेऽपि वास्तविकेष्टार्थप्राप्तिसत्त्वेऽपि न क्षतिरिति अनिष्टप्रतीतेराभासरूपत्वेनापर्यवसानादिति भावः शास्त्रमिति तदेव न खल्वेव एकपद
त्वेनेत्युपलक्षणे तृतीया एकपदत्वोपलक्षितं यद्द्वस्तसद्यांतरपरं रूपांतरमित्यर्थः अर्थांतरं चवास्तविकपदस्युत्पत्तिकथनेन दर्शितमेव श्लेषस्तव्येति ९ ॥

श्लेषेणालब्धास्पदस्यासतीव स्तुतौऽविद्यमानायादृष्टावाप्तिस्तत्प्रतीतिमात्रेणसम्यगलंकारोदाहरणमपिगतं अधिगतंमात्रपदेनानिष्टावाप्तिप्रतीतिव्यवच्छेदः
पुक्तोवारणलाभोयमित्यत्र किंचिदनिष्टस्यउच्चैरित्यत्रचोत्कटानिष्टस्यप्रतीतिरुक्तादुदाहरणांतरमाह यथेति नायिकांप्रतिनायकस्योक्तिः हे तन्वितप्
पः शोभनगत्यैवभवतीतिसत्यंयद्यस्मादब्जकमलेऽम्बुषुजलेषुरविंप्रतीक्ष्यतेतादृशंसततस्वातपःकृत्वात्वस्यदरूपेजन्मनिसमस्तेभ्यःकमलेभ्यःकमनीयं
सुंदरंसतत्स्वगतिंशोभनांगतिमनुभवतीत्यन्वयः अत्रकमलस्योत्तमलोकरूपगतिप्राप्त्यैतपस्यतस्तदलाभेपिशोभनगमनस्यगतिशब्दश्लेषवलादिष्ट

यथा शास्त्रंनखलुकर्तव्यमितिपित्रानियोजितः तदेवशास्त्रंकृतवान्पितुराज्ञान्लंघिता अत्रपितुराज्ञानुलंघितेत्यनेनविरोधालंकारा
भिव्यक्त्यर्थंनखल्वित्यत्रपदद्वयविभागात्मकरूपांतरस्यापिविवक्षायाः सत्वेपिनखंलुनातीतिनखल्वित्येकपदेनवस्तुसदर्थांतरपर
रूपांतरमादायसमालंकारोप्यस्यैव श्लेषलब्धास्पदिष्टावाप्तिप्रतीतिमात्रेणापिगतमुदाहरणं यथा सत्यंतपःसुगत्येयतस्त्वंवुषु
रविप्रतीक्षंसतत् अनुभवतिस्वगतिमब्जत्वसदजन्मनिसमस्तकमनीयं विचित्रंतत्प्रयत्नश्चेद्विपरीतः फलेच्छया नमंतिसंततंस्वेत्तो
क्त्यादपित्वभ्युंसमुन्नतिंयथावा ॥ मलिनयितुंखलवदनंविमलयतिजगंतिदेवकीर्तिस्ते मित्रात्ह्लादंकर्तुंमित्रायद्रुह्यतिप्रता
पोपि अधिकंपृथुलाधारादाधेयाधिक्यवर्णनं ब्रह्मांडानिजलेयत्रतत्रभांतिनतेगुणाः अत्रयत्रमहाजलौघेऽनंतानिब्रह्मांडानिवुद्
दकल्पानीसाधारस्यातिविशालत्वप्रदर्शतत्रनमांतीत्याधेयानां
त्वेनप्रतीतेरिष्टावाप्तिप्रतीतिमंत्रनत्वनिष्टप्रतिभासोपीतिइत्यलंकारत्वंद्रिकायांम
सालंकारः विचित्रमिति फलेच्छयाविपरीतःप्रयत्नश्चेद्विचित्रंनामालंकारः इष्टविपरीताचरणमितियावत् नमंतीति नम्रीभवंतीत्यर्थः समुन्नतिंउच्चतां ॥
मलिनयितुमिति मलिनीकर्तुमित्यर्थः विमलयति निर्मलीकरोति जगंति त्रिभुवनानिमित्रंसुहृत् मित्रः सूर्यश्च इतिविचित्रालंकारः अधिकमिति पृथुलादा
धेयापेक्षयाविशालादाधारादाधेयस्याधिक्यवर्णनमेकोधिकालंकारः युगांतेति युगांतकालेप्रलयेप्रतिसहृतःस्वस्मिन्लयंप्रापितः आत्मास्वविलासरूपःप्रपं

श्रीकृष्णस्य यस्यां तनौ जगंति भुवनानि विकाशसहितं यथा स्यात्तथा आसत स्थितानि तत्र तस्यां तनौ तपोधनस्य नारदस्याभ्यागमात्संभवो यासां ता मुदः प्रीतयो न ममुरित्यन्वयः पृथ्वि इति विशालादाधेयाद्यदाधारस्याधिक्यं तदप्यधिकं किंयदिति अपरिमितमित्यर्थः वाक्शब्द एव ब्रह्म इयं च परमेश्वरं प्रति भक्तस्योक्तिः असंबाधेति असंकटेत्यर्थः अहो इति माति संमाति मातुमशक्यः अपरिमितः अत्र भुवनत्रयोदरे नन्वाधारयोः शब्दब्रह्मभुवनोदरयोरप्रस्तुतत्वेनाप्रशंसनीयत्वात्तदाधिक्यवर्णनमयुक्तमित्याशंक्याह अत्रेति न चात्राप्रस्तुतप्रशंसा शंकनीया प्रस्तुतस्याप्यभिधानादिति इत्थं चाधाराधेयान्यतरस्य तनोरप्याधिक्यव

यथा वा अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरं माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते अत्र यद्यप्युदाहरणद्वयेऽपि किंयद्वाग्ब्रह्मेति अहो विशालमिति चाऽधारयोः प्रशंसा क्रियते तथापि ततुत्वेन सिद्धवस्तुनयोः शब्दब्रह्मभुवनोदरयोर्गुणयशोराश्यधिकरणत्वेनाधिकत्वं प्रकल्प्यैव प्रशंसा क्रियत इति तत्प्रशंसा प्रस्तुतगुणयशोराशिप्रशंसायामेव पर्यवस्यति अल्पं तु सूक्ष्मादाधेयाद्यदाधारस्य सूक्ष्मता मणिमालोर्मिका तेऽद्य करे जपवटीयते ९ ॥ अत्र मणिमालामयोर्मिका तावदंगुलिमात्रपरिमितत्वात्सूक्ष्मा सापि विरहिण्याः करे कंकणवत्प्रवेशिता तस्मिन् जपमालावलयवत्तदित्युत्प्रेक्षया ततोऽपि करस्य विरहकार्श्यादतिसौक्ष्म्यं दर्शितं यथा वा यन्मध्यदेशादपि ते सूक्ष्मं लोलाक्षि दृश्यते मृणालसूत्रमपि ते न संमाति स्तनांतरे अन्योन्यं नाम यत्र स्यादुपकारः परस्परं त्रियामा शशिना भा

र्णनमिति सामान्यलक्षणं बोध्यं इत्यधिकालंकारः अल्पमिति यदिति सामान्ये नपुंसकं स्वापेक्षया सूक्ष्मादाधेयादाधारस्य सूक्ष्मता यत्तदल्पं नामालंकारः मणीति मणिपंक्तिरूपा ऊर्मिका अंगुलीयकं ते करे अद्य विरहावस्थायां जपमालायत इत्यर्थः वटशब्दस्य गुटिकापर्यायत्वात् अतिसूक्ष्मता आधेयभूतमामलापेक्षयापि सूक्ष्मता यदिति हे चंचलाक्षि तव मध्यभागादपि यत्सूक्ष्मं दृश्यते तत् मृणालसूत्रमपि तव स्तनयोरंतरे मध्ये न मातीत्यन्वयः इत्यल्पालंकारः अन्योन्यमिति यत्र परस्परमुपकारः स्यात्तत्रान्योन्यं नामालंकारः त्रियामा रात्रिः पयेति ऊर्ध्वाक्षः ऊर्ध्वनयनः प्रपापालिका प्रपादानाधिकृता काचिद्वनिता ॥

धारेण तथा गं तनुं स्वक्ष्मां अत्रेति प्रपापालिकायाः पथिकेनोपकारः कृत इत्यन्वयः स्वासक्त्योत्पादितप्रपापालिकायाविशेषणसंपादनेन करणभूतेन एवं प्रपापालिकयापि पथिकस्योपकारः कृत इत्यन्वयः यत्तु स्वमुखावलोकनमभिलषंस्यादृत्यत्र स्वशब्दस्य प्रपापालिकाबोधकत्वमेव न्याय्यं न यां तु बोधकत्वं यद्विशेषणघटकत्वेन स्वनिजादिशब्दा उपात्तास्तद्बोधकादिति व्युत्पत्तिरिति केश्चिदुक्तं तदयुक्तं मुख्यविशेषणघटकस्यैव स्वनिजादिशब्दस्य मुख्यविशेष्यमात्रगामित्वव्युत्पत्तेः यथा देवदत्तस्य पुत्रः स्वमातृभक्त इत्यादौ स्वशब्दस्य तादृशपुत्रगामित्वं न तु गुणभूतदेवदत्तगामित्वं अत एवेदृशस्थलेष्वेव

पथा वा पयोधारां क्षः पिबत्स्वं तु पथिको विरलांगुलिः तथा प्रपापालिकापि धारां वितनुते तनुं अत्र प्रपापालिकायाः पथिकेन स्वासत्या पानीयदानव्याजेन बहुकालं स्वमुखावलोकनमभिलषंत्या विरलांगुलिकरणतश्चिरं पानीयदानानुवृत्तिसंपादनेनोपकारः कृतः तथा प्रपापालिकयापि पानीयपानव्याजेन चिरं स्वमुखावलोकनमभिलषतः पथिकस्य धारातनूकरणतश्चिरं पानीयपानानुवृत्तिसंपादनेनोपकारः कृतः अत्रोभयोरन्योन्यापारभ्याः स्वस्वोपकारसद्भावेपि परस्परोपकारोपि न निवार्यते ९ ॥ विशेषः स्यात माधारं विनाप्याधेयवर्णनं गतेपि सूर्ये दीपस्थास्तमश्छिंदंति तत्कराः यथा वा कमलमनंभसि कमले कुवलये मे तानि कनकलतिकायां सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरंपरा केयं अत्राधेयस्य सूर्यस्य प्रसिद्धाधारस्याभावेपि तत्कराणामन्यत्रावस्थिति रुक्ता द्वितीये त्वंभसः

निजतनुस्वच्छलावण्यवापीसंभूतांभोजशोभां विदधदभिनवोदंडपादो भवान्पादित्यत्राभवन्मरुयोगत्वं दूषणमुदाहृतं मम्मटभट्टैः काव्यप्रकाशिकायां अन्यत्र तु न स्वविशेष्यगामित्वनियमः स्वाश्रितानां विप्राणामयं यान्नकः स्वाज्ञाकारिणां भृत्यानामयं कल्पवृक्ष इत्यादौ व्यभिचारात् न चैवं स्वदाररतानां विप्राणां महं भक्त इत्यत्र मदीयदाररतानामिति प्रतीतिः स्यादिति वाच्यं तात्पर्यस्य नियामकत्वेनापत्त्यभावादिति इत्यन्योन्यालंकारः ९ विशेष इति ख्यातं प्रसिद्धं तदुक्तं विनाप्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिरिति छिंदंति नाशयंति तत्कराः सूर्यकिरणाः रात्रावादित्यस्याग्नौ प्रवेशश्रवणाद्दीपस्थत्वं कमलमिति ॥

अत्र कमलत्वादिना मुखादेरध्यवसानं बोध्यं कुवलयेनेत्र एतानि कमलकुवलयानि कनकलतारूपायां कामिन्यां सा च कनकलतिका च निर्दिश्यः क ॥
यनं आप्रलयं प्रलयपर्यंतं दिवमिति दिवमुपयातानामपि येषामनल्पगुणगणयुक्ता गिर आकल्पपर्यंतं जगंति भुवनानि रमयंतीत्यन्वयः प्रभेदांतरमाह ।
यदीति तृतीयप्रकारमाह किंचिदिति किंचित्सदायारंभेणाशक्यस्य वस्त्वंतरस्य कृतिः करणं च सः विशेषः त्वामिति प्रभुं प्रति याचकोक्तिः स्फुरदिति उत्कटः

प्रसिद्धाधारस्याभावेपि कमलकुवलययोरन्यत्रावस्थितिरुक्ता क्वचित्प्रसिद्धाधाररहितानामाधारांतरनिर्देशं विनैवा प्रलयमवस्थिते
र्वर्णनं दृश्यते यथा दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषां रमयंति जगंति गिरः कथमिव कवयो न ते वंद्याः अत्र कवीनामभावे
पि तद्गिरामाधारांतरनिर्देशं विनैवा प्रलयमवस्थितिर्वर्णिता विशेषः सोपि यदेकं वस्त्वनेकत्र वर्ण्यते अंतर्बहिः पुरः पश्चात्सर्व
दिक्ष्वपि सैव मे यथा वा त्वदयान्नापयातोसि दिक्षु सर्वासु दृश्यसे वत्स रामगतोसीति संतापेनानुमीयसे किंचिदारंभतोशक्यवस्त्वं
तरकृतिश्च सः त्वां पश्यता मया लब्धं कल्पवृक्षनिरीक्षणं यथा वा स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां सृजतानवद्यविद्या विधिना
ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च अत्राद्यराजदर्शनारंभेण कल्पवृक्षदर्शनरूपाशक्यवस्त्वंतरकृतिः द्वितीये राज
सृष्ट्यारंभेण मनोभवादिसृष्टिरूपाशक्यवस्त्वंतरकृतिः स्याद्व्याघातोन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत् यैर्जगत्प्रीयते हंति तेरेव कुसु
मायुधः यद्यत्साधनत्वेन लोके अवगतं तत्केनचित्तद्विरुद्धसाधनं क्रियेत चेत्स व्याघातः यद्वा यत्साधनतया केनचिदुपात्तं तदन्येन तत्प्रति
द्वंद्विना तद्विरुद्धसाध

प्रतापरूपोज्ज्वलनो अग्निर्यस्येत्यर्थः उक्तविशेषणं त्वां सृजता विधिना भुवि नवो मनोभवादिः ससृजे सृष्ट इति सत्यमित्यन्वयः अत्र चोक्त
भेदत्रयान्यतमान्यलक्षणं बोध्यं इति विशेषालंकारः स्यादिति तथाकारि तत्कार्यसाधनवस्तु अन्यथाकारि तत्कार्यविरुद्धकार्यसाधनं चेत् क्रियेत तदा व्याघातोलंका
रः स्यादित्यर्थः येरिति यैः कटाक्षविभ्रमादिभिर्जगत्प्रीयते तैरेव पुष्पधन्वा रतिकुसुमायुधो हंतीत्यन्वयः ॥ विरूपाक्षस्य हरस्य जयिनीः विजयकारिणीः सुवंसा

कु॰ टी॰ भेदांतरमाह सौकर्येणेति कारणस्यानुगुण्याधिक्येनेत्यर्थः निवद्धा कविवर्णिता कार्यविरोधिनी पराभिमतकार्यविरुद्धा दयेति दिग्विजयाय प्रस्थितं राजानं प्रति यु
चं॰ वराजस्योक्तिः वाल इत्यतो मपि दयायो वराज्ये स्थापनरूपा चेत्तदा तस्मादेव हेतोरहं त्वया परित्याज्य एव किंतु स्वेन सहनेतव्य इत्यर्थः अर्थादिति हेतौ पंचमी अन्व
६० पश्चास्य समर्थ्यते इत्यनेन अन्येन वल्काजैत्रेति जयसाधनेत्यर्थः लुब्ध इति तयैव शंकया दारिद्र्यशंकयैव ननु निश्चितं अत्र पूर्वार्धे लुब्धस्य दानाभावसाधकत्वाभि
मतदारिद्र्यशंकारूपपूर्वपक्षनिरूपणं दातुस्तस्यैव विरुद्धदानसाधकत्वेन संमतेति पूर्वविरुद्धपक्षनिरूपणमुत्तरार्द्धे यद्यपि दारिद्र्यस्य तात्कालिकत्वेन जन्मा

इत्यादग्धं मनसिजं जीवयंति दृशैव याः विरूपाक्षस्य जयिनीस्तास्तुवे वामलोचनाः सौकर्येण निवद्धापि क्रिया कार्यविरोधिनी ॥
दयावेह्यल इतिमप्यपरित्याज्य एवते कार्यविशेषनिष्पादकतया केनचित्संभाव्यमानादर्थादन्येन कार्यविरोधिक्रियासौकर्येण
समर्थ्यते चेत्सोपि व्याघातः कार्यविरुद्धक्रियायां सौकर्यं कारणस्य स्फुततरां तदानुगुण्यं यथा जैत्रयात्रोन्मुखेन राज्ञा युवराजस्य राज्य
एवस्थापने यत्कारणत्वेन संभावितं वाल्यं तत्प्रत्युत तद्विरुद्धस्य सहनयनस्यैव कारणतया युवराजेन परित्यागस्यायुक्तत्वं दर्शय
ता समर्थ्यते यथा वा लुब्धो न विसृजत्यर्थं नरो दारिद्र्यशंकया दातापि विसृजत्यर्थं तयैव ननु शंकया अत्र पूर्वोत्तरार्द्धपक्षप्रतिप ॥
क्षरूपैकयोश्चिद्दचने इति लक्षणानुगतिः गुंफः कारणमाला स्याद्यथा प्राक्प्रांतकारणैः नयेन श्रीः श्रिया त्यागस्त्यागेन विपुलं यशः ३
नरोत्तरकारणभूतपूर्वपूर्वैः पूर्वपूर्वकारणभूतोत्तरोत्तरैर्वा वस्तुभिः कृतो गुंफः कारणमाला आद्योदाहृता द्वितीया यथा भवति नर
कः पापात्तापं दारिद्र्यसंभवं दारिद्र्यमप्रदानेन

उरीणत्वेन चशंकाभिन्नात्वाप्यभेदाध्यवसायान्नलक्षणासमन्वय इति वोध्यं सामान्यलक्षणं पू
र्ववदत्र मतघटितमनुसंधेयमिति दिक् इति व्याघातालंकारः गुंफ इति स्वनेत्यर्थः कैस्तत्राह यथेति प्राक् च प्रांतं च प्राक्प्रांते ते अनतिक्रम्येति यथाप्राक्प्रा छि
तं यानि कारणानि तैः पूर्वपूर्वप्रतिकारणैरुत्तरोत्तरं प्रतिकारयैश्चेत्यर्थः एवं चोत्तरोत्तरैस्यादिव्युत्क्रमेणाभिधानमुदाहरणक्रमानुरोधेनेति ज्ञेयं इति कारणं मि

गृहीतेति वक्ष्यमाणया गृहीतमुक्तरीत्या निवद्धार्थपंक्तिरेकावलिरलंकारः नेत्रइति तस्यभूभुजइतिसर्वत्रसंवध्यते दोस्तंभयोर्भुजस्तंभयोर्दोलितमांदोल।
नंययोस्तौ दोलनाविति पाठे दोलादोलनंययोरस्तीति विग्रहः रत्नमुकुरोरत्नदर्पणः दिक्कालेति दिक्कालात्मभिस्तुल्याय स्याकाशस्य विभुताय श्चतत्राकारे
विशेषणद्योततेसूर्यः यत्रच चंद्रे अमुष्यसूर्यस्यकिरणाः अमृतरूपाभवंति सच चंद्रोयासामपांराशेः समुद्रादभूत् यस्मान्निस्तासामपांपितभवात् सु.व

गृहीतमुक्तरीत्यार्थश्रेणिरेकावलिर्मता नेत्रे कर्णांतविश्रांते कर्णौ दोःस्तंभदोलितौ। दोःस्तंभौ जानुपर्यंतप्रलंवनमनोहरौ जानुनीरत्न
मुकुराकारे तस्यहि भूभुजः उत्तरोत्तरस्य पूर्वंपूर्वं विशेषणभावः पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरविशेषणभावोवा गृहीतमुक्तरीतिः तत्राद्यः
प्रकारउदाहृतः द्वितीयो यथा दिक्कालात्मसमेव यस्य विभुतायस्तत्र विद्योतते यत्रामुष्य सुधीभवंति किरणाराशेः सयासामभूत
यस्तत्यित्तमुषः सुधोस्य हविषे यस्तस्यजीवातवे वोढा यद्गुणमेषमन्मथरिपोस्ताः पांतुनो मूर्तयः दीपकैकावलीयोगान्माला
दीपकमिष्यते स्मरेण हृदये तस्यास्तेन त्वपि कृता स्थितिः अत्रस्थितिरितिपदमेकं स्मरेण तस्याहृदयेस्थितिः कृता हृदयेन
त्वयिस्थितिः कृतेत्येवं वाक्यद्वयान्वयि अतो दीपकं गृहीतमुक्तरीतिसद्भावादेकावली चेति दीपकैकावलीयोगः यथावासंयामाग
णमागतेन भवता चापे समारोपिते देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत्समासादितं कोदंडेनशराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमंडलं तनत्व
भवताच कीर्तिरतुला कीर्त्याच लोकत्रयं अत्र येन येन सहसा यद्यत्समासादितमिति संक्षेपवाक्यस्थितमेकं समासादितपदं कोदंडे
नशराइत्यादिषुषट्स्वपि

रप्यित्तमिति कोन्यात् पश्य यजमान उषस्कः प्रातःकालेषु अस्यवन्हेर्हे विषे हविर्दाता य भवति यश्चवायुः प्राणरूपस्त॥
स्य यजमानस्य जीवातवे जीवनौषधाय भवति यस्याश्च पृथिव्या गुणं गंधरूपं वायुर्वोढा नाए तामन्मथरिपोर्हरस्याष्टौ मूर्तयो वो युष्मान् पांत्वित्यन्वयः
धूस्येकावली मालादीपकमिति मालादीपकंनामालंकारः एकमिति वाक्यद्वयान्वयीत्यनेनान्वितं अतइति एतावन्मात्रेण दीपसादृश्याद्दीपकं नतु प्रागुक्तदी

कु० दी० टी० ६१

प्रकृताप्रकृतानां साहचर्यस्य गम्यत्वेन तदंगीकारादिति भावः मेघ्नादेति को दंडेन धनुषा शराः समासादिताः शरैः शत्रुमस्तकं समासादितं तेन शत्रुमस्तकेनापि भूमंडलं तेन भूमंडलेन त्वं पालकः समासादितः भवनाकोर्तिरासादिता कीर्त्या च लोकत्रयं समासादितमित्यनुषंगेणान्वयः इति मालादीपकं ५ सारइति गारेण मालंकारः तस्याः सुधातः अंतरिति विष्णोरंतः उदरं त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी सोपि विष्णुरपि फणिनां नागानामीश्वरे शेषे शेते निद्रा

तनदुचितलिंगवचनविपरिणामेनान्वेतीति दीपकं शरादीनामुत्तरविशेषणभावादेकावलीचेति दीपकैकावलीयोगः ६ उत्तरोत्तरमुत्कर्षः सारइत्यभिधीयते मधुरं मधुतस्माच्च सुधातस्याः कवेर्वचः यथावा अंतर्विष्णोस्त्रिलोकी निवसति फणिनामीश्वरे सोपि शेते सिंधोः सोप्येकदेशे तमपि चुलकयां कुंभयोनिश्चकार धत्ते खद्योतलीलामयमपि नभसि श्रीनृसिंह क्षितींद्र त्वत्कीर्तेः कर्णनीलोत्पलमिदमपि च प्रेक्षणीयं विभाति अयं श्लाघ्यगुणोत्कर्षः अश्लाघ्यगुणोत्कर्षो यथा तृणाल्लघुतरस्तूलस्तूलादपि च याचकः वायुना किन्न नीतोसौ मामयं प्रार्थयेदिति उभयरूपो यथा गिरिर्महान् गिरेरब्धिर्महानब्धेर्नभो महत् नभसोपि महद्ब्रह्म ततोप्याशा गरीयसी अत्र ब्रह्मपर्यंतेषु महत्त्वं श्लाघ्यगुणः प्रकृतार्थेत्वाशायामश्लाघ्यगुणः यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः शत्रुं मित्रं विपत्तिं च जय रंजय भंजय यथावा शरणं किं प्रपन्नानि विषवन्मारयंति वा न त्यज्यंते न भुज्यंते कृपणेन धनानि यत् अमुं क्रमालंकारइति केचिद्व्याजह्रुः पर्यायो यदि पर्यायेणैकस्यानेकसंश्रयः पद्मं मुक्त्वा गता चंद्रं कामिनीवदनोपमा अत्रैकस्यका

ति सोपि शेषोपि सिंधोरेकदेशे तिष्ठतीति शेषः तमपि सिंधुमपि कुंभयोनिः अगस्त्यः चुलुकयां तथा मिनीवदनसादृश्यस्य क्रमेण पद्मचंद्ररूपा रपीतवान् अयमगस्त्योपि नभसि गगने खद्योतशोभां धत्ते इदं गगनमपि प्रेक्षणीयं हे नृसिंह त्वत्कीर्तेः कर्णभूषणं नीलोत्पलं विभातीत्यन्वयः तूलः कार्पासः प्रकृतार्थाशायां प्रकृतार्थरूपायामाशायां इति सारालंकारः यथासंख्यमिति क्रमिकाणां क्रमेणोक्तानां पदार्थानां तेनैव क्रमेणान्वयो यथासंख्यं नामालंका

४

तत्किंनामनिःशरणंप्रपन्नानियत्त्वनभुज्यंते तत्किंविषवन्मारयंतीति क्रमेणान्वयः केचिद्दामनादयः इतियथा तस्मात्तत्कारः पर्यायइति पर्यायेणक्रमेण
अनेकसंश्रयः अनेकाश्रितत्वं तदुक्तं एवंक्रमेणानेकस्मिन् पर्यायइति पद्ममिति रात्रौपद्मसंकोचात्त्यागः ॥ ९ ॥ अतएवत्यागेन पूर्वसंश्रयणाक्षेपादे
व श्रोणीतिजघनंवधस्तनुतांकृशतांत्यजतिमध्यभागस्तांसेवते आश्रयति वक्षःस्थलं कुचसविवता कुचसहितत्वं यत्तेवक्रत्वद्वितीय अत्रपूर्ववक्षसोः
द्वितीयत्वावगमात्पर्यायसंभवोज्ञेयः अद्वितीयत्वं द्वितीयरहितत्वमनुपमत्वंवैकत्वेनाध्यवसितंएवंचोदाहरणद्वयेपिपूर्वाधारसमाश्रयणंगम्यंउत्तराधा

यद्यपिपद्मसंश्रयणंकंठतोनोक्तंतथापिपद्मंमुक्त्वेतितत्परित्यागोक्त्याप्राक्तत्संश्रयाक्षेपेण पर्यायनिर्वाहः ९ अतएवश्रोणीवंध
स्त्यजतितनुतांसेवतेमध्यभागः पद्भ्यांमुक्तास्तरलगतयः संश्रितालोचनाभ्यांधत्तेवक्षः कुचसचिवतामद्वितीयंतुवक्त्रं तद्गात्राणां
गुणविनिमयः कल्पितोयौवनेनेत्यत्रपर्यायेकाव्यप्रकाशकृदुदाजहार सर्वत्रशाब्दः पर्यायोयथा नन्वाश्रयस्थितिरियंतवका
लकूटकेनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा प्रागर्णवस्यहृदयेवृषलक्ष्मणोथकंठेधुनावससिवाचिपुनः खलानां सर्वोप्ययंशुद्धप
र्यायः संकोचपर्यायोयथा प्रायश्चरित्वावसुधासुशेषांछायासुविश्रम्यततस्तरूणां प्रौढिंगतेसंप्रतितिग्मभानौशैत्यंशनैरंतरपा
मपासीत् अत्रशैत्यस्यांतरोत्तरमाधारसंकोचात्संकोचपर्यायः विकासपर्यायोयथा विंबोष्ठएवरागस्तेतन्विपूर्वमदृश्यत अधुः
नाहृदयेप्येषमृगशावाक्षिदृश्यते अत्ररागस्यपूर्वाधारापरित्यागेनाधारांतरसंक्रमणमितिविकासपर्यायः एकस्मिन्यद्यनेकंवा
पर्यायःसोपिसम्मतः अधुनापुलिनंतत्रयत्रस्रोतः

काव्यप्र॰

रममाश्रयणंज्ञात्रमिति सर्वत्रसर्वाधारसमाश्रयणाशेनन्वितिहे कालकूटउत्तरोत्तरविशि
ष्टमुत्कृष्टंयदस्थानंयस्यांताटृशीइयमाश्रयस्थितिस्तवकेनोपदिष्टेत्यन्वयः हृदयेअभ्यंतरे अवसइतिशेषः अथानंतरंवृषलक्ष्मणोहरस्यकंठे अधुनाप
नरितिसंबंधः शुद्धः संकोचविकासाभिश्रितआपइतिशेत्यंशायोःश्रायावसुधाहेमंतेचरित्वानतोवसंतेतरूणांछायासुविश्रम्यसंप्रति ग्रीष्मेतिग्मभानौसूर्येपौढिंग

कु॰ टी॰
वं॰
६०

अनुरागस्त्वरयः रागः अत्र रागस्य भेदेप्यभेदाध्यवसायादिकलं यत्तु एकसंबंधनाशेनान्तरमपरसंबंधसत्त्वेवल्लोके पर्यायपदप्रयोगात् अग्नौ वंध इति प्रकाशोदाह
नेतत्थैव दृष्टत्वाद्धविशेषः एवं त्वत्र पर्यायकथनमयुक्तमिति केनचिदुक्तं तत्प्रकाश एव विशेष इत्युदाहरणे पर्यायसमर्थनात् भ्रान्तप्रलपनमिवोपेक्षणी
यं आलंकारिकपरिभाषितानां शब्दानां लोकव्यवहारविसंवादस्याकिंचित्करत्वाच्चेति दिक् भेदान्तरमाह एकस्मिन्निति पर्यायपदेत्यनुवर्तते एकस्मि
न्नाधारे क्रमेण यद्यनेकं भवति सोपि पर्यायालंकारः संमत इत्यर्थः ॥ पुरेति अस्माकमित्यस्मदो द्वयोश्चेति द्वयोरपि बहुवचनं पुरेत्यनेन स्मृ लोतीतकाल

यथावा पुराभूदस्माकं प्रथममविभिन्ना तनुरियं ततो नु त्वं प्रेयान्वयमपि हताशाः प्रियतमाः इदानीं नाथस्त्वं वयमपि कलत्रं किमपरं
हतानां प्राणानां कुलिशकठिनानां फलमिदं अत्र दंपत्योः प्रथममभेदः ततः प्रेयसीप्रियतमभावः ततो भार्यापतिभावः इत्याधेय
पर्यायः परिवृत्तिर्विनिमयो न्यूनाभ्यधिकयोर्मिथः जग्राहैकं शरं मुक्त्वा कटाक्षान्स रिपुश्रियं यथावा तस्य च प्रवयसो जटायु
षः स्वर्गिणः किमिव शोच्यते धुना येन जर्जरकलेवरव्ययात्क्रीतमिंदुकिरणोज्ज्वलं यशः परिसंख्या निषिध्यैकमेकस्मिन्वस्तुय
न्त्रणं स्नेहक्षयः प्रदीपेषु न स्वान्तेषु नतभ्रुवां यथावा विलंघयंति श्रुतिवर्त्म यस्यां लीलावतीनां नयनोत्पलानि बिभर्ति यस्याम
पि वक्रिमाणमेको महाकालजटार्धचंद्रः आद्योदाहरणे निषेधः शाब्दः द्वितीये त्वार्थः विरोधे तुल्यबलयोर्विकल्पालंकृतिर्मता स
यः शिरांसि चापान्वा नमयंतु महीभुजः अत्र संधिविग्रहप्रमाणप्राप्तयोः शिरश्चापनमनयोर्युगपदुपस्थितयोर्युगपत्कर्तुमशक्य

उच्यते तत्रापि प्रथमं तनुरविभिन्नाऽभूत् ततो नु वितर्के त्वं प्रियतमः वयं नियतमाः इदानीं तु त्वं नाथः पतिः वयं भार्याः इतोऽपरं किमनिष्टमिति शेषः कु
लिशवज्रं अत्र त्वं प्रेयानित्येकवचनेन एकरूपे प्रेमपात्रत्वं व्यज्यते प्रियतमा इत्यादि बहुवचनेनैकरूपत्वव्यतिरेक इति बोध्यं इति पर्यायः परिवृत्तिरि
ति न्यूनाधिकयोर्मिथः परस्परं विनिमयः परिवृत्तिरलंकारः जग्राहेति कटाक्षपूर्वकं एकं शरं मुक्त्वा रिपोः श्रियं जग्राहेत्यर्थः तस्य चेति प्रवयसोऽति

योर्विकल्पः यथावा

वृद्धस्य जटायुषो गृध्रविशेषस्य स्वर्गं गतवतः

किमिवशोचनीयं न किंचित् जर्जरं जीर्णतरकलेवरं शरीरं तस्य जटायो रावणेन सह युद्धस्यागतस्तस्माद्यशः क्रीतं तच्छरीरं दत्त्वा यशो गृहीतमित्यर्थः इतिपरिवृत्त्यलं
कार परिसंख्येति एकं वस्तु प्रतिषिध्यापरस्मिन्वस्तुनो नियंत्रणं नियमनं परिसंख्यालंकारः स्नेहेति स्नेहस्तैलादि स्निग्धद्रव्ये अनुरागश्च स्वांतेषु चित्तेषु श्रुति
लंघयंतीति यस्यामुज्जयिन्यां पुर्यां श्रुतिः कर्णः वेदश्च वर्त्म मार्गं वक्रिमाणं कौटिल्यं वक्राकारतां च महाकाल इति तत्रैव ख्यातं शिवलिंगं इतिपरिसंख्याल
कारः संधिविग्रहप्रमाणेति संधिविग्रहयोः कर्तव्यताबोधकप्रमाणेत्यर्थः इति विकल्पः ९॥ बहूनामिति युगपत् भावो भवनं तद्भाजां बहूनां गुंफो निबंधः

पतत्यविरतं वारि नृत्यंति च कलापिनः अद्य कांतः कृतांतो वा दुःखस्यांतं करिष्यति प्रियसमागमश्चेन्न मरणमाशंसनीयं मरणे तु न प्रियसमा
गमसंभव इति तयोराशंसा या विकल्पः ९॥ बहूनां युगपद्भावभाजां गुंफः समुच्चयः नश्यंति पश्चात्सर्पंति त्रस्यंति च भवद्द्विषः अवि
रोधेन संभावितयौगपद्यानां नाशादीनां गुंफनं समुच्चयः यथा वा विश्राणा हृदये त्वया विनिहितं प्रेमाभिधानं नवं शल्यं यद्विदधाति सा
विधुरिता साधो तदाकर्ण्यतां शेते शुष्यति ताम्यति प्रलपति प्रम्लायति प्रेंखति भ्राम्यत्युल्लुठति प्रणश्यति गलत्युन्मूर्छति त्रुट्यति अत्र
कासांचित्क्रियाणां किंचित्कालभेदसंभवेऽपि शतपत्रपत्रशतभेदन्यायेन यौगपद्यं विरहातिशयद्योतनाय विवक्षितमिति लक्षणा।
नुगतिः अहंप्राथमिकाभाजामेककार्यान्वयेऽपि सः कुलं रूपं वयो विद्या धनं च मदयंत्यमुं यत्रैकः कार्यसिद्धिहेतुत्वेन प्रक्रांतस्तत्रान्य
पियद्यहमहमिकया खलेकपोतन्यायेन तत्सिद्धिं कुर्वंति सोऽपि समुच्चयः यथा मदे आभिजात्यमेकं समग्रं कारणं तादृगेव रूपादिकि
मपि तत्साधनत्वेनावतरतीति यथा

वर्णनमिति यावत् समुच्चयालंकारः विश्राणेति नायकं प्रति दूत्याद्युक्तिः हे साधो त्वया हृदये विनिहितं प्रे
माभिधानं नवं शल्यं प्रापयंती विधुरिता विरहविह्वला सा नायिका यद्विदधाति तदाकर्ण्यतामित्यन्वयः किं तदित्यपेक्षायामाह शेते निद्राति ताम्यति
[illegible] प्रेंखति चलति प्रणश्यति नैर्बल्यातिशयेन मृतप्राया भवति गलति खेदातिशयात् त्रुट्यति क्षीणा भवतीति कामंचि

शतपत्रस्यकमलस्यपत्रशतंदलशतं अहंप्राथमिकेति अहंपूर्विकेत्यर्थः अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहंपूर्विकास्त्रियामित्यमरः एककार्यान्वयेएक कार्यसाधकत्वे स-
मुच्चयालंकारः अहमहमिकया परस्पराहंकारेण अभिजात्यं कुलीनत्वं समग्रंयुक्तं प्रदानमिति प्रच्छन्नंगुप्तंगृहंप्रत्युपगतेऽर्थादतिथौ लक्ष्यांसत्संनिरु-
त्सेकोगर्वाभावः अभिभवोनिंदातदन्यभूत्याः मौनं अनु द्घाटनं सदसिसभायांपरेणकृतायाउपकृतेः कथनं श्रुतेः शास्त्रश्रवणे सर्वंप्रथमांतानांपुरुषमभि-
जातंप्रथयतीत्यनेनान्वयः अभिजातंकुलीनं प्रथयतिकथयति इतिसमुच्चयालंकारः ॥५॥ क्रमिकेति क्रमिकाणामर्थात् क्रियाणामेककारकगतानांगु-

प्रदानंप्रच्छन्नंगृहमुपगतेसंभ्रमविधिर्निरुत्सेकोलक्ष्म्यामनभिभवगंधाः परकथाः प्रियंकृत्वामौनंसदसिकथनंचाप्युपकृतेः श्रुतेत्यं
तासक्तिः पुरुषमभिजातंकथयति ॥५॥ क्रमिकैकगतानांतुगुंफः कारकदीपक गच्छत्यागच्छतिपुनः पांथः पश्यतिपृच्छति यथावा ॥
निद्रातिस्नातिभुंक्तेचलतिकचभरंशोषयत्यंतरास्तेदीव्यत्यक्षैर्नचायंगदितुमवसरोभूयआयाहियाहि इत्युद्दंडैःप्रभूणामसकृद
धिकृतैर्वारितान्द्वारिदीनानस्मान्पश्याब्धिकन्येसरसिरुहरुचामंतरंगैरपांगैः आद्योदाहरणे कर्तृत्वस्यपांथस्य पांथस्यकर्तृका-
रकस्यैकस्यगमनादिष्वन्वयः द्वितीयेतुअध्याहृतस्यप्रभुकर्तृकारकस्यनिद्रादिष्वन्वयइत्येकस्यानेकवाक्यार्थान्वयेनदीपकच्छा-
यापत्याकारकंदीपकंप्रथमसमुच्चयप्रतिद्वंद्वीदं समाधिःकार्यसौकर्यकारणांतरसंनिधेः उत्कंठितावत्तरुणीजगामास्तंचभानु-
मान् यथावा मानमस्यानिराकर्तुंपादयोर्मेपतिष्यतः उपकारायदिष्ट्येतदुदितंघनगर्जितं केनचिदारीप्सितस्यकार्यस्यकारणां-
तरसन्निधानाद्यत्सौकर्यंतत्सम्पगाधानात्स-

त्कानिबंधः कारकदीपकंनामालंकारः तदुक्तं सैवक्रियासुबह्वीषुकारकस्येतिदीपकमिति सैवस-
कृद्वृत्तिः पश्यति सार्थे पृच्छतिमार्गं निद्रातीतिहे अब्धिकन्येप्रभूणामुद्यतदंडैर्द्वारि अधिकृतैर्द्वारपालैरित्यसकृद्द्वारितानतएवदीनानस्मान्सरसिरुह-
रुचीनांपरमपरिचितैरपांगैः कटाक्षैः पश्येत्यन्वयः इतिकिं प्रभुर्निद्रातीत्यादि अंतः अंतःपुरे अक्षैः पाशैर्दीव्यतिक्रीडति भूयः पुनः छायासादृश्यं मुख्यदीप-

कस्य द्योतकारिणांप्रभवादिति भावः

प्रतिद्वंद्विविपरीतं इतिकारकदीपकालंकारः समाधिरिति कारणांतरसंनिधेर्वशात्कार्यस्य सुकरत्वं समाधिरलंकारः उत्कंठिता नायकसमीपं गंतुं मानमिति मा
नं निराकर्तुमस्यापादयोः पतिष्यतोऽस्मै मोपकाराय दिष्ट्या भाग्येनेदं घनगर्जितमुदीर्णमुद्भूतमित्यन्वयः समुच्चये कारणानां तुल्यकक्षत्वमिह तु तद्विपरीतमतुल्य
कक्षत्वमिति प्रतिद्वंद्वित्वं तत्रेत्यादिना दर्शितं इति समाध्यलंकारः ५ ॥ प्रत्यनीकमिति बलवतः शत्रोः पक्षे परांतःपातिनि तदीयो यः पराक्रमस्तत्प्रत्यनीकं नामा
लंकारः अनीकप्रतिनिधिरूपत्वात् जेत्रेति उत्पलाभ्यां स्वजयकारिनेत्रानुसारिणौ कर्णौ अधः कृतौ तिरस्कृतौ अवतंसतया तदुपरिस्थितत्वादधस्तात्कृतौ ॥

द्वितीयसमुच्चयप्रतिद्वंद्वी अयं समाधिः तत्र बहूनामप्येकं समर्थानां खलेकपोतिकान्यायेन युगपत्कार्यसाधनत्वेनावतारः अत्र त्वेकेनका
र्ये समारोपिते अन्यस्य काकतालीयन्यायेनापतितस्य तत्सौकर्याधायकत्वमात्रं अत्रोदाहरणमुत्कंठितेति उत्कंठैव प्रियाभिसरणोत्सुक
त्वं कारणं नांधकाराममपेक्षते अस्या रूढो हि नारीणामकालज्ञो मनोभव इति न्यायात् दैवादापतता त्वंधकारेण तत्सौकर्यमात्रं कृ
तमिति एवं द्वितीयोदाहरणेपि योज्यं ५ ॥ प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः जैत्रनेत्रानुगौ कर्णौ तूत्पलाभ्यामधःकृतौ यथा वा म
मरूपकीर्तिमहरद्भुवि यस्तदनुप्रविष्टहृदयेयमिति त्वयि मत्सरादिव निरस्तदयः सुतरां क्षिणोति खलु तां मदनः एवं बलवति प्रतिपक्षे
प्रतिकर्तुमशक्तस्य तदीयबाधनं प्रत्यनीकमिति स्थिते साक्षात्प्रतिपक्षपराक्रमः प्रत्यनीकमिति कैमुतिकन्यायेन फलति यथा मधुव्रतौ
घः कुपितः स्वकीयमधुप्रपापद्मनिमीलनेन बिंबं समाक्रम्य बलात्सुधांशोः कलंकसंकेभ्रमवमातनोति कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थाप

वेति स एषः ममेति भुवि भूलोके मम रूपख्यातिं यो हृतवान् तस्मिन्ननुप्रविष्टमनुरक्तं हृदयं यस्यानुप्रविष्टं हृदयं यस्यां वा तादृगियमिति त्वयि मत्सरादिव
ल्नु निश्चितं निरस्तदयो मदनस्तां क्षिणोति क्षीणां करोतीत्यन्वयः अत्र मत्सरादिवेति हेतूत्प्रेक्षासत्त्वेपि तद्धेतुकप्रतिपक्षसंबंधिबाधनप्रत्यनीकालंका
रस्य विविक्तो विषय इति बोध्यं अत एव मम्मटभट्टैरपि त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुंदर भवत्यनुरक्ता पंचभिर्युगपदेव शरैस्तां तापयत्यनुशयादिव

एवं च हेतन्वेमस्यैव गतार्थत्वान्नेदमलंकारांतरं भवितुमर्हतीति कस्यचिद्वचनमनोदयं कैमुतिकेति तत्संनिधिबाधनापेक्षयासाक्षात्तद्बाधने विशेषादिति भावः स॥
कु॰ टी॰ एवं च हेतन्वेमस्यैव गतार्थत्वान्नेदमलंकारांतरं भवितुमर्हतीति कस्यचिद्वचनमनोदयं कैमुतिकेति तत्संनिधिबाधनापेक्षयासाक्षात्तद्बाधने विशेषादिति भावः स॥ त्वं च हेत्वन्वेमस्यैव गतार्थत्वान्नेदमलंकारांतरं भवितुमर्हतीति कस्यचिद्वचनमनोदयं कैमुतिकेति तत्संनिधिबाधनापेक्षयासाक्षात्तद्बाधने विशेषादिति भावः स॥

वं॰ ध्वेति अत्र गंधः स्वकीयमधुप्रपास्वरूपस्य पद्मस्य निमीलनेन कुपितः सन् सुधांशोर्बिंबवलात्समाकृष्य तस्यांकेमध्यभागे कलंकभ्रमवमातनोतीत्यन्वयः इति

६५ धकर्मालंकारः कैमुत्येनातिकैमुत्यन्यायेनेत्यर्थः काव्यालंकाररूपार्थापत्तिः काव्यार्थापत्तिः दंडापूपिकेति दंडाकर्षणेतदवलंबिनामपूपानामाकर्षणं

पयः र्थसिद्धंत इदित्यर्थः आवर्त्तनायेतिलक्ष्यतावारणायेत्यर्थः अघरोयमिति बंधुजीवं बंधूकपुष्पंतत्प्रभाहरः बंधुभूतानांजीवानांप्रभाहरश्च ॐ

सजितस्त्वन्मुखेनेंदुः कावार्तासरसीरुहां अत्रसइत्यनेनपद्मानियेनजिता नीतिविवक्षितंतथा चसोपियेनजितस्तेनपद्मानिजितानी

तिकिमुवक्तव्यमितिदंडापूपिकान्यायेनपद्मरूपस्यार्थस्यसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिः तांत्रिकाभिमतार्थापत्तिव्यावर्त्तनायकाव्येति

विशेषणं यथावा अधरोयमधीराक्ष्या बंधुजीवप्रभाहरः अन्यजीवप्रभाहरः अन्यजीवप्रभांहंतहरतीतिकिमद्भुतं स्वकी

यत्त्वदयंभित्वानिर्गतौयौपयोधरौ हृदयस्यान्यदीयस्यभेदनेकाकृपातयोः ॐ समर्थनीयस्यार्थस्यकाव्यलिंगंसमर्थनं॥

जितोसिमंदकंदर्पमच्चित्तेऽस्तित्रिलोचनः अत्रकंदर्पजयोपन्यासोदुष्करविषयत्वात्समर्थनसापेक्षः तस्यमच्चित्तेस्तित्रिलो

चनइतिस्वांतः करणेशिवसन्निधानप्रदर्शनेनसमर्थनंकाव्यलिंगं व्याप्तिधर्मतासापेक्षनैयायिकलिंगव्यावर्त्तनायकाव्यवि

शेषणं इदंवाक्यार्थहेतुकंकाव्यलिंगंपदार्थहेतुकं यथा भस्मोद्धूलनभद्रमस्तुभवतेरुद्राक्षमालेशुभंहासोपानपरंपरांगिरिसु

का॰ प्र॰ टी॰

यत्तेतल्लक्षणमयुक्तं कैमुतिकन्यायस्यन्यूनार्थविषयत्वेनाधिकार्थापत्तावव्याप्तेः यथा तवाग्रेयदिदारिद्र्यंस्थितंभूपद्विजन्मनां शनैः सवितुरप्यग्रे

तमः स्यास्यत्यसंशयं अत्रयद्वेःशब्दमहिम्नाराज्ञाग्रेदारिद्र्यस्थित्यपेक्षयासूर्याग्रेतमोवस्थानंदुःशकमेवेत्यवगतमपिन्यायसाम्यादापाद्यते ननु १८

कैमुतिकन्यायेनेतिकेचिदुक्तंतत्रेदवक्तव्यंकेनविदर्थेनतुल्यन्यायत्वादर्थांतरस्यापत्तिरर्थापत्तिरितितदुक्तलक्षणमयुक्तं कावार्त्तासरसिरुहामित्या

पूपन्यायविषयार्थापत्तावव्याप्तेः कैमुतिकन्यायस्य न्यूनार्थविषयत्वेन तुल्यन्यायत्वाभावादर्थापदनाप्रतीतेश्चेति न चात्र कैमुत्यन्यायतामात्रेण न त्वलंकारत्वमिति युक्तं अलंकारतत्त्वाभियुक्तानां प्राचीनानां भूयस्त्वदयतया अपामरं संभावयितुमशक्यत्वात् लोकव्यवहारेऽपि कैमुत्यन्यायस्य चमत्कारित्वानुभवेन तेनैवन्यायेन तस्यालंकारतासिद्धेश्च इत्थं च तदुक्तार्थापत्त्युदाहरणे वक्ष्यमाणः संभावनालंकार एवान्यैर्यद्यर्थोक्तौ च कल्पनमिति यद्यर्थातिशयोक्तित्वेनोक्तः यद्यर्थातिशयोक्तावापाद्यापादकयोर्विपरीतार्थाविश्रान्तत्वमिह त्वापादकस्य सिद्धत्वमापाद्यस्य संभाव्यमानत्वमिति वैचित्र्यं तु तदवान्तरभेदता

आधाराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखालोकोच्छेदिनि मोक्षनाम्नि महामोहे निलीयामहे अत्र मोक्षस्य महामोहत्वमप्रसिद्धमिति तत्समर्थने सुखालोकोच्छेदिनीति पदार्थो हेतुः क्वचित्पदार्थवाक्यार्थौ परस्परसापेक्षौ हेतुभावं भजतः यथा वा चिकुरप्रकरा जयन्ति ते विदुषी मूर्धनि यान्बिभर्ति सा पशुनाप्यपुरस्कृतेन ततुलनामिच्छन्तु चामरेण कः अत्र चामरस्य दमयन्तीकुन्तलभारसाम्याभावे विदुषी मूर्धनि यान्बिभर्ति सेति वाक्यार्थः पशुनाप्यपुरस्कृतेनेति पदार्थश्चेत्युभयं मिलितं हेतुः क्वचित्समर्थनीयार्थसमर्थनार्थौ वाक्यार्थपदार्थौ हेतुः यथा वा वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा पुरारे न क्वापि क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान् नमन्मुक्तः संप्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिमानिति शर्व क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि अत्र तावदपराधद्वयं समर्थनीयं अस्पष्टार्थत्वात् तत्समर्थनं च पूर्वापरजन्मनोरनमनाभ्यां वाक्यार्थभूताभ्यां क्रियते अत्र द्वितीयवाक्यार्थेऽतनुत्वमेकपदार्थो हेतुः अत्रापि संप्रति नमन्मुक्त इति वाक्यार्थेनैकपदार्थ

पः साधकं न तु तद्बहिर्भूततया इति न तत्राप्याशङ्कापीत्यलं विस्तरेण इत्यर्थापत्तिः समर्थनीयस्येति समर्थनापेक्षस्यार्थस्य समर्थनं काव्यलिंगमलंकारः अर्थान्तरन्यासवारणाय समर्थनापेक्षस्येति यदा त्वर्थान्तरन्यासप्रकरणे वक्ष्यमाणरीत्या सामान्यविशेषभावातिरिक्तत्वं निवेश्यते तदा नोपादेयमेवैतदिति बोध्यं दुष्करविषयत्वात् दुष्करविषयरूपत्वात् समर्थनापेक्षस्येत्यनंतरमर्थस्येति शेषः नैयायिकेति नैयायिकाभिमतलिंगस्य लु

काव्यलिंगं

कु॰ टी॰
च॰
६५

भस्माङ्गुलनेति संबोधनं शुभमस्त्विति शेषः ५ गिरिसुताकान्तस्य शिवस्यालयः प्रासादस्तदलंकारभूते सोपानपंक्तेइत्यपि संबोधने हे तिदेन्यविभुना प्रभुणा शिवेन। युष्माकं या सपर्या पूजा तत्सुखस्यालोकः प्रकाशस्तदुच्छेदके निलीयामहे वयमित्यर्थात् चिकुरेति चिकुरप्रकराः केशकपाशाः विदुषी पंडिता मादमयंती अपुरस्कृतेन अनादृतेन पुरोभागे अनिहितेन च पदार्थश्च अनेकपदार्थश्च वपुरिति पुरा पूर्वस्मिन् कापि जन्मनि क्वचिद् पि क्षणं भवतेन प्रणतवान् इतीदं वपुषः शरीरस्य प्रादुर्भावादनुमितं संप्रति नमन् नतिं कुर्वन् मुक्तः अतनुरशरीरः अहमग्रेप्यनतिमान्नतिरहितः समर्थनीयं हेतुकथनेनोपपादनीयं ॥

क्वचित्परस्परविरुद्धयोः समर्थनीययोरुभयोः क्रमादुर्भौ हेतुभावं भजतः यथा ६॥ असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः कथानां विस्रंभेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः प्रमोदं वो दिश्यात्कपटवटुवेषापनयने त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः अत्र शिवस्य युगपत्कृत्रिमब्रह्मचर्यवेषापनयनत्वरादनुवर्त्तनेच्छयोर्विरुद्धयोः क्रमाद्गिरिजातीव्रतपसोसहिष्णुत्वं तत्संलापकौतुकं चेत्युभावपि हेतुत्वेन निबद्धौ क्वचित्परस्परविरुद्धयोरुभयोः समर्थनीययोरेक एव हेतुः यथा जीयादंबुधितनयाधररसमास्वादयन् मुरारिरयं अंबुधिमथनक्लेशं कलयन् विफलं च अत्र विफलत्वसफलत्वकलनयोरुभयोर्विरुद्धयोरेक एवांबुधितनयाधररसास्वादो हेतुः इदं काव्यलिंगहेत्वलंकारद्वितिकेचिद्व्याजह्रुः हे गोदावरिदेवता वकतटोद्देशे कलिंगः कविर्वाग देवी वह्नदेशदर्शनसखौत्सुक्याविरक्तिं गतः एनामर्णवमध्यसुप्तसुरभिन्नाभीसरोजासनं ब्रह्माणं गमयस्यितो कथमसावेकाकि

अस्पष्टार्थत्वात् अस्पष्टहेतुकत्वात् अत्र अनयोर्वाक्यार्थयोर्मध्ये द्वितीयवाक्यार्थे अग्रेप्यनतिमानितिवाक्यार्थे अत्रापि अतनुत्वेपि नमन्मुक्तइत्यस्य वाक्यात्वादाह अनेकपदार्थो वेति असोढेति तपस्यंतीं सुमाप्रतिवटुवेषेणागतस्य हरस्य वर्णनं ६॥ कपटेन यो वटुर्ब्रह्मचारिणो वेषस्तस्यापनयने त्यागे त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्त आक्रांतः त्वराशैथिल्यहेतुगर्भं क्रमेण विशेषणद्वयमाह तत्काले उल्लसन्प्रादुर्भवन्नसहभावोदुः सहत्वमर्थात् गौर्या यस्य

शैलकन्यायाः कथानां विस्रंभेषु विश्वासेषु रामकथेति ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचारिवेषः जीयादिति अंबुधस्तनयायालक्ष्म्या अधरः समास्वादयन्नपं मुरारिर्जीयात् सा
शैलकन्यायाः कथानां विस्रंभेषु विश्वासेषु रामकथेति ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचारिवेषः जीयादिति अंबुधस्तनयायालक्ष्म्या अधरः समास्वादयन्नपं मुरारिर्जीयात् स
वौत्कर्षेण वर्त्तताम् कीदृशः समुद्रमथनक्लेशात् च विधाभना लाभात् फलं कलयन् जानन् एतदधरमाधुर्यं सत्यमृतस्यैव पर्थ्यो हि फलं च कलयन्निसर्थः हृगाद
वरीत्यत्रार्णवमध्येत्यादिब्रह्मविशेषणस्यन्यसनं श्लेषाख्यो गुण इति जयदेवेनोक्तमित्यन्वयः तावकतटोद्देशोत्व दीयतीरभूमौ कलिंगाख्यः कविः वहना
देशानां दर्शने सहचारिणी विरक्तिं मुक्तिं एनां सरस्वतीं ब्रह्माणं प्रति गमयन यतिसंबंधः कीदृशं अर्णवमध्ये स्फुरन् पोमुरभिन्मुरारिस्तन्नाभिकमलस्थश्चे
प्रापणं कथं गोदावर्याः कर्त्तव्यमिदं संभाविनीयार्थोपपादकस्यार्णवमध्येत्यादित्तद्विशेषणस्यन्यसनं श्लेषाख्यो गुण इति श्लेषश्चावि
घटमानार्थघटकार्थस्यवर्णनमितिश्लेषलक्षणमिति च जयदेवेनोक्तं वस्तुतस्तत्रापि पदार्थहेतुकं काव्यलिंगमेवत द्वेदकाभा
वात् ननु साभिप्रायपदार्थवाक्यार्थविन्यासनरूपात्परिकरात्काव्यलिंगस्य किं भेदकं ॥ उच्यते परिकरे पदार्थवाक्यार्थबलात्प्रती॰
यमानार्थो वाच्योपस्कारकतां भजतः काव्यलिंगे तु पदार्थवाक्यार्थावेव हेतुभावं भजतः ननु यद्यपि स्फुरवालोकोद्वेदिनीत्यादि पदा
र्थहेतुककाव्यलिंगोदाहरणे अग्रेप्यनतिमानित्यादि वाक्यार्थहेतुककाव्यलिंगोदाहरणे च पदार्थवाक्यार्थावेव हेतुभावं भजतस्त
थापि पशुनाप्युरस्कृतेनेति पदार्थहेतुकोदाहरणे मच्चिते स्तित्रिलोचन इति वाक्यार्थहेतुकोदाहरणे च प्रतीयमानार्थस्यापि हेतु
त्वेनानुप्रवेशो दृश्यते पशुनेति ह्यविवेकत्वाभिप्रायगर्भं विदुषीत्यस्य प्रति निर्देशत्वात् त्रिलोचन इति च कंदर्पदाहकतृतीयलोच
नत्वाभिप्रायगर्भं कंदर्पजयोपयोगित्वात् तस्यास
षाः विघटमानेत्यत्राकारप्रश्लेषः अविद्यमानस्यानुपपद्यमानस्यार्थस्य घटक उपपादकोर्थोऽस्य
स्य वर्णनं श्लेषाख्यो गुण इत्यर्थः पदार्थहेतुकं समस्तपदार्थहेतुकं पदार्थवाक्यार्थेति द्वंद्वः प्रतीयमानोर्थः व्यंग्योर्थः प्रति निर्देशत्वादिति निर्दिश्यते ॥ उच्चार्यते
ति निर्देशः शब्दः तेन विपरीतार्थकशब्दत्वादित्यर्थः तस्य तादृशतृतीयलोचनत्वस्य तथा चोभयत्र परिकरालंकारसत्त्वात्काव्यलिंगोदाहरणत्वमनुपपन्नमिति भा

कु॰ टी॰ तयोः प्रभुनेत्याद्युक्तोदाहरणयोः तदुत्थापितं परिकरोपपादितं व्यंग्यस्य हेतुकोटावेवानुप्रवेशादिति भावः एवदेव विवृणोति प्रतीयमानेति वाच्यस्यैवेत्येवका
चं॰ रसूचितं व्यंग्यद्वारकत्वं न हीत्यादिना विवृतं तदमयमर्थः यदि प्रभ्वादिपदव्यंग्यके शपाशसाम्याभावादर्थस्य साक्षादुपपादकं स्यात्तदात्र परिकर एवस्या
९९ न्न काव्यलिंगं न त्वेवमस्ति प्रभुपदप्रतीताविवेकित्वमात्रेण साम्याभावस्योपपादनासंभवात् किंतु तद्विशिष्टप्रभुपुरस्कृतत्वाभावादेव साक्षादुपपादकद्
तितत्कोटिनिविष्टव्यंग्यं काव्यलिंगरूपस्य तस्यांगमेव व्यंग्यांतरं तु नोक्तकाव्यलिंगगम्यमर्थोपपादकमस्तीति निराबाधमेव काव्यलिंगमिति ननु स्वयम

परिकर एव किंतु तदुत्थापितकाव्यलिंगमपि प्रतीयमानाविवेकविशिष्टेन प्रभुनाप्यपुरस्कृतत्वस्यानेकपदार्थस्य प्रतीयमानकंदर्प
दाहकतृतीयलोचनविशिष्टस्य शिवस्य चित्ते सन्निधानस्य च वाक्यार्थस्य वाच्यस्यैव हेतुभावात् न हि तयोर्वाच्ययोर्हेतुभावे तास्यांप्र
तीयमाने मध्ये किंचिद्द्वारमस्ति यथा सर्वाशुचिनिधानस्येत्यादिपदार्थपरिकरोदाहरणे सर्वाशुचिनिधानस्येत्यादिनानेकपदार्थेन प्र
तीयमानं शरीरस्यासंरक्षणीयत्वं तथा च वाक्यार्थपरिकरोदाहरणे पर्यायोक्तविधया ततद्वाक्यार्थेन प्रतीयमानेनाहं व्यासइत्यादि
तस्मात्प्रभुनेत्यत्र त्रिलोचनइत्यत्र च प्रतीयमानं वाच्यस्यैव पदार्थस्य वाक्यार्थस्य च हेतुभावोपपादकतया काव्यलिंगस्यांगमेव ॥२॥
यथा यत्वन्नेत्रसमानकांति सलिले मग्नं तदिंदीवरमित्यनेकवाक्यार्थहेतुककाव्यलिंगोदाहरणे त्वन्नेत्रसमानकांतीत्यादिकानिंदीवर
शशिहंसविशेषणानि तेषां वाक्यार्थानां हेतुभावोपपादकानीति तत्र वाक्यार्थहेतुककाव्यलिंगे पदार्थहेतुककाव्यलिंगमंगमिति न तयोः

रोपपादकस्य काव्यलिंगस्याप्युपपादकं त्वदृष्टमित्याशंक्योदाहरति ५ यत्वन्नेत्रेति एतत्प्रतीपालंकारे प्रागुदाहृतं अनेकवाक्यार्थहेतुकेति पूर्वपादत्रयवा
क्यार्थत्रयस्य चतुर्थपादार्थे हेतुत्वमिति ज्ञेयं हेतुभावोपपादकानीति इंदीवरस्य नेत्रसमानकांतित्वं विना पदादेरिव तद्दर्शनस्य देवगतकांतासादृश्यविनोदास
हिष्णुत्वे हेतुत्वासंभवादिति भावः समाहितमर्थमुपसंहरति इतीति तयोः प्रभुनापीति मन्वितेत्यस्येत्यत्र तयोः इति काव्यलिंगालंकारः प्रस्तुतव्यंजकतयेति ॥

अप्रस्तुताभिधानं युज्यत इत्यनुषज्यते एवमग्रेपि विस्तरश्चेति खलस्य विश्वस्तघातरूपो दोषः स्वस्यैव वधाय भवति यतो वीराणां कोपकारकः सिंहनिद्रापहारी नवतरु
भंगजन्यध्वनिः करिणो वधाय यथेत्यर्थः तददर्शनात् उपमानत्वादर्शनात् ९ ननु महापुरुषाकृतिरियं गभीरेयमस्याकृतिरित्यादौ सामान्यस्याप्युपमानता दृश्येत्यरु
चेराह उपमानत्वेति इवाद्यभावात्तात्पर्याभावाच्च उपमानतयाऽन्वयस्य सामंजस्येनाप्रतीतेरित्यर्थः इहापीत्यपिना काव्यलिंगसमुच्चयः प्रतीतिवैभवात् प्रतीति

काव्यलिंगोदाहरणत्वे काचिदनुपपत्तिः उक्तिरर्थांतरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः हनुमानब्धिमतरद्दुष्करं किं महात्मनां गुणवद्वस्तु
संसर्गाद्याति स्वल्पोपि गौरवं पुष्पमालानुषंगेन सूत्रं शिरसि धार्यते सामान्यविशेषयोर्द्वयोरप्युक्तिरर्थांतरन्यासस्तयोश्चैकं प्रस्तुतं अ
न्यदप्रस्तुतं भवति ततश्च विशेषे प्रस्तुते तेन सहाप्रस्तुतसामान्यरूपस्य सामान्ये प्रस्तुते तेन सहाप्रस्तुतविशेषरूपस्यार्थांतरस्यन्यसन
मर्थांतरन्यास इत्युक्तं भवति तत्राद्यस्य द्वितीयार्द्धमुदाहरणं द्वितीयस्य द्वितीयश्लोकः नन्वयं काव्यलिंगान्नातिरिच्यते तथाहि उदाहरण
द्वयेप्यप्रस्तुतयोः सामान्यविशेषयोरुक्तिः प्रस्तुतयोर्विशेषसामान्ययोः कथमुपकरोतीति विवेक्तव्यं नहि सर्वथैवाप्रस्तुतानन्वय्यप्रस्तुताभि
धानं युज्यते न तावदप्रस्तुतप्रशंसायामिव प्रस्तुतव्यंजकतया प्रस्तुतयोरपि विशेषसामान्ययोः स्वशब्दोपात्तत्वान्नाप्यनुमानालंकार इ
वाप्रस्तुतप्रतीतिजनकतया तद्धि हेत्वाक्षिपक्षधर्मताद्यभावात् नापि दृष्टांतालंकार इव उपमानतया विस्रब्धघातदोषः स्ववधाय ख
लस्य वीरकोपकरः नवतरुभंगध्वनिरिव हरिनिद्रातस्करः करिण इत्यादिषु सामान्ये विशेषस्योपमानत्वदर्शनेपि विशेषे सामान्यस्य
क्वचिदपि तददर्शनात् ९ उपमानतया तदन्वये सामंजस्याप्रतीतेश्च तस्मात्प्रस्तुतसमर्थकतयैवाप्रस्तुतस्योपयोग इहापि वक्तव्यः
तर्ह्यल्पप्रयोजनवशात् प्रयोजनस्यापि हेतुत्वविवक्षया पंचमी उक्तं वै लक्षणमुदाहरणनिष्ठतया दर्शयति नहीत्यादिना इत्यादि काव्यलिंगोदाहरणेष्विव अ थे।
स्याद्यर्थांतरन्यासोदाहरणेषु प्रस्तुतस्य समर्थनार्थित्वं न ह्यस्तीति संबंधः शारदा रात्रौ के उपगूढं स्यालिंगिते सति अथानंतरं शांतास्तडिद्रूपाः कटाक्षाः यस्याः साध्वी

[illegible]

उक्तंविशेषरूपमर्थंसामान्यरूपेणार्थांतरेणसमर्थयन्ति परिभ्रष्टपयोधराणांकासामंगनानांसौभाग्यगुणोननष्टइतिपयोधराःकुचामेघाश्च दिवाकरादिति॥
कुमारसंभवेहिमालयवर्णने योहिमालयःममत्वं मदीयतावुद्धिशिरोमस्तकंशिखरंचसमर्थनार्थित्वं समर्थनापेक्षत्वं अयं अर्थांतरन्यासेसमर्थना
मपेक्षत्वरूपःसामान्यस्येतरस्यवुद्धौप्रतिष्ठितत्वासंभवादित्यनेनान्वयः २ संप्रतिपन्नेति वक्तृश्रोतृसंमतेत्यर्थः विशेषावतरणंविशेषावगमंतत्र वः

ततश्चवाक्यार्थहेतुकंकाव्यलिंगमेवात्रापिस्यान्नत्वलंकारांतरस्यावकाशइतिचेत् अत्रकेचित्समर्थनसापेक्षस्यार्थस्यसमर्थने
काव्यलिंगंनिरपेक्षस्यापिप्रतीतिवैभवात् समर्थनेऽर्थांतरन्यासः नहियत्वन्नेत्रसमानकांतीत्यादिकाव्यलिंगोदाहरणेष्विव अ
थोपगूढेशरदाशशांकेप्रावृड्ययोशांततडित्कटाक्षा कासांनसौभाग्यगुणोंगनानांनष्टःपरिभ्रष्टपयोधराणां दिवाकराद्रक्ष
तियोगुहासुलीनंदिवाभीतमिवांधकारं क्षुद्रेपिनूनंशरणंप्रपन्नेममत्वमुच्चैःशिरसामतीव इत्याद्यर्थांतरन्यासोदाहरणेषु
प्रस्तुतस्यसमर्थनापेक्षत्वमस्तीति वस्तुतस्तुप्रायोवादोयं अर्थांतरन्यासेपिहिविशेषस्यसामान्येनसमर्थनानपेक्षत्वेपिसा
मान्यंविशेषेणसमर्थनमपेक्षतएवनिर्विशेषंनसामान्यमितिन्यायेन वहूनामप्यसाराणांसंयोगःकार्यसाधकइत्यादिसामा
न्यस्य तृणैरारभ्यतेरज्जुस्तयानागोपिवध्यतइत्यादिसंप्रतिपन्नविशेषावतरणंविनावुद्धौप्रतिष्ठितत्वासंभवात् ६ ॥नच ता
त्रसामान्यस्यकासांनसौभाग्यगुणोंगनानामित्यादिविशेषसमर्थनार्थसामान्यस्यैवलोकसंप्रतिपन्नतयाविशेषावतरणंविनैव
वुद्धौप्रतिष्ठितत्वसंभवतीतिश्लोकेतन्न्यसनंनापेक्षितमस्तीतिवाच्यं सामान्यस्यसर्वत्रलोकसंप्रतिपन्नत्वनियमाभावात् ॥

द्रनामित्यादौसामान्यस्येतिविशेषावतरणंविनैववुद्धौप्रतिष्ठितत्वंसंभवतीत्यग्रिमेणान्वितं तन्न्यसनं तृणैरित्यादिविशेषन्यसनं नन्वेवमप्यर्थांतरन्यासे
केचिदेवसमर्थनापेक्षा काव्यलिंगेतुसर्वत्रसेत्यस्तिभेदइत्याशंक्याहकिंचेति कविकुलक्षुण्णत्वेनकविसमूहाभ्यस्तत्वेन तदास्यदास्येनलमुखदास्ये पूर्वंणिपूर्णि

पार्वणः शर्वरीश्वरश्चंद्रः न विशेषणं स्यादेः स्त्रियः कृता इत्यनेनान्वयः अपि तु स्त्रीभिरेव यतः प्रतीकाररहितेपारुष्ये कोपेया संतयाभूताः ॥ उभयतः अन्व
यव्यतिरेकाभ्यां समर्थनापेक्षायामपि तदास्यदास्य गोत्रादौ तदभावात् न विषेणे।त्यादावपेक्षाविरहेपि समर्थनसत्वात् अप्रकृतेनेति आद्यमहात्मनाम
वेक्रकारत्वेनाप्रकृतेन सामान्ये [illegible] नृमदन्वितरणस्य प्रकृतविशेषस्य समर्थने द्वितीये पुष्पमालास्त्रगरत्नात नाप्रकृतेन विशेषरूपेणाप्रकृतस्य गुण

नहि यो यो धूमवान् [illegible] नितिव्याप्तिरूपसामान्यस्य लोकसंप्रतिपन्नतया यथा महानस इति तद्विशेषरूपदृष्टांतानुपादनसंभव
मात्रेणाप्रसिद्धव्याप्तिरूपसामान्योपन्यासेपि तद्विशेषरूपदृष्टांतोपन्यासनैरपेक्ष्यं संभवति न चैवं सामान्येन विशेषसमर्थनस्य
त्वेपि कुचितस्य सामान्यस्य लोकप्रसिद्धत्वाभावेन तस्य बुद्धावारोहाय पुनर्विशेषांतरस्यन्यासप्रसंग इति वाच्यं इष्टापत्तेः अत्रैव
विषये विकस्वरालंकारस्यानुपदमेव दर्शयिष्यमाणत्वात् किंच काव्यलिंगेपि न सर्वत्र समर्थनसापेक्षत्वनियमः चिकुरप्रकराजयं
तित इत्यत्र तदभावादुपमानवस्तुषु वर्णनीयसाम्याभावेन निंदायाः कविकुलक्षुण्णत्वेनात्र समर्थनापेक्षाविरहात् नहि तदास्य
दास्येपि गतोधिकारितां न शारदः पार्वणशर्वरीश्वर इत्यादिषु समर्थनं दृश्यते न विषेण न शस्त्रेण नाग्निना न च मृत्युना अप्रती
कारपारुष्याः स्त्रीभिरेव स्त्रियः कृताः इत्यादि काव्यलिंगविषये [illegible] समर्थनापेक्षाविरहेपि अप्रतीकारपारुष्याइत्यादिना समर्थन
दर्शनाच्च ॥ नहि तत्स्त्रीणां विषादिनिर्मितत्वाभावप्रतिपादनसमर्थनसापेक्षं प्रसिद्धत्वात् तस्मादुभयतोव्यभिचारात् समर्थना
पेक्ष समर्थने काव्यलिंगे तन्निरपेक्ष

वक्षमप्रयुक्तप्रज्ञत्वस्य सामान्यरूपस्य समर्थनमित्यर्थः यदुच्यत इति हे पार्वति रूपं आकृतिसौंदर्यं पापवृत्तये दु
श्चरणाय न भवति यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसंतीति न्यायादिति यदुच्यते तद्वचनमव्यभिचारि यथार्थं तथाहि उदाररमणीयदर्शनं यस्यास्तथाभूते पार्वति
तव शीले आवरण तपस्विनामप्युपदेशरूपतां [illegible] इति अप्रकृतेन विशेषणाप्रकृतस्य सामान्यस्य समर्थनं दातमिति दानं दितरण: [illegible]

जडेश्वलडयोरभेदात् अधिरूढे आक्रांते सति विद्यमानगतिः सगतिकः बुद्धिमांश्चकः आसतुस्यातुं उत्सहे न शक्नुयात् यस्मात् निर्मंक्षोर्मज्जनं कर्तुमि
च्छोरिति नोराजस्य कठोगेड एव कटाहस्तस्य तटादग्राद्वलीनां पटलैः समूहैः परितो मंक्षु शीघ्रं उदयाति उत्पतति तमित्यन्वयः अत्रापि पूर्वोर्द्धोक्तमप्रकृतसा
मान्यमुत्तरार्द्धोक्तेन प्रकृतेन विशेषेण समर्थितम् इत्यर्थांतरन्यासालंकार यस्मिन्निति यस्मिन्काव्ये इत्यर्थात् निबध्यत इति शेषः समर्थ्यसमर्थकभा
वापन्नत्वं तु न लक्षणे निवेशनीयं तद्विना चमत्काराभावेन चमत्कारित्वविशेषणेनाव एवक्तव्येनैवानतिप्रसंगात् एवमेवार्थांतरन्यासलक्षणेपि बोध्य

किंतु समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषसंबंधेऽर्थांतरन्यासस्तदितरसंबंधे काव्यलिंगमित्येव व्यवस्थावधारणीया प्रपंचश्चित्रमी
मांसायां द्रष्टव्यः एवमप्रकृतेन प्रकृतसमर्थनमुदाहृतं प्रकृतेनाप्रकृतसमर्थनं यथा यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये न रूपमित्यव्यभि
चारि तद्वचः तथाहि ते शीलमुदारदर्शने तपस्विनामप्युपदेशतां गतं यथा वा दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरूढे को विद्यमानगति
रासितुमुत्सहेत यद्दंतिनः कटकटाहतटान्मिमंक्षोर्मंक्षूदयाति परितः पटलैरलीनां यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषाः सविकस्वरः स
न जिग्यो महांतो हि दुर्द्धर्षाः सागरा इव ९ यत्रैकस्य विद्विशेषस्य समर्थनार्थं सामान्यं विन्यस्य तत्प्रसिद्धावपि अपरितुष्यता कवि
ना तत्समर्थनाय पुनर्विशेषांतरमुपमानरीत्यार्थांतरन्यासविधया वा विन्यस्यते तत्र विकस्वरालंकारः उत्तरार्द्धं यथा कथंचिदुदाहर
णं इदं तु व्यक्तमुदाहरणं अनंतरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातं एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणे

ष्विवांकः सनेति स प्रकृतो राजा न जिग्ये न जितोऽर्थात्परैरिति विशेषः प्रकृतः तत्समर्थनं महांतो हि दुर्धर्षा अनाक्रमणीया इति सामान्येन तस्यापि सागरा इवेति विशे
षोपमयेति ज्ञेयं ९ प्रसिद्धेरल्पत्वात्तत्रापरितोषो बोध्यः यथा कथंचिदिति महतामनाक्रमणीयत्वस्यातिप्रसिद्धत्वेन तत्समर्थनापेक्षाभावाच्चंद्रालोकगतमेत
न्नसमंजसमिति भावः इदं वक्ष्यमाणं व्यक्तमिति गुणसमुदाये एकस्य दोषस्यानाकलनमनति प्रसिद्धं तया समर्थनापेक्षं निंदोरित्यादिविशेषेण समर्थ्यत इत्यत

स्फुरमित्यर्थः कर्णेति हेकाक कर्णयोररुंतुदं पीडाजनकं रणितं शब्दितं अंतरेण विना स्वयं मकरंदः पुष्परसस्तच्छालिनं माकंदमाम्रवृक्षं गाहस्व आश्रय इहाम्रतरौ
स्फुरमित्यर्थः कर्णेति हेकाक कर्णयोररुंतुदं पीडाजनकं रणितं शब्दितं अंतरेण विनास्वयं मकरंदः पुष्परसस्तच्छालिनं माकंदमाम्रवृक्षं गाहस्व आश्रय इहाम्रतरौ
त्वां वयं कोकिलं मन्महे जानीमहे यतः स्थूलवैभवेन स्थानमाहात्म्येन कति चिहस्तूनि धन्यानि भवंतीति सामान्येन पूर्वोक्तविशेषसमर्थनं अत्रापि तदाकांक्षा
यां विशेषरूपमर्थांतरं न्यसति नेपालभूमिपालस्य भाले पतिते पंके कस्तूरिकाकानशंके तापि तु सर्वइति मालिन्यमिति मधुलिट्भ्रमरः कलंकश्चैतौ अञ्जश
शिनो मालिन्यं धत्तः कुरुतः तव मुखे तु दृक् च निकांजनं च न योराभासोभोधत्त इत्यनुज्यते अंजनाभे इति पाठे द्वितीया द्विवचनं उक्तमर्थं सामान्येन समर्थयति

इदमुपमानरीत्या विशेषांतरस्यान्यसने उदाहरणं अर्थांतरन्यासविषयया यथा कर्णारुंतुदमंतरेण रणितं गाहस्व काक स्वयं माकंदम
करंदशालिनमिह त्वां मन्महे कोकिलं धन्यानि स्थूलवैभवेन कति चिहस्तूनि कस्तूरिकां नेपालक्षितिपालभालपतिते पंके न शंके
तकः मालिन्यमजशशिनो मधुलिट्कलंकौ धत्ताम् मुखे तु तव दृक् तिलकांजनाभां दोषावितः क्वचन मेलनतो गुणत्वं वक्तुर्गुणो हि
वचसि भ्रमविप्रलंभो ॥ प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनं कचाः कलिंदजातीरतमालस्तोममेचकाः कार्यातिशयाहेतौ तद्धेतुप्रक
ल्पनं प्रौढोक्तिः यथा तमालगतनैल्यातिशयाहेतौ यमुनातटरोहणे तद्धेतुत्वप्रकल्पनं यथा वा कल्पतरुकामदोग्ध्रीचिंतामणिधन
शंखानां रचितो रजोभरपयस्तेजःश्वासांतरांबरैरेषः अत्र कल्पवृक्षाद्यैः कविनरणातिशायिवर्णनीयराजवितरणातिशयाहेतौ
कल्पवृक्षपरागादिरूपपंचभूतनिर्मितत्वेन तद्धेतुत्वप्रकल्पनं प्रौढोक्तिः संभावनायदीत्थं स्यादित्यूहोन्यस्य सिद्धये यदि शेषो भवेद्व

क्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव यथा वा
दोषावपि क्वचित् मेलनतो मिथो मिलनात् गुणत्वं इतः प्राप्नुत इति कथमेतत्तत्राह हि यतः वक्तुर्वचसि भ्रमविप्रलंभो ॥ भ्रान्तिप्रतारणे गुणौ भवतः घटवति घटाभावं निर्णीय परप्रतारणाय घटोस्तीति प्रयुक्तवाक्यस्य प्रमाजनकत्वात्तयोर्गुणत्वमिति भावः इति विकस्वरालंकारः ॥
प्रौढोक्तिरिति उत्कर्षस्याहेतावुत्कर्षहेतुत्वकल्पनं प्रौढोक्तिः कलिंदजा यमुनास्तोमः समूहः मेचकाः श्यामाः रोहणे उद्भवे कल्पेति एष राजा कल्पवृक्षादीना

क्रमेण रजोभरादिभिः पंचभिर्भूतै रचित इत्यन्वयः

धनदः कुबेरः शंखो निधिविशेषः रजोभरः परागसमूहः पयोदुग्धं प्रवासः प्रसिद्धः अंतरांतरं यां रत्नाभ्यंतरमाकाशं अतिशायीत्यग्निमवितरणेनान्वितं अ
हेनोपं च निर्मितत्वे इति सामानाधिकरण्येनान्वयः इति प्रौढोक्तिः संभावनेति ऊहस्तर्कः कस्तूरिकेति अहं यदि सृष्टिकर्त्तास्यां तदा कस्तूरिकामृगाणामं
डात् अखिलं गंधरूपं गुणमादाय खलजिह्वायां निवेशयिष्यामीत्यन्वयः इति संभावना किंचिदिति कस्यचिदर्थस्य मिथ्यात्वसिध्यर्थं मिथ्याभूतार्थांतर
कल्पनं मिथ्याध्यवसितिरलंकारः वेश्यामिस्युदाहरणे खजं गगनमालां अभ्रपुष्पमालाधारणमिव वेश्यावशीकरणमिति निदर्शनापि बोध्या अ

कस्तूरिकामृगाणामंडाद्गंधगुणमखिलमादाय यदि पुनरहं विधिः स्यां खलजिह्वायां निवेशयिष्यामि यद्यर्थोक्तौ च कल्पनमा
तिशयोक्तिभेद इति काव्यप्रकाशकारः किंचिन्मिथ्यात्वसिध्यर्थं मिथ्यार्थांतरकल्पनं मिथ्याध्यवसितिर्वेश्यां वशयेत्वस्रजं वहन्
अत्र वेश्यावशीकरणस्यासंतासंभावितत्वसिद्धये गगनकुसुममालिकाधारणरूपार्थांतरकल्पनं मिथ्याध्यवसितिः यथा वा अ
स्यक्षोणिपतेः परार्धपरया लक्षीकृताः संख्यया प्रज्ञावक्षुरवेक्ष्यमाणबधिरश्रामाः किलाकीर्तयः गीयंते स्वरमष्टमं कलयता जा
तेन वंध्योदरान्मूकानां प्रकरेण कूर्मरमणीदुग्धोदधे रोदसि ९ अत्राद्योदाहरणे निदर्शनागर्भं द्वितीयं तु शुद्धं असंबंधे संबंधरू
पातिशयोक्तितो मिथ्याध्यवसितेः किंचिन्मिथ्यात्वसिध्यर्थं मिथ्यार्थांतरकल्पनात्मना विच्छित्तिविशेषेण भेदः वर्ण्यं स्याद्वर्ण्यवृत्तां
तप्रतिबिंबस्य वर्णनं ललितं निर्गते नीरे सेतुमेषा चिकीर्षति प्रस्तुते धर्मिणि यो वर्णनीयो वृत्तांतस्तमवर्णयित्वा तन्नैव तत्प्रतिबिंबरू
पस्य कस्यचिदप्रस्तुतवृत्तांतस्य वर्णनं ललितं यथा

स्येति परार्धपरया परार्द्धसंख्यामतिक्रांतया लक्षीकृता उपलक्षिताः प्रज्ञाचक्षुषा अंधेनावेक्ष्य
माणाश्च ताबधिरश्रामाश्चेति कर्मधारयः कलयता कुर्वता प्रकरेण समूहेन कूर्मरमणीकच्छपी रोधसि तीरे मिथ्याध्यवसिते रित्यस्य भेद इत्यत्रान्वयः ९ कल्प
नाविच्छित्तिविशेषेण कल्पनाप्रयुक्तविच्छित्तिविशेषेण कल्पनात्मनेति पाठे कल्पनास्वरूपेणेत्यर्थः उपधेयसंकरे ऽप्युपाधेरसंकरात् विच्छित्तिविशेषेणेति वतसे

विच्छित्तिर्विशेषो यस्मादिति विच्छित्तिविशेषपतिमावर्त्तयतीति वाभ्युत्सतेः एतेन प्रौढोक्तावगतार्थतामाचक्षाणा निरस्ता वेदितव्याः न च मिथ्याध्यवसितेरलंका
रांतरत्वे हरिश्चंद्रेण संजप्ताः प्रगीता धर्मसूनुना खेलंति निगमोत्संगे मातर्गंगे गुणास्तवेत्यादौ हरिश्चंद्रादिसंबंधाद्गुणानां सत्यताप्रतीतेः सत्याध्यवसितिरपि
तथा स्यादिति वाच्यं सत्यताप्रतीतयैकस्याप्यर्थस्य कविप्रतिभाकल्पितत्वाभावेन शब्दमात्रेणालंकारतायाः असंभवात् कविप्रतिभामात्रकल्पिताअर्थाः
काव्ये अलंकारपदास्पदमिति विषमालंकारप्रकरणे त्वयैवाभिधानादित्यलं विस्तरेण इति मिथ्याध्यवसितिः प्रस्तुत इति ललितमिति लक्ष्यनिर्देशः निर्गत

कथंचिद्दाक्षिण्यसमागततत्कालोपेक्षितप्रतिनिवृत्तनायिकांतरासक्तनायकानयनार्थं सखीं प्रेषयितुकामां नायिकामुद्दिश्य सख्या
ववनेन तद्व्यापारप्रतिबिंबभूतगतजलसेतुबंधवर्णनं नेयमप्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुतधर्मिकत्वात् नापि समासोक्तिः प्रस्तुतवृत्तांते वर्ण्य
माने विशेषणसाधारण्येन सारूप्येण वा अप्रस्तुतवृत्तांतस्फूर्त्यभावात् अप्रस्तुतवृत्तांतादेव सरूपादिह प्रस्तुतवृत्तांतस्य गम्यत्वात्
नापि निदर्शना प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोः शब्दोपात्तयोरैक्यसमारोप एव तस्याः समुन्मेषात् ॥ यदि विषयविषयिणोः शब्दोपात्त
योः प्रवर्त्तमान एवालंकारो विषयिमात्रोपादानेपि स्यात् तदा रूपकमेव भेदेप्यभेदरूपाया अतिशयोक्तेरपि विषयमाक्रमेत् ननु
तर्हि अत्र प्रस्तुतनायकादिनिगरणेन तत्र शब्दोपात्ताप्रस्तुतनीराद्यभेदाध्यवसाय इति भेदे अभेदरूपातिशयोक्तिरस्तु एवं तर्हि सा
रूप्यनिबंधनाअप्रस्तुतप्रशंसाविषयेपि सैवातिशयोक्तिः स्यात् अप्रस्तुतधर्मिकत्वान्न भवतीति चेत् ॥ ॥
इत्युदाहरणं दाक्षिण्येत्यादिना अन्ययांतचतुष्टयं नायकविशेषणं दाक्षिण्यं अनुरोधशीलत्वं तद्व्यापारेति सखीप्रेषणरूपनायिकाव्यापारसरूपेत्यर्थः सारूप्य
चात्र नैरर्थक्यं क्रमालंकारेष्वंतर्भावमाशंक्य निराकरोति नेयमित्यादिना प्रस्तुताप्रस्तुतेति तथा च प्रकृते प्रस्तुतवृत्तांतस्यैकस्यैवोपादानान्निदर्शनानयुक्तेति
भावः ॥ ननूभयोः शब्दोपात्तत्व इवाप्रस्तुतमात्रस्य तत्त्वेपि निदर्शनास्त्वित्याशंक्याह यदीति प्रतिबंधाद्वा वत्परिहरति तर्हि सारूप्येति एकः ॥ ॥

कृतीपाकुं तेषु योन्यं शकान्त यावतदित्यादावित्यर्थः अप्रस्तुतस्य शार्कुतादेस्तत्र वर्णनीयत्वा दति शयोक्तिस्थले च वापीत्वादौ वापीत्वादिना प्रस्तुतनाभ्यादेर्वे
र्णयत्वान्नातिशयोक्तिस्त्वारोपयितुं शक्येति भावः अप्रसिद्धो यहेतुरित्याह तत्रेति प्रसिद्धेति वापीकायीत्यादि सर्व संमतेत्यर्थः तद्गतेति प्रस्तुतगतेत्यर्थः
अप्रस्तुतप्रशंसायां क्वचित्प्रस्तुताप्रस्तुतयोरभेदाध्यवसानमप्यप्रस्तुतवाक्यार्थप्रतीतिकाले दृश्यते ललितेतु न क्वापीति सुतरामतिशयोक्तितो भेद इत्याह
सेः पूर्वमित्यादिना रसनाविपर्ययः अग्रिशापालकरिणां जिह्वापरिवृत्तिः पूर्वं विपरीताभिधानं च कर्णचापलं प्रसिद्धं पिशुनप्रतार्यत्वं च मदः प्रसिद्धः गर्व

तत्राप्यप्रस्तुतधर्मिवाचकपदस्यापि प्रसिद्धातिशयोक्त्युदाहरणेष्विव प्रस्तुतधर्मिलक्षकत्वसंभवात् नन्वप्रस्तुतप्रशंसायां सरूपाद
प्रस्तुतवाक्यार्थात् प्रस्तुतवाक्यार्थोऽवगम्यते नत्वतिशयोक्ताविव विषयवाचकैस्ततस्तदैर्विषयालक्ष्यत इति भेद इति चेत् तर्हि इहा
पि प्रस्तुतगताद प्रस्तुतवृत्तान्तरूपाद्वाक्यार्थात्तद्गतप्रस्तुतवृत्तान्तरूपो वाक्यार्थोऽवगम्यत इत्येवातिशयोक्तितो भेदोऽस्तु वस्तुतस्तु से
ऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत्कर्णयोश्चापलं दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिक्किं भूयसोक्तेन वा पूर्वं निश्चितवानसि भ्रमर हे यद्वारणो
ऽप्यसावंतः शून्यकरो निषेव्यत इति भ्रातः क एष ग्रहः इत्याद्यप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणे प्रथम प्रतीतादप्रस्तुतवाक्यार्थात् प्रस्तुत
वाक्यार्थोऽवगम्यत इत्येतन्न घटते ५॥ अप्रस्तुते वारणस्य भ्रमरासेव्यत्वे कर्णचापलमात्रस्य भ्रमरनिराकरणहेतुत्वसंभवेऽपि रसना
विपर्ययांतः शून्यकरत्वयोर्हेतुत्वासंभवेन मदस्य प्रत्युत तत्सेव्यत्व एव हेतुत्वेन च रसनाविपर्ययादीनां तत्र हेतुत्वान्वयार्थं वारणपदस्य

अत एन विस्मृता स्वपरयोर्दिक्मार्गः आत्मानात्मविभागश्च यया सा दृष्टिः वारणो गजः वारकश्च शून्यः सरंध्रः धनरहितश्च करः शुंडा हस्तश्च ग्रह आग्रहः ५ क्वतोनघ
टते तत्राह अप्रस्तुत इति एतच्च भ्रमरासेव्यत्व इत्यस्य विशेषणं भ्रमरनिरासकरणस्येति च कर्णचापलमात्रस्येत्यस्य स्वीकारः स्वार्थेन सममभेदाध्यवसायः अ
प्रस्तुतसंबोधनादिति आदिना सारूप्यनिबंधन प्रस्तुतवाक्यार्थावगतिपरिग्रहः अत्रापि ललितालंकारेऽपि वर्णनारूपस्येति चमत्कारितारूपायाविच्छित्तेर्मदव

कस्यचित् नेत्रद्वंद्वादेः स्ववाचकेन नेत्रादिपदेन अनिर्दिष्टत्वात् अप्रतिपादितत्वात् अतिशयोक्तिरस्तीति अतिशयोक्तिरेवास्तीत्यर्थः तत्प्रसंगात् संबोध्यत्वोद्धार
पितृत्वयोरसंबंधेपि संबंधवर्णनादतिशयोक्तिमात्रप्रसंगात् अलंकारांतरकत्वमित्यादावप्रस्तुतप्रशंसाप्रकृते तुलितमितितत्प्रतिबिंबेति प्रस्तुतार्थप्रति
बिंबरूपस्याप्रस्तुतार्थस्येत्यर्थः आदौ पूर्वार्द्धे विषमेति स्वमतिसूर्यवंशयोस्तंतानानुरूपत्वरूपेत्यर्थः तात्पर्यस्य तादृशमतिकरणकसूर्यवंशवर्णनेच्छाभिप्रा
यस्या ॥ अनाप्येति नलंप्रतिदमयंत्या उक्तिः हे नल अघत्वया कतमो देशः वसंतमुक्तस्यवनस्यदशामनायि प्रापितः त्वयि प्राप्तसंकेततया कृतार्थासंज्ञाना
कोडीकारेणैव प्रवृत्तेर्वक्तव्यत्वात् एवं प्रत्यपि पद्यप्रस्तुतसंबोधनादिविच्छित्तिविशेषात्तत्राप्रस्तुतप्रशंसायाः अतिशयोक्तितो भेदो घटते ॥
तदात्रापि प्रस्तुतं धर्मिणं स्वपदेन निर्दिश्य तत्राप्रस्तुतवर्णनारूपस्य विच्छित्तिविशेषस्य सद्भावात्ततो भेदः सुतरां घटते पश्यनीलोत्प
लद्वंद्वान्निसरंति वापी कापि स्फुरति गगने तत्सरः सूक्ष्मपद्येत्यादिषु तु प्रस्तुतस्यकस्यचिद्धर्मिणः स्ववाचकेनानिर्दिष्टत्वादतिशयोक्ति
रेवैतेन गतजलसेतुबंधवर्णनादिष्वसंबंधे संबंधातिशयोक्तिरस्त्विति शंकापि निरस्ता तथासति कस्त्वंभोः कथयामीत्यादावपितत्प्रस ॥
रेवैतेन गतजलसेतुबंधवर्णनादिष्वसंबंधे संबंधातिशयोक्तिरस्त्विति शंकापि निरस्ता तथासति कस्त्वंभोः कथयामीत्यादावपितत्प्रस
ंगात्सर्वालंकारविलक्षणमिदं ॥
गात्स्वारूप्यनिबंधनप्रस्तुतवाक्यार्थादगतिरूपविच्छित्तिविशेषालंकारांतरकल्पनं त्विहापि तुल्यं तस्मात्सर्वालंकारविलक्षणमिदं ॥ अल्प
लितं यथा वा क्वसूर्यप्रभवो वंशः क्वचाल्पविषयामतिः तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरं अत्रापि तिदर्शनाभ्रांतिर्न कार्या अत्र
विषययामत्यास्सूर्यवंशवर्णयितुमिच्छुरहमिति प्रस्तुतवृत्तांतानुपन्यासात्तत्प्रतिबिंबभूतस्य उडुपेन सागरं तितीर्षुरस्मीत्यप्रस्तुतवृत्तांत
स्य वर्णनेनादौ विषमालंकारविन्यसनेनवैकेवल्लेत्वत
मापि अनेन मल्लक्षणेन जनेन न आत्मानश्रवणार्हा अपि तु भाव्यैवेति अत्र च तादृशावनदशारू
पस्याप्रस्तुतार्थस्य प्रस्तुते देशे कथनात्प्रस्तुतवृत्तांतस्याकरूपस्यप्रतीतिः न चात्र वारणेंद्रलीलामितिवत्पदार्थनिदर्शनापुक्तेति वाच्यं तत्र पूर्वार्द्धेन प्रकृत
वृत्तांतोपादानेन साहृश्यपर्यवसानरूपनिदर्शनासत्त्वेप्यत्र तदनुपादानेन तत्र्यंगमस्य प्रकृतविच्छित्तिविशेषवत्त्वेन ललितालंकारस्यैवोचितत्वात् एतेन दशापद

श्रीकत्वरूपकार्यद्वारेणकारणस्यराजकर्तृकत्यागकर्मत्वस्याभिधानात्पर्यायोक्तमित्यर्थोऽपिनिरस्तं उपधेयसंकरेप्युपाधेरसंकराच्चेतिसंक्षेपः इतिललितं तामेवेति
दूतिकामेवेत्यर्थः निसृष्टा प्रेषिता ससंकल्पां मनोरथसहितां मेघैरिति मेदुरं मुदिलं नंक्तंचिरस्तीतिशेषः नंदनिदेशतः नंदस्याज्ञावशात् प्रत्यध्वकुंजद्रुमं
अध्वसंबंधिकुंजद्रुमं अध्वसंबंधिकुंजद्रुमंद्रुमंप्रति ग्रंथकारेण गीतगोविंदकृता चातकइति यत्तु चातकस्यत्रिचतुरकणमात्रार्थिनयाजलदकर्तृकेणांभसा
विश्वपूरणेनहर्षाधिक्याभावादयुक्तमुदाहरणमिति तन्तुच्छं हेत्वसिद्धेः ५ नहिक्षुदुपपन्नमायतस्ययाश्रान्नमात्रार्थिनस्तदधिकान्नलाभेहर्षाधिक्यंनास्तीति

अनापिदेशः कतमस्त्वयाद्य रमंतमुक्तस्य दशावनस्य त्वदाप्तसंकेततयाकृतार्थीश्राप्यापिनानेनजनेनसंज्ञा अत्रकतमोदेशस्त्वयापरि
त्यक्त इतिप्रस्तुतार्थमनुपन्यस्यवसंतमुक्तस्यवनस्यदशामनायीतितत्प्रतिबिंबभूतार्थमात्रोपन्यासाल्ललितालंकारः उत्कंठितार्थसं
सिद्धिर्विनायत्नं प्रहर्षणं तामेवध्यायतेतस्मैनिसृष्टासैवदूतिका उत्कंठा इच्छाविशेषः सर्वेंद्रियसुखास्वादोयत्रास्तीत्यभिमन्यते तस्या
सीत्कांससंकल्पामुत्कंठाकवयोविदुरित्युक्तलक्षणात् तद्विषयस्यार्थस्यतदुपायसंपादनयत्नंविनासिद्धिः प्रहर्षणं उदाहरणंस्य
त्रं यथावा मेघैर्मेदुरमंबरंवनभुवः श्यामास्तमालद्रुमैर्नक्तंभीरुरयंत्वमेवतदिमंराधेगृहंप्रापय इत्थंनंदनिदेशतश्चलितयोःप्रत्यध्वकुंज
द्रुमंराधामाधवयोर्जयंतियमुनाकूलेरहःकेलयः अत्रराधामाधवयोःपरस्परमुत्कंठितत्वंप्रसिद्धतरमग्रेचग्रंथकारेणनिबद्धमित्य
त्रोदाहरणलक्षणानुगतिःवांछितादधिकार्थस्यसंसिद्धिश्चप्रहर्षणं दीपमुद्योजयेद्यावत्तावदभ्युदितोरविः स्पष्टं यथावा चातकस्त्रिच
॥ तुराण्यपःकणान्याचतेजलधरंपिपासया
वक्तुंशक्यते तदानीमुपयोगाभावेपिस्वस्यैवकालांतरेतदुपयोगसत्वात् नचचातकस्यजलसंग्रहा
नुपयोगाद्विषम्यंशंकनीयं चातकवृत्तांतस्याप्रस्तुततयातद्ग्रंथेप्रस्तुततदानृपाचकवृत्तांतेकाव्यस्यपर्यवसानादिति तृतीयंप्रभेदमाह यत्नादिति प्रहर्ष
णमित्यनुवर्तते निध्यंजनेति निधिदर्शनसाधनंयदंजनंतत्साधनौषधीमूलमित्यर्थः साधितौलब्धः उच्चित्येति अधःस्थितं वृक्षस्याधोदेशेस्थितं ॥

अदधात् आहितवती यष्टिः स्कंधः तनप।
अवस्थितमितिपाठे समीपाशोकयष्टाववस्थितमित्यर्थः श्रिताः आश्रिताः विटपाः शाखा येनेतिपुष्प्यैघविशेषणं इतिप्रहर्षणं दूष्यमाणवि
दाघातेन पुनरप्यामूलंपुष्पितामूदर्थादशोकयष्टिः अत्रचतदसाध्यकयत्नात्तल्लाभइतिप्रकारत्रयसाधारणंसामान्यलक्षणंवोध्यं एवमग्रिमोदाहरणेपी
रोधोपायस्तत्संप्राप्तिर्विषादनमलंकारः उद्योजयेत उद्दीप्तंकुर्यात् उद्योजयेद्यावदित्यनेनतद्धिल्लामात्रेनतुतत्करणमितिविषमाद्भेदः अपीति आ
ल्लामात्रेनत्विष्टोत्यत्यनुकूलाचरणमितिइतिविषादनं एकस्येति एकस्यगुणदोषाभ्यामन्यस्यतौगुणदोषायदिभवतस्तदोल्लासालंकारः

यत्नादुपायसिध्यर्थात्साक्षाल्लाभः फलस्यच निध्यंजनौषधीमूलंखननतासाधितो
सोपिपूरयतिविम्बमंभसाहंतहंतमहतामुदारता यथानिध्यंजनसिध्यर्थंमूलिकाख
निधिःफलोपायसिध्यर्थाद्यत्नान्मध्येउपायसिद्धिमनपेक्ष्यसाक्षात्फलस्यैवलाभोपिप्रहर्षणं अरोढुंपदमदधादशोकयष्टावामू
नतस्तत्रैवविधेर्लाभः यथावा उच्चैस्तंप्रथममवस्थितंमृगाक्षीपुष्पौघंश्रितविटपंगृहीतुकामा दूष्यमाणविरुद्धार्थसम्प्रा
लंपुनरपितेनपुष्पितोभूत् अत्रपुष्पग्रहणोपायभूतारोहणसिध्यर्थात्पदनिधनात्तत्रैवपुष्पग्रहणलाभः
त्रिस्तविषादनं दीपमुद्योजयेद्यावन्निर्वाणस्तावदेवसः यथावा रात्रिर्गमिष्यतिभविष्यतिसुप्रभातंभास्वानुदेष्यतिहसिष्यतिप
कजश्रीः इत्थंविचिंतयतिकोशगतेद्विरेफेहाहंतहंतनलिनींगजउज्जहार एकस्यगुणदोषाभ्यामुल्लासोन्यस्यतौयहि अपिमांपाव
येत्साध्वीस्नात्वेतीच्छतिजाह्नवी काठिन्यंकुचयोःस्रष्टुंवांछत्यः पादपद्मयोः निंदंतिचविधातारंत्वद्धाटीष्वरियोषितः तदभाग्यंधनस्यै
वयन्नाश्रयतिसज्जने लाभोयमेवभूपालसेवकानांनचे

पिः संभावनायां साध्वीपतिव्रतास्नात्वामापावयेदितिजान्हवीइच्छतीत्यन्वयः तवधाटी
षुयुद्धयात्रासुकुचयोःस्रष्टुंकाठिन्यंपादपद्मयोर्वांछयारियोषितःविधातारंनिंदंतीत्यन्वयः स्रष्टुमितिपाठेकुचयोःकाठिन्यंपादयोःस्रष्टुमिच्छत्यइत्यन्वयः
लाभोयमिति भूपालसेवकानामयमेवलाभोयदिवधोनभवतीत्यन्वयः यदप्यस्मिन् रथस्यसंक्षोभाच्चलमाद्यदयंमंसोसेनार्थादृयितायानिपीडितःसंघट्टः

कु॰ टी॰ चं॰ ७२

ममांगेषुमध्येसएवैकः कृतीकुशलः अवशिष्टमंगभूमेर्भारमित्यर्थः दुर्वंशो दुष्टवेणुभिः दुष्कुलैश्चेत्यादिः श्लेषोबोध्यः वननाशरूपः वनसंबंधीनाशरूपः व
नस्येतियुक्ततरः पाठः तत्प्रतिक्षेपोभ्रमरनिरासः गजस्यदोषत्वेनेतिसंबंधः आघ्रातमिति मुहुः परिलीढं आस्वादितं नीरसेनमनसाकरणभूतेनवानरेण

अत्रकस्यचिद्गुणेनान्यस्यगुणोदोषेणदोषोगुणेनदोषोदोषेणगुणोवावर्ण्यतेसउल्लासः द्वितीयाद्यमाद्यस्योदाहरणं तत्रपतिव्रताम
हिमगुणेनतत्स्नायस्नानतोगंगायाः पावनत्वगुणोवर्णितः द्वितीयश्लोकेद्वितीयस्योदाहरणं तत्रराज्ञोधाटीषुवनेपलायमानाना
मरातियोषितांपादयोर्धावनपरिपंथिमार्दवदोषेणतयोः काठिन्यमसंस्पृष्टाभ्यंकुचयोस्तत्स्पृष्टवतोधातुर्निघ्नदोषोवर्णितः तृती
यश्लोकस्तृतीयचतुर्थयोरुदाहरणं तत्रसज्जनमहिमगुणेनधनस्यतदनाश्रयणंदोषत्वेनराज्ञः क्रौर्यदोषेणतत्तत्सेवकानामवधंवि
नाविनिर्गमनंगुणत्वेनवर्णितं अनेनैवक्रमेणोदाहरणांतराणि यदयंरथसंक्षोभादंसेनांसोभिपीडितः एकः कृतीमदंगेषुशेषमंग
भुवोभरः अत्रनायिकासौंदर्यगुणेनतदंसनिपीडितस्यस्वांसस्यकृतित्वगुणोवर्णितः लोकानंदनचंदनद्रुमसखेनास्मिन्वनेस्थीयं
तांदुर्वंशैः परुषैरसारहृदयैराक्रांतमेतद्वनं तेह्यन्योन्यनिघर्षजातदहनज्वालावलीसंकुलानस्वान्येवकुलानिकेवलमिदंसर्वंदहे
युर्वनं अत्रवेणूनांपरस्परसंघर्षसंजातदहनसंकुलत्वदोषेणवननाशरूपदोषोवर्णितः दानार्थिनोमधुकरायदिकर्णतालैर्दूरीकृताः
करिवरेणमदांधबुध्या तस्यैवगंडयुगमंडनहानिरेषाभृंगाः पुनर्विकचपद्मवनेचरंति अत्रभ्रमराणामलंकरणत्वगुणेनगजस्यतत्प्रति
क्षेपोदोषत्वेनवर्णितः आघ्रातंपरिचुंबितंपरिमुहुर्लीढंपुनश्चर्वितंत्यक्तंवामुविनीरसेनमनसातत्रव्यथांमाकृथाः हेसद्रत्नतवैवदेव
कुशलंयद्वानरेणादरादंतःसारविलोकनव्यसनिनाचूर्णीकृतंनाश्मनाअत्रवानरस्यचापलदोषेणरत्नस्यचूर्णनाभावोगुणत्वेनवर्णितः
कार्यौ तत्रतस्मिन्सतिविचारणव्यसनिनाविचारणतत्परेण अश्मनापाषाणेनप्रथमचतुर्थयोः गुणेनगुणोदोषेणवागुणइतिभेदयोः उल्लासः उल्लासशब्दः

अत्र प्रथमचतुर्थयोरुल्लासोऽन्वर्थः

अन्वर्थ इति उल्लसंत्युल्लासमुखं यत्रेत्यर्थानुगत इत्यर्थः

छत्रिन्यायेनेति केषुचिच्छत्रसंबंधाच्छत्त्रिसमुदाये छत्रिणो यान्तीतिवदित्यर्थः इत्युल्लासः प्रस्थं प्रस्थपरिमाणपात्रं मदुक्तिरिति ममोक्तिः कविताकधियातः
करणं सुधीभूयामृतीभूय चेन्मदयति तोषयति तदाऽस्याम दुक्ते अरसानां नीरसानां पुरुषाणाम नादरसमूहैः किं नाम स्यान्न किंचिदित्यर्थः कचिदलसेति
पाठः परमरमणीयायि केवरमणी स्त्री यूनस्तरुणस्य यथांतःकरणहरणं कुरुते तद्वत्कुमाराणां बालानामित्यन्वयः त्वंचेदिति शिवप्रतिकस्यादिकं वक्ति

मध्यमयोश्छत्रिन्यायेन लाक्षणिकः ताभ्यां नो यदि न स्यातामवज्ञालंकृतिस्तु सा स्वल्पमेवांबु लभते प्रस्थं प्राप्यापि सागरं मीलंति यदि
पद्मानि काहानिरमृतद्युतेः ताभ्यां गुणदोषाभ्यां तौ गुणदोषौ अन्नकस्यचिद्गुणेनान्यस्य गुणालाभे द्वितीयार्धमुदाहरणं दोषेण दो
दस्याप्राप्तौ तृतीयार्धे यथा मदुक्तिश्चेदंतर्मदयति सुधीभूय सुधियः किं मस्याना मस्याद लसपुरुषानादरभरैः यथा यूनस्तद्वत्पर
मरमणीयायि रमणी कुमाराणामंतःकरणहरणं नैव कुरुते त्वं चेत्तं चरसे दूषेण लघुत्ताकानाम दिग्दंतिनां च्याले कंकणभूषणानि
कुरुषे हानिर्नेहेमनामपि मूर्द्धन्यं कुरुषे सितांशुमयशः किन्नाम लोकत्रयीदीपस्यांबुजबांधवस्य जगतामीशोसि किं ब्रूमहे अत्राद्ये
कवितारमणीगुणस्यामलसबालकयोर्हृदयोल्लासरूपगुणाभावो वर्णितः द्वितीये परमेश्वरानंगीकरणदोषेण दिग्गजादीनां ल
घुतादिदोषाभावो वर्णितः दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञात्त्रैवगुणदर्शनात्तविपदः संतु नः शश्वद्यासु संकीर्त्यते हरिः यथा वा मप्येवजी
र्णतां यातु यत्त्वयोपकृतं हरे नरः प्रत्युपकारार्थी विपत्तिमभिकांक्षति दूयहनुमंतं प्रति राघवस्योक्तिः अत्र प्रत्युपकाराभावो दोषस्त
दस्युपगमे हेतुर्गणो विपत्याकांक्षायाम

उल्लासरूपगुणाभावः उल्लासरूपस्य गुणस्याभावः इ
जलांशुवद्रूपक्षे जडांसु अंबुजबांधवः सूर्यः उल्लासरूपगुणाभावः उल्लासरूपस्य गुणस्याभावः इत्यनेनान्वपि मप्येवेति जीर्णतां प्रत्युपकारासम
सवज्ञा दोषस्येति अभ्यर्थनाऽनुज्ञातत्रैवदोषएव अनुज्ञेति लस्यनिर्देशः शश्वत निरंतरं संकीर्त्यत इत्यनेनान्वपि मप्येवेति जीर्णतां प्रत्युपकारासम
तां हरिशब्दो वानरार्थः अतिरेक मुखेति देधर्म्यमुखेत्यर्थः अस्य चार्थांतरन्यासेनेत्यनेनान्वयः दर्शितेति चैधर्म्यं विपर्यये प्रत्युपकारानभिलाषी विपत्ति

कु॰ टी॰ व्रजेमेति हे प्रमथनाथ हरपैशाचिकीं पिशाचसंबंधिनीं प्रकृतिं पिशाचतामेत्य प्राप्य भवतोंतिकं समीपदेशं भजेम अमरसंपत्तीः किमिति प्रार्थयामहे यतो मघ
चं॰ वदादिभिरिंद्रप्रमुखैरपि भवद्भवनदेहलीषु विकटतुंडस्य वक्रतुंडस्य दंडघातैः स्फुटन्मुकुटाग्रैर्भूयत इत्यर्थः इत्यनुज्ञा लेश इति लक्ष्यनिर्देशः प्रवसती
७२ तिसप्तम्यंतं शुकस्य निंदायाः निंदाव्याजेन स्तुतौ चेत्यन्वयः संत इति सच्चरितस्योदयो वृद्धिः तद्व्यसनिनस्तत्पराः प्रादुर्भवद्यंत्रणं स्वेच्छाचरणनिरोधो येषा

साच व्यतिरेकमुखप्रवृत्तेन सामान्येन विशेषसमर्थनरूपेणार्थांतरन्यासेन दर्शिता यथा वा व्रजेम भवदंतिकं प्रकृतिमेत्य पैशाचिकीं
किमित्यमरसंपदः प्रमथनाथ नाथयामहे भवद्भवनदेहलीविकटतुंडदंडाहतित्रुटन्मुकुटकोटिभिर्मघवदादिभिर्भूयते लेशः स्या
द्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पनं अखिलेषु विहंगेषु हंत स्वच्छंदचारिषु शुकपंजरबंधस्ते मधुराणां गिरां फलं दोषस्य गुणत्वकल्पनं गुण
स्य दोषत्वकल्पने च लेशः उदाहरणं सद्योऽभिमते विदुषि पुत्रे चिरं राजधान्यां प्रवसति तद्दर्शनोत्कंठितस्य गृहे स्थितस्य पितुर्वच
नं प्रशस्त्युपप्रशंसारूपं तत्र प्रथमार्द्धे इतरविहंगानामवक्तृत्वदोषस्य स्वच्छंदचरणानुकूलतया गुणत्वं कल्पितं द्वितीयार्धे मधुर
भाषित्वस्य गुणस्य पंजरबंधहेतुतया दोषत्वं कल्पितं न चात्र व्याजस्तुतिराशंकनीया न ह्यत्र विहंगांतरणां स्तुतिर्व्याजेन निंदायां
शुकस्य निंदाव्याजेन स्तुतौ च तात्पर्यं किंतु पुत्रदर्शनोत्कंठितस्य दोषगुणयोर्गुणदोषत्वाभिमान एवात्र श्लोके निबद्धः यथा वा॥
संतः सच्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यंत्रणाः सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवंति दुःखं सदा अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवास
ताव्याकुलो युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः दंडीत्वत्रोदाजहार युवैष गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरूर्जितः रणोत्स
ने सर्वत्रैव विषये दुःखमिति क्रियाविशेषणं अव्युत्पन्नमतिः अनिपुणमतिः सातासमीचीनेन कृतेनाचरणेन प्राकृतो नीचः युवैष इति वरार्थिनी कन्यकां प्र
ति सखीवचनं चपल इत्यादि च नायिकायाः सखीं प्रति उत्सेक इति पाठे प्युत्कर्ष एवार्थः ॥ ॥ ॥

कन्यायादोषत्वेनभासतामित्यन्वयः निर्वर्तितुमिच्छा निर्विवर्तिषा तद्रूपदोषत्वेनेत्यर्थः निर्विविलासैरिति पाठे राज्ञो विशेषणं कुतस्तर्हि गुणत्वेन वर्णनं तत्राह राज
प्रकोपेति अन्येनाविदितं यथास्यादिति क्रियाविशेषणं लेशत एवेति तदुक्तं दण्डिना लेशमेके विदुर्निंदां स्तुतिं वा लेशतः कृतामिति लेशमात्रस्येति कृत्स्ना
र्थकं उदाहरणयोः अखिलेष्वित्याद्योः भिन्नविषयेति अन्यनिंदयान्यस्य स्तुतिरन्यस्तुत्यान्यनिंदेत्येवमादिरूपेत्यर्थः ननु तथाप्येकविषयाव्याजस्तुतिर्नेले

पि चपलो निर्दयश्वासो जनः किं तेन मे सखि आगः प्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः अत्राद्यश्लोके राज्ञो वीर्योत्कर्षस्तुतिः ८ कन्या
या निरंतरसंभोगनिर्विवित्सो दोषत्वेन प्रतिभासतामित्यभिप्रेत्य विदग्धयास्तस्या राजप्रकोपपरिजिहीर्षया स एव दोषो गुणत्वेन व
र्णितः उत्तरश्लोके सखीभिरुपदिश्यमानं कर्तुमशक्तयापि तदग्रतो मानपरिग्रहानुगुण्यं प्रतिज्ञाय तदनिर्वाहमाशंकमानया सखीना
मुपहासं परिजिहीर्षंत्या नायिकया नायिकस्य चाटुकारिता गुण एव दोषत्वेन वर्णितः न चाद्यश्लोके स्तुतिर्निंदापर्यवसायिनी द्वितीय
यश्लोके निंदा स्तुतिपर्यवसायिनीति व्याजस्तुतिराशंकनीया राजप्रकोपादिपरिहारार्थमिह निंदास्तुत्योरन्याविदिततया लेशत एवो
द्घाटनेन ततो विशेषादिति वस्तुतस्त्विह व्याजस्तुतिसद्भावेपि न दोषः न ह्येतावता लेशमात्रस्य व्याजस्तुत्यंतर्भावः प्रसज्जेत तद
संकीर्णयोरपि लेशोदाहरणयोर्दर्शितत्वात् नापि व्याजस्तुतिमात्रस्य लेशांतर्भावः प्रसज्जते भिन्नविषयव्याजस्तुत्युदाहरणेषु
कस्त्वं वानर राम वेद्मभवने लेखार्थसंवाहको यद्वक्त्रं मुहुरीक्षसे न धनिनां ब्रूषे न चाटून्मृषा इत्यादिषु दोषगुणीकरणस्य गुणदोषीक
रणस्य चाभावात् तत्रान्यगुणदोषाभ्यामन्यत्र गुणदोषयोः प्रतीतेः विषयैक्येपि इंदोर्लक्ष्म त्रिपुरजयिनः कंठमूलं मुरारिर्दिङ्नागानां

नाद्रियेतेत्याशंक्याह विषयैक्येपीति लेशास्पर्शनादित्यग्रेतनेनान्वयः इंदोरिति हे उर्वीवलयतिलकस्य राजन् त्वदीयैर्यशोभिः किं धवलितं तद्रूपतोऽद्यापिरे
दुलक्ष्मादीनि श्यामलिम्ना श्यामवर्णेनानुलिप्तान्याभासंते इत्यन्वयः लक्ष्म लांछनं दिङ्नागानां दिग्गजानां मदजलमेव मषी तदञ्जितस्कंधानि ॥ ८ ॥

परिसंख्येति एतान्येव श्यामानीत्येवंरूपेत्यर्थः विपर्यांतरं दोषीकृताद्भिन्नं गुणास्तमालंबनं सर्वदेति अरयः दृष्टमर्थांतवलेभिरे प्राग्भवंतः पलायनाभावात् दी
नातः परिमाणविशेषपरिच्छिन्नास्कृवर्णमुद्रा एवं च लेशव्याजस्तुत्योरसंकीर्णविषयत्वेच गुणदोषीकरणादिकमित्यादिपदेन दोषगुणीकरणसंग्रहः येप्वि
स्तुपक्रमानत्रेति पाठो युक्ततरः अत्रेत्यपि युक्तएव इदमोपि पच्छब्दार्थपरामर्शकत्वात् इतिलेशः सूच्यार्थेति सूचनीयस्यार्थस्येत्यर्थः मुद्रेतिलक्ष्यनिर्देशः
दृग्युग्मेविपुलेयस्याः स अत्रग्रंथे अस्मिन्नलंकारग्रंथे रत्नमालाशब्देन भगवत्स्तुतिपद्यावलीविशेष उच्यते रत्ननामनिवेशेन प्रकृतार्थपररत्नवाचि

अद्याप्युर्वीवलयतिलकश्यामलिम्नानुलिप्तान्याभासंते वदधवलितं किं यशोभिस्त्वदीयैरित्याद्युदाहरणेषु लेशास्पर्शनात् तत्र
ह्रीदुलक्ष्मादीनां धवलीकरणाभाव दोष एव गुणत्वेन न पर्यवस्यति ॥ किंतु परिसंख्यारूपेण ततोन्यत्सर्वं धवलितमित्यन्यो गुणः
प्रतीयते क्वचिद्व्याजस्तुत्युदाहरणे गुणदोषीकरणसत्वेपि स्तुतेर्विपर्यांतरमपि दृश्यते यथा सर्वदा सर्वदोसीति मिथ्या संस्तूयते बु
धैः नारयो लेभिरे पृष्ठं न वक्षः परयोषितः अत्र हि वाच्ययानिंदया परिसंख्यारूपेण ततोन्यत्सर्वमर्थिनामभिमतं दीनाग्रदिदीयत इ
ति स्तुत्यंतरमपि प्रतीयते एवं च ये षु उदाहरणेषु कस्ते शौर्यमदो योद्धुमित्यादिषु गुणदोषादिषु गुणदोषीकरणादिकमेव व्याजस्तु
तिरूपतया वतिष्ठते तत्र लेशव्याजस्तुत्योः संकरोस्तु इत्यमेव हि व्याजस्तुत्यप्रस्तुतप्रशंसयोरपि प्राक् संकरो वर्णितः सूच्यार्थसूच
नं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः नितंबगुर्वी तरुणी दृग्युग्मविपुला च सा अत्र नायिकावर्णनपरेण युग्मविपुलापदेनास्यानुष्टुभो युग्मविपु
लानामत्वरूपसूच्यार्थसूचनं मुद्रा ॥ ११ ॥

पदघटनेन तत्तन्नामकजातिसूचनं तन्नामप्रवृत्तिनिमित्तरत्नजातिसूचनं नक्षत्रमालाशब्दार्थोपि
पूर्वोक्त एव अग्न्यादिदेवतानामभिर्नक्षत्राणां तद्देवत्यानां सूचनं बोध्यं वक्ष्यमाणेति यथा अनर्घ्यराघवे यातिन्यायप्रवृत्तस्यापि पंचोपि सहाय तां अपंथानं तु ग
च्छंतं सोदरोपि विमुंचतीति सूत्रधारवचनेन वक्ष्यमाणरावणवृत्तांतसूचनमिति बोध्यं इति मुद्रा क्रमिकमिति प्रकृतार्थानां क्रमिकप्रसिद्धक्रमानुसारिन्यसनप्र

भ्रूलतत्वंव यथाकथंचित्प्रकृतसंबंधत्वबोध्यं चतुरेति चतुरमास्यं यस्य सः चतुर्मुखश्च ॥ ९ ॥ रत्या सेति हे बाले भवत्याः स्तने श्रीरमणस्य विष्णोरवतारदशकं भाती स-
न्वयः कीदृशे रतावाप्तप्राप्तप्रियस्य लाञ्छनं चिह्नं नखक्षतं गरागादिकं येन तथाभूते कठिनतायाः आवासे स्थानभूते रसेनालिंगिते प्रकृताल्हादे एकरसे
तत्परे क्रमात् दूदरामलकादिपरिमाणलाभेनोपचिते प्रवृद्धे भूभृतां पर्वतानां गुरुत्वमहंतिनाशयतीति तादृशे ततोपि महत्वात् चक्रवाकस्य द्रोहशीले न
त्सदृशत्वात् भोगः सुखं शरीरं वा तद्भाजि जनितमदने खेष्विंद्रियेषु लीनाः आसक्ता उन्मुखा यस्मिन् तादृशे एतैरेव विशेषणैरवतारदशकरूपतापि स्तन

यद्यप्यत्र ग्रंथे रत्ननाम्नो नास्ति सूचनीयत्वं तथाप्यस्योत्तरार्धस्य लक्ष्यलक्षणयुक्तच्छंदःशास्त्रमध्यपातित्वेन तस्य सूचनीयत्वमस्ती
ति तदभिप्रायेण लक्षणं योज्यं एवं नवरत्नमालायां तत्तद्रत्ननामनिवेशेन तत्तन्नामकजातिसूचनं नक्षत्रमालायामश्व्यादिदेवताना
मभिनेक्षत्रसूचनमित्यादावयमेवालंकारः एवं नाटके वक्ष्यमाणार्थसूचनेष्वपि क्रमिकं प्राकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः चतुरा
स्यः पतिर्लक्ष्म्याः सर्वज्ञस्त्वं महीपते अत्र चतुरास्यादिपदैर्वर्णनीयस्य त्र्यस्त्रविष्णुरुद्रात्मता प्रतीयत इति प्रसिद्धसहपाठानां क्रमे ।
पा निवेशनं रत्नावली ॥ ९ ॥ यथा वा रत्याप्तप्रियलांछने कठिनतावासे रसालिंगिते प्रल्हादैकरसे क्रमादुपचिते भूभृद्गुरुत्वापहे कोक
स्पर्द्धिनि भोगभाजि जनितानंगे खलीनोन्मुखे भाति श्रीरमणावतारदशकं बाले भवत्याः स्तने यथा वा लीलाज्ञानोनयनयुगलद्राघि
मा दत्तपत्रः कुंभौ वैभौ कुचपरिकरः पूर्वपक्षी चकार भ्रूविभ्रांतिर्मदनधनुषो विभ्रमानन्ववादी द्वल्कज्योत्स्ना शशधररुचं दूष

स्यबोध्या तद्यथा रत्या प्राप्तः प्रियः कामस्तस्य लांछनं मत्स्यस्तद्रूपे कठिनतायाः आवासे कूर्मे रसया पृथिव्या आसोद्धरणकाले आलिंगिते वराहे प्रल्हादे एको रसः।
प्रीतिर्यस्य तस्मिन्नृसिंहे क्रमः पादविक्षेपस्तदनुसारेणोपचिते प्रवृद्धे वामने भूभृतां राज्ञां गौरवनाशके भार्गवे कोकस्पर्धिनि सीतावियोगातुरत्वाच्चक्रवाक
शापदे रामे भोगः फणा तद्भाजि शेषावतारे बलभद्रे जनितमनंगं अंगस्पशारीरस्य विरुद्धं मौनभोगत्यागसमाधिप्रभृति येन तस्मिन्बुद्धे खलीनमश्वस्य वल्गा त

क्रमाननुसरणेपीति तथाच प्रसिद्धसहपाठानामर्थानांन्यसनेरत्नावलिरिति सामान्यलक्षणे क्रमाक्रमत्वेनतत्प्रभेदाविति भावः यन्नेति नस्यप्रतापः
निहतानांप्रतिपक्षभुतानामंतः पुरेषु पंचमहाभूतमयोमूर्त इत्यादष्ट्यपतेत्यन्वयः पंचमहाभूतमयत्वमेवविशेषणैर्दर्शयतिवह्निमयइत्यादि अंगेषु
क्ष्मामयः पृथिवीमयः पीडाभरसहिष्णुत्वात् स्वांतस्थंतः करणेष्वाकाशमयः तेषांशून्यताश्रयत्वात् ५ यथाकथंचिदित्यस्यप्रपंचनं प्रकृतोपमा
नेत्यादि उपमानेवोपरंजकेवोपमानोपरंजके तयोर्भावस्तत्ता प्रकृतप्रस्तुयमानता उपरंजकताचेत्यर्थः उपरंजकतावारोप्यप्रमाणता तदुक्तं उपरंज

अत्र पन्नदानपूर्वपक्षोपन्यासानुवाददूषणोद्भावनानिनुधजनप्रसिद्धक्रमेणन्यस्तानि प्रसिद्धसहपाठानाप्रसिद्धक्रमाननुसा
रणेप्ययमेवालंकारः यथावा यस्यवह्निमयोहृदयेषुजलमयोलोचनपुटेषुमारुतमयःश्वसितेषु क्ष्मामयोंऽगेष्वाकाशमयः
स्वांतेषुपंचमहाभूतमयोमूर्तइवादृश्यतनिहतप्रतिसामंतांतः पुरेषुप्रतापः ५ एवमष्टलोकपालनवग्रहादीनांप्रसिद्धसहपाठा
नांयथाकथंचित्प्रकृतोपमानोपरंजकतादिप्रकारेणनिवेशनेरत्नावल्यलंकारः प्रकृतान्वयंविनाक्रमिकतत्तन्नाम्नाश्लेषभंग्यानि
वेशनेक्रमप्रसिद्धरहितानांप्रसिद्धसहपाठानांनवरत्नादीनांनिवेशनेप्ययमेवालंकारः तद्गुणः स्वगुणत्यागादन्यदीयगुणग्रहः
पद्मरागायतेनासामौक्तिकंतेऽधरत्विषा यथावा वीरत्वद्रिपुरमणीपरिधातुंपल्लवानिसंस्पृश्य नहरतिवनभुविनिजकररुहरु
चिरवचितानिपांडुपत्रधियापुनः स्वगुणसंप्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतं हरकंठांशुलिप्तोपिशेषस्त्वद्यशसासितः यथावा

कत्तामेतिविषयीरूपकंतदेति तत्रोपमानता रविरिवप्रतिदिवसोपजायमानोदयइत्यादिवत् उपरंजकतातु चतुरास्यइत्याद्युदाहरणे वह्निमयइत्यादि
प्रतापवर्णनेचस्पष्टेति प्रकृतान्वयंविनेति मित्रचंद्रमुखीवाल्लालोहिताधरपल्लवेत्यादाविति भावः क्रमिकेत्युपलक्षणं तदभावेपि गुरुणांजघनेनेषातरुणी
मंदगामिनीत्यादावप्ययमलंकारइतिबोध्यं इतिरत्नावली तद्गुणइति स्वगुणत्यागादनेतरअन्यदीयगुणग्रहणं तद्गुणालंकारः पद्मेति तवनासामौक्तिकमप

वीरेति हे वीर त्वदरिकामिनीनां वनभुवि परिधानं कर्तुं पल्लवानि करेण संस्पृश्य पांडुपत्रबुध्यानहरतिन गृह्णाति कीदृशानि निजकररुहाणां नखानां रुच्या अतिकी
सारवचितानि अग्रानीत्यर्थः इति तद्गुणः पुनरपि तत्स्वगुणत्यागानंतरं पुनः स्वगुणप्राप्तिः पूर्वरूपमलंकारः हरति नीलोपानीति युक्तः पाठः विभिन्नेति प्रासादे
सारवचितानि अग्रानीत्यर्थः इति तद्गुणः पुनरपि तत्स्वगुणत्यागानंतरं पुनः स्वगुणप्राप्तिः पूर्वरूपमलंकारः हरति नीलोपानीति युक्तः पाठः विभिन्नेति प्रासादे
वक्रगिरिवर्णनं गरुडाग्रजेनारुणेन विभिन्नवर्णा मिश्रितवर्णाः सर्यस्य रथ्या अश्वा यत्र गिरौ वंशांकुरवन्नीलैरत्नैः पुरितः स्फुरत्सारुवा रत्वा हत्वनील
द्युतिं आनिन्यिरे आनीतवंतः रुचा विभिन्नवर्णा इति नान्वयः ५ केचिदित्यस्वरसबीजं तु पद्मरागायद्दलुदाहरणे तद्गुणालंकारेण स्यात् नं च शापत्तिः
विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरत्सारत्नैः पुनर्यत्र रुचा हत्वं स्वामानिन्यिरे वंशाकरीरनीलैः ५ अपमेवतद्गुण इति
केचिद्व्यवजह्रुः पूर्वावस्थानुवृत्तिश्च विकृते सति वस्तुनि दीपे निर्वापिते प्यासीत् कांचीरत्नैर्महन्महः लक्षणे चकारात्पूर्वरूपमि
तिलक्ष्यवाचकपदानुवृत्तिः यथा वा हारैस्सद्भिरावृत्तवहिरपि प्रस्विन्नगंडैर्गजैरंतः कंचुकिभिः स्फुरन्मणिधरैरध्यासिता भूम
यः आक्रांतं महिषीभिरेव शयनं तद्विद्विषां मंदिरे राजन्सैव चिरंतनप्रणयिनी शून्येपि राज्यस्थितिः संगतान्यगुणानंगीकारमाहु
रतद्गुणं विरागिणि मच्चिते निहितोपि न रज्जसि यथा वा गंडाभोगे विहरति मदैः पिच्छले दिग्गजानां वैरिस्त्रीणां नयनकमले
ष्वंजनानि प्रमार्ष्टि पद्यप्येषा हिमकरकराद्वैतसौवस्तिकी ते कीर्तिर्दिक्षु स्फुरति तदपि श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ननु चान्यगुणेनान्यत्र गुणो
दयानुदयरूपाभ्यामुल्लासावज्ञालंकाराभ्यां तद्गुणातद्गुणयोः को भे
अनुभवसिद्धचमत्कारस्य निरालंबनतापत्तेरित्स्पृहनीयं अथवायं तद्गुण
अनुभवसिद्धचमत्कारस्य निरालंबनतापत्तेरित्स्पृहनीयं अथवायं तद्गुण
एवैत्यवकारक्रमभंगेन काव्यप्रकाशकारादिमतोपन्यासपरत्वेन आरंभेयं तैरतद्गुणस्योदात्तत्वात् अत्र हि पूर्वमप्याज्ञा मरुणगुणत्वं अनंतरं रैवतक र
न्नै रुन्नये षां तद्गुणत्वमिति तद्गुणद्वयमिति तेषामभिमतं पूर्वेति वस्तुनि विकृते विगते सत्यपि पूर्वावस्थाया अनुवृत्तेरपि पूर्वरूपमलंकारः महः प्रकाशः
हारमिति हे राजन् तव विद्विषां मंदिरे शून्येपि चिरंतनः प्रणयोपायस्याः ॥ सैव राज्यस्य स्थितिर्मर्यादास्तीति शेषः यतो हारैस्सद्भिर्गंडकारस्य गु

कु॰ टी॰ चं॰ ७९

बहिरपि भूमयः मदप्रस्विन्नगंडैर्गजैरध्यासिताः अंतःपुरभूमयः विलसन्मणिधारिभिः कंचुकिभिः सर्पैरेव सौविदल्लैरध्यासिताः शयनं तल्पं महिषीभिर्वनिताभिरेव महिषस्त्रीभिराक्रांतमित्यन्वयः इति पूर्वरूपं संगतेति संगतः स्वसंबद्धो योन्यः पदार्थस्तद्गुणानंगीकारमतद्गुणालंकारमाहुः चिरमिति एगिणि अनुरागिणि मंजिष्ठारिंजनद्रव्ययुक्ते च निहितोपि त्वं नरञ्ज सितरक्तो नु एगश्चनेन वसीति श्लिष्टं गंडेति हे श्रीमन्नृसिंहाख्यभूपते एषा तव कीर्तिर्मदैः पिच्छलेपंकिले दिग्गजानां गंडप्रदेशे पद्यपि विहरति तथा वैरिस्त्रीणां नयनकमलेषु स्थितान्यंजनानि प्रमार्ष्टि प्रोंछति तदपि तथापि दिक्षु हिमकर

उल्लासावज्ञालक्षणयोर्गुणशब्दो दोषप्रतिपक्षवाची अन्यगुणेनान्यत्र गुणोदयतदनुदयौ न तस्यैव गुणस्य संक्रमणासंक्रमणे
किंतु सद्रूपदेशेन सदसत्त्वे ध्ययोर्ज्ञानो सत्यनुत्पत्तिवत्तद्गुणजन्यत्वेन संभावितयोर्गुणांतरयोरुत्पत्त्यनुत्पत्ती तद्गुणातद्गुणयोः
पुनर्गुणशब्दो रूपरसगंधादिगुणवाची ॰ तत्रान्यदीयगुणग्रहणाग्रहणे च रक्तस्फटिकवस्त्रमालिन्यादिन्यायेनान्यदीयगुणेनैवा
नुरंजनाननुरंजने विवक्षिते तथैव चोदाहरणानि दर्शितानि यद्यप्यवज्ञालंकृतिरतद्गुणश्च विशेषोक्तिविशेषावेव कार्याजनिर्वि
शेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे इति तत्सामान्यलक्षणाक्रांतत्वात् तथाप्युल्लासतद्गुणप्रतिद्वंद्विना विशेषाकारेणालंकारांतरतया
परिगणिताविति ध्येयं प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसन्निधेः नीलोत्पलानि दधते कटाक्षैरतिनीलतां कपिरपि च कापिशा
यनमदमत्तो वृश्चिकेन संदष्टः अपि च पिशाचग्रस्तः किं ब्रूमो वैकृततस्य अत्र कपित्वजात्यास्वतःसिद्धस्य वैकृतस्य मद्यादिभिरु

स्य चंद्रस्य मत् किरणा द्वैवस्तिकीं स्वस्तीत्याहेत्यर्थे तदाहेति माशब्दादिभ्य इष्ट्वा च्य इत्यनेन ठक् प्रत्ययः तत्सदृशी नियावत् स्फुरति प्रकाशत इत्यर्थः ॰ विशेषाकारेणेति प्राक्लक्षितविशेषरूपेणेत्यर्थः इत्यर्थे द्गुणः प्रागिति परसंनिधिवशात्पूर्वं सिद्धस्य स्वगुणस्योत्कर्षः अनुगुणो नामालंकारः नीलोत्पलानि कर्णावतंसीकृतानि कपिरिति कापिशायनं मद्यं इत्यनुगुणः मीलितमिति लक्ष्यनिर्देशः रसद इति स्वभावलोहिते चरणे लाक्षायरसो नालक्षि न ज्ञातः मल्लिके ति

क्षौमं दुकूलं तद्धारिण्यः इति मीलितं सामान्यमिति लक्ष्यनिर्देशः विशेषो व्यावर्तकधर्मः पद्मानामाकरः रत्नस्तंभेष्विति वालिसूनुना अंगदेन एकेन चरणं ज्यो।
त्स्नादिना अपरस्य लाक्षारसाऽभिसारिकादेः भिन्नरूपेति मुखपद्मादेर्भिन्नस्य स्वस्वरूपस्यावभासेपीत्यर्थः ॐ उक्तमेवार्थमुदाहरणारूढतया विशदयति मी।
लितोदाहरणे हीत्यादिना वस्त्वंतरत्वेन न भासते तद्रूपस्यान्वयः तत्प्रतिबिंबानां च व्यक्तं तरततया भानमस्त्येवेत्यनुषंगः केचिदिस स्वाकुरित्यग्रिमेणान्वयः केचित्त्व
काशाकारादयः तदुक्तं समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगृह्यते निजेनागंतुना वापि तन्मीलितमिति स्मृतमिति तयोर्मध्ये एवं चेत्सस्सेस्तत्र मीलितालंकार

मीलितं यदि सादृश्याद्भेद एव न लक्ष्यते रसो नालक्षि लाक्षा याश्चरणे सहजारुणे यथा वा मल्लिकामाल्यभारिण्यः सर्वांगीणार्द्रचंद
नाः क्षौमवत्यो न लक्ष्यंते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः अत्राद्ये चरणालक्तकरसयोरारुणिमगुणसाम्याद्भेदानध्यवसायः द्वितीयोदाह
रणे चंद्रिकाभिसारिकाणां धवलिमगुणसाम्याद्भेदानध्यवसायः सामान्यं यदि सादृश्याद्विशेषो नोपलक्ष्यते पद्माकरप्रविष्टानां
मुखं नालक्षि सुभ्रुवां यथा वा रत्नस्तंभेषु संक्रांतैः प्रतिबिंबशतैर्वृतः लंकेश्वरः सभामध्ये न ज्ञातो वालिसूनुना मीलितालंकारे
एकेनापरस्य भिन्नस्वरूपानवभासरूपं मीलनं क्रियते सामान्यालंकारे तु भिन्नस्वरूपावभासेपि व्यावर्तकविशेषो नोपलक्ष्यत इति
भेदः ॐ मीलितोदाहरणे हि चरणादेर्वस्त्वंतरत्वेनागंतुकं यावकादि न भासते सामान्योदाहरणे तु पद्मानां मुखानां च व्यक्तं तरत
या भानमस्त्येव यथा रावणदेहस्य तत्प्रतिबिंबानां च किं त्विदं पद्ममिदं मुखमयं बिंबोयं प्रतिबिंब इति विशेषः परं नोपलक्ष्यते॥

द्रस्य तत्र तेनान्वयः अपांगस्तरलो ययोस्ते तरलाः सत्त्वरां स्वारणात् वक्रावक्रोक्तिगर्भाः वर्णाप्यासक्ताः गिरो वाक्यरूपाः इति प्रकारेण मृगदृशामंगकेलीलया
स्वतः स्वाभावात्स्फुरितं प्रकटीभूतं तत्तस्मादंगाकेतनपदः कृतस्थितिः भेदाध्यवसायेपीति मुखपद्मयोर्भेदावभासेपीत्यर्थः व्यावर्तकास्फुरणेन हेतुना॥
अलंकारांतरेणेति स्वरूपातिरोधानेन मीलितासंभवात् भेदातिरोधानेन च सामान्यस्याप्यसंभवादिति भावः सामान्येति न याव गुणसाम्याद्विशेषाग्रह इति

विशेषाग्रहश्च क्वचिद्भेदे गृह्यमाणे क्वचित्त्वगृह्यमाण इत्यायप्रकारांतर्गतिरत्र तन्मते स्यादिति भावः अवांतरभेदेन वेत्यनंतरभाव्यमित्यनुषज्यते ॰ पूर्व
स्मिन्निति मीलितं यदि सादृश्यादित्यादि पूर्वोक्तचंद्रालोककृन्मत इत्यर्थः स्वरूपतिरोधाने अपांगतरलइत्यादिस्वरूपतिरोधानस्थले अलंकारांतरेणसा
दिस्वरूपतो ज्ञायमाने सादृश्याद्भेदाग्रहणं मीलितमित्यंगीकारे प्रथमः पक्षः सादृश्याद्भेदाग्रहणमित्येतावन्मात्रं मीलितलक्षणांगीकारेण द्वितीय इति
भावः इति सामान्यभेदेनि वैशिष्ट्यं वैजात्यं उन्मीलितं विशेषकश्च क्रमेणालंकारौ मन्नभेदाग्रहानंतर्गतं लक्षितानीति संकुचितत्वादिति भावः सा

अत एव भेदतिरोधानान्मीलितं तदतिरोधानेपि साम्येनव्यावर्तकानवभासे सामान्यमित्युभयोरप्यन्वर्थता केचित्तु वस्तुद्वयस्य
लक्षणसाम्यात्तयोः केनचिद्विलीयमानतदन्यस्य स्वरूपतिरोधाने मीलितं स्वरूपप्रतीतावपि गुणसाम्याद्भेदतिरोधाने सामान्यं ए
वं च अपांगतरलेदृशो तरलवक्रवर्णागिरो विलासभरमंथरागतिरतीवकांतमुखं इति स्फुरति मंगके मृगदृशां स्वतो
लीलया तदत्र न मदोदयःकृतपदोपि संलक्ष्यते इत्यत्र मीलितालंकारः अत्र हि दृक्तारल्यादीनां नारीवपुषः सहजधर्मत्वान्म
दोदयकार्यत्वाच्च तदुभयसाधारण्यादुत्कृष्टतारल्यादियोगिनावपुषा मदोदयस्य स्वरूपमेव तिरोधीयते लिंगसाधारण्येन तत्
ज्ञानोपायाभावान्मल्लिकामाल्यभारिण्य इत्यादिषु तु सामान्यालंकार इत्याहुः तन्मते पद्माकरप्रविष्टानामित्यादौ भेदाध्यवसाये
पि व्यावर्तकास्फुरणे नालंकारांतरेणभाव्यं सामान्यालंकारावान्तरभेदेन वा ॰ पूर्वस्मिन्मते स्वरूपतिरोधानेलंकारांतरेणाभा
मान्परीत्या सामान्यालंकारन्यायेन एवं च वेत्रल चातुल्यरुचां वधूनां कर्णाग्रतो गंडतलागतानि भृं गंमीलितावांतरभेदेन वा भेदवैशिष्ट्ययोः
गाः सहेलं यदि नापतिष्यन् कोवेदयिष्यन्नवचंपकानीत्यपि विशेषकोदाहरणावोध्य एतनुमानालंकारेणैव गतार्थतान्नानयोरलंकारांतरत्वमिति नदुपु
क्ते उदात्तस्थले भेदविशेषस्फुर्त्यौर्विशेषदर्शनहेतुकत्वस्वरूपत्वात् अथापि स्वकपोलकल्पितपरिभाषयाऽनुमानालंकारतां त्रूषे तथापि सादृश्यमहि

स्फुरणात्मना विशेषाकारेण मीलितसामान्यप्रतिद्वंद्विना युक्तमेवालंकारांतरत्वं अतद्गुणावत्तयोरिव विशेषोत्यलंकारादित्यलं विस्तरेण नृत्यदिति नृत्यकु
र्वतो भर्गस्य हरस्य हरस्य योऽट्टहासस्तत्प्रसरस्य समूहस्य विस्तारस्य वा सहचरैः सदृशैरित्यर्थः ईदृक्कीर्तिवल्गुः एषः कमलाकामुकः नाभीकमलपरि
मल   स्यप्रौढिसमृद्धिं यदि नासादयिष्यत् नाधारयिष्यदित्यन्वयः ५ यत्तु तद्गुणस्यात्र निर्बाधत्वात्कथं तस्य प्रतिद्वंद्वित्वमुन्मीलितस्येति तदनुक्तोपालं

स्फूर्तावुन्मीलितविशेषकौ हिमाद्रिं त्वद्यशोमग्नं स्वराः शीतेन जानते लक्षितास्तु दिते चंद्रे पद्मानि च मुखानि च मीलितस्यापि
न भेदानध्यवसाये प्राप्ते कृपिता पिहेतो भेदस्फूर्तौ मीलितप्रतिद्वंद्व्युन्मीलितं तथा सामान्यरीत्या विशेषास्फुरणे प्राप्ते कुतश्चि
त्कारणात् विशेषस्फूर्तौ तत्प्रतिद्वंद्वी विशेषकः क्रमेणोदाहरणद्वयं तद्गुणरीत्यापि भेदानध्यवसायप्राप्तावुन्मीलितं दर्पयते य
था नृत्यद्भर्गाट्टहासप्रचरसहचरैस्तावकीनैर्यशोभिर्धावल्यं नीयमाने त्रिजगति परितः श्रीनृसिंहक्षितींद्र नेदृग्यद्येष नाभीक
मलपरिमलप्रौढिमासादयिष्यद्देवानां नाभविष्यत्कथमपि कमलाकामुकस्यावबोधः काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिक
काकयोः वसंतसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः इदं विशेषकस्योदाहरणं अत्र द्वितीयकाकपिकपिकशब्दौ काकत्वेन ज्ञातः पि
कत्वेन ज्ञात इत्यर्थांतरसंक्रमितवाच्यौ ६ यथा वा वाराणसीवासवतां जनानां साधारणे शंकरत्वाद्युनेपि पार्थप्रहारव्रणमुत्तमां
गं प्राचीनमीशं प्रकटीकरोति किंचिदाकूतसहितं स्यादूढोतरमुत्तरं यत्रासौ वेतसी पांथ तत्रेयं स्फुतरा सरित् सरितरणमार्गं पृच्छं
तं प्रतितं कामयमाना या उत्तरमिदं वेतसो कुंजे स्वाच्छंद्यमित्याकूतगर्भं अथवा ग्रामेस्मिन्प्रस्तरप्रायेन किंचित्सांप्य विद्यते पयोध
भरूपत्वादुपेक्ष्यं तद्गुणेन भेदानध्यवसायमात्रस्योक्तत्वात् वाराणसीति तृतीयलोचनादिचिह्ने साधारणेपि स रोन्नतिं दृष्ट्वा वस्तुमिच्छसि चेदस
तोत्यन्वयः पार्थोऽर्जुनस्तेनकृतो यः प्रहारस्तेन व्रणोपन्नतादृशमुत्तमांगशिरः पूर्वं त्वसाभाविकगुणसाम्य इहत्वागंतुकगुणसाम्यमिति भेदः द्वन्दुन्मीलित

किंचिदिति किंचिदभिप्रायसहितं गूढमुत्तरं उत्तरं नामालंकारः वेतसी वेतसलता सुखेन तरितुं योग्यास्तरा ग्राम इति प्रस्तरप्रायोपाषाणबहुले पाषणतुल्ये च प्रायो वा हुल्य तल्पयोरिति कोशात् किंचिदास्तरणादिकं समागमप्रति वंधकं च पयोधरो मेघः स्तनश्च कश्चिदवगमिष्यति ज्ञास्यतीत्येतादृशंदृत्यादिस्वरूपं उन्नेयः कल्प्यः प्रश्नो येन तादृशस्योत्तरस्य ईर्ष्यामानेति ईर्ष्याहेतुकमानेत्यर्थः अनुतप्तायाः पश्चात्तापयुक्तायाः ६ प्रश्नोत्तरेति प्रश्नश्च उत्तरांतरं च प्रश्नोत्तरांतरे ताभ्यामभिन्नमुत्तरं चित्रमित्युच्यत इत्यर्थः केदारेति केदारेणापोषणे रताः के इति प्रश्नः केदारस्य क्षेत्रस्य पोषणे रता इति

स्रास्तरणादिकमर्थयमानं पांथं प्रत्युक्तिरियं स्तनोन्नतिं दृष्टारंतुमिच्छसि चेद्वस अविदग्धजनप्रायेऽस्मिन् ग्रामे कश्चिदवगमिष्यतीत्येतादृशं प्रतिवंधकं किंचिदपि नास्तीति हृदयं इदमुन्नेयप्रश्नोदाहरणं निवद्धप्रश्नोत्तरं यथा कुशलं तस्या जीवति कुशलं पृच्छामि जीवतीत्युक्तं पुनरपि तदेव कथयसि मृतां नु कथयामि या श्वसिति ईर्ष्यामानानंतरमनुतप्ताया नायिकायाः सखीमागतां प्रति तस्याः कुशलमिति नायकस्य प्रश्नः जीवतीति सख्या उत्तरं जीवत्याः कुतः कुशलमिति तदभिप्रायः अन्यत्पृष्टमन्यदुत्तरमिति नायकस्य पुनः कुशलं पृच्छामीति प्रश्नः पृष्टस्योत्तरमुक्तमित्यभिप्रायेण जीवतीत्युक्तमिति सख्या वचनं सखीवचनस्याभिप्रायोद्घाटनार्थं पुनरपि तदेव कथयसीति नायकस्याक्षेपः मृतां नु कथयामि या श्वसितीति स्वाभिप्रायोद्घाटनं सति मरणे खलु तस्याः कुशलं भवति मदागमनसमयेऽपि श्वासेषु संचरत्सु कथं मृतां कथयेयमित्यभिप्रायः ६ प्रश्नोत्तरांतराभिन्नमुत्तरं चित्रमुत्तदेवोत्तरं के खेटाः खे आकाशे अटतीति प्रश्नस्य पदुत्तरं वयः पक्षिण इति तत्किंचलमिति प्रश्नस्य पदुत्तरांतरं वपस्ता रुणपादीति तेनाभिन्नं इत्युत्तरसूक्ष्ममिति॥ पराशयाभिज्ञस्य इतरस्मिन्परविषये साभिप्रायं वेष्टितं सूक्ष्मालंकारः पराशयाभिज्ञश्चासावितरश्चेत्यस्य साकूतचेष्टितमर्थात्परविषय इति चार्थः संकेतेति संकेतकालमनोयस्य तज्जिज्ञासुमिति यावत् विटं जारं नेत्राभ्यामर्पितमाकूतं यास्मिन् तादृशं लीलासंवेधिपद्मं नेत्रेत्यादिक्रियाविशेषणं वा इति सूक्ष्मं

पिहितमिति लक्ष्यनिर्देशः तत्स्वरूपनं वल्केति वल्के प्रस्रवणशीलानां स्वेदविंदूनां प्रवंधैर्धाराभिः कंठे भिन्नं लग्नं कुंकुमं दृष्ट्वा कापि वयस्या सखी स्मित्वा स्मित
कृत्वा पुंस्त्वं व्यंजयंती सती तन्व्याः पाणौ खड्गलेखां लिखेत्यन्वयः सूक्ष्मालंकारपराभिप्रायमवगत्य साकूतचेष्टितेनांतरसमर्पणं विहितालंकारेतु गूढं परं
वृत्तांतं ज्ञात्वा साकूतचेष्टपातस्य कारणमिति भेदो बोध्यः इतिपिहिते आज्ञोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः चौर्यरतकृतं पत्न्संकेतभूतभूमिपृष्ठलुंठनमित्यन्वयः

केदारपोषणरताः के खेटाः किंचलं वयः अत्र केदारपोषणरता इति प्रश्नाभिन्नमुत्तरं के खेटाः किंचलमिति प्रश्नद्वयस्य वय इत्ये
कमुत्तरं उदाहरणांतराणि विदग्धमुखमंडने द्रष्टव्यानि सूक्ष्मं पराशयाभिज्ञेतरसाकूतचेष्टितं मपि पश्यति साकेशैः सीमंतमणिमा
वृणोत् कामुकस्यावलोकनेन संकेतकालप्रश्नभावं ज्ञातवत्याश्चेष्टेयं अस्तंगते सूर्ये संकेतकाल इत्याकूतं यथावा संकेतकालमनसं
विटं ज्ञात्वा विदग्धया आसीन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितं पिहितं परवृत्तांतज्ञातः साकूतचेष्टितं प्रियेगृहागते प्रातःकांतात
स्यमकल्पयत् रात्रौ सपत्नीगृहे जागरणेन श्रांतोसीति तत्स्यकल्पनाकृत वल्कस्यंदिस्वेदविंदुप्रबंधैर्दृष्ट्वा भिन्नकुंकुमं कापि कंठे पुंस्त्व
तन्व्या व्यंजयंतीव यस्या स्मित्वा पाणौ खड्गरेखां लिलेख अत्र स्वेदानुमितं पुरुषायितं पुरुषोचितखड्गलेखनेन प्रकाशितं आज्ञोक्ति
रन्यहेतूक्त्या यदाकारस्य गोपनं सखि पश्य गृहारामपरागैरस्मि धूसरा अत्र चौर्यरतकृतसंकेतभूपृष्ठलुंठनलग्नधूलिजालस्य गोप
पनं यथावा कस्य वान भवेद्रोषः प्रियायाः सव्रणे धरे सभृंगं पद्ममाघ्रासीर्वारितापि मयाधुना उपपतिनाखंडिताधरायाः नायिका
याः सकाशमागच्छंतं प्रियमपश्यंत्स्येव सख्या नायिका प्रति हितोपदेशव्याजेनेतं प्रति नायिकाधरापगोपनं ॥ छेकापन्हुतेरस्याश्चायं
उपपतिना जारेण ॥ तस्याश्छेकापह्नुतौ आपातमिति प्रतोल्यां रथ्यायां एकाकाविद्वामावनिता सख्याः पुरस्तात् रोमांचकंपादिभिरनुभावैर्व्यज्यमानमनुरागं
एनं हरिं प्रणमंती सती जुगूहगोपितवतीत्यन्वयः लक्ष्यते अनुज्ञाप्यते एवमिति सूक्ष्मालंकारवद्युक्तिरूपव्यापारवर्णनमित्यर्थः उदाहर्तव्यमिति यथावल्कस्यंदी

कु॰ टी॰ आलीवालास्मस्मितमाह मंदं मुग्धास्मितामयपप्रपामि नाथमित्युत्तरार्धनिर्माणेनार्थमित्युक्त्या प्रकाशनमिति बोध्यं वस्तुसौंदर्ये ति वेतसनिकुंजरूपवस्तु
चं॰ सौंदर्येत्यर्थः ध्वनिभावास्पदत्वात ध्वनित्वाश्रयत्वात् उपसंहरति अत इति पेष्विति स्वभावाविकारणमस्तीत्यनेनान्वयः इति व्याजोक्तिः ४ गुढोक्तिरिति यदन्यो
७९ दृश्यकं वाक्यं तत्तदन्यं प्रति कथ्यते चेत गूढोक्तिरलंकारः क्षेत्रं संस्यादेः कलत्रं च अपेहि दूरीभव अविवक्षितत्वादिति अयंभावः प्रकृताप्रकृतश्लेषेऽसावुदयम

तस्यां वच्चनस्यान्यथानयनेनापह्नवः अस्यामाकारस्य हेतुत्वं नरवर्णनेन गोपनमिति लक्षणे लक्ष्यनाम्नि चोक्तिग्रहणमाकारस्य
गोपनार्थं हेत्वंतरप्रत्यायकव्यापारमात्रोपलक्षणं ततश्च आयांतमालोक्य हरिं प्रतोल्यामाल्याः पुरस्तादनुरागमेकारोमांचकं
पादिभिरुच्यमानेभामाजु गूहमणमंत्यथैनं इत्यत्रापि व्याजोक्तिरेव तत्र ह्यनुरागकृतस्य रोमांचाद्याकारस्य भक्तिरूपहेत्वंतरा
प्रत्यायकेन प्रणामेन गोपने कृते सूक्ष्मपिहितालंकारयोरनिवेशितग्रहणमुक्तिसाधारणव्यापारमात्रोपलक्षणं ततश्च नलिनी
दलेबलाकामरकतपात्रइव दृश्यते शुक्तिः इति मम संकेतभुविज्ञातत्वाभावं तदाब्रवीदालिमित्यादिष्वपि सूक्ष्मालंकारः प्रसरत्ति
अत्रस्त्रोकेतावत्किमावयोः संकेतस्थानं भविष्यतीति प्रश्नाशयं सूचयति कामुके तदभिज्ञया विदग्धया तदा सखीं प्रति साकूतमु
क्तिमिति सूक्ष्मालंकारो भवति यतोत्र बलाकायां मरकतपात्रप्रतिष्ठितमुक्तुपमया तस्या निश्चलेनाश्वस्तत्वं तेन तत्स्यप्रदेशस्य प्रद
शेस्य निर्जनत्वं तेन तदेवावयोः संकेतस्थानमिति कामुकं प्रति सूचनं लक्ष्यते नचात्र ध्वनिराशंकनीयः दूरेव्यज्यमानस्यापि संके
तस्थान प्रश्नोत्तरस्य स्वोक्त्यैव विवृतत्वात् एवं पिहितालंकारेप्युदाहार्यं दूरंचान्यदत्राचधेयं यत्रासौ वेतसीपांथेत्यादिषु गूढोत्तर
रूढ इत्यादावप्रकृतसंबंधावाच्यः स च न संभवति विवक्षाविवक्षाविरहादिति कुतस्तर्ह्यप्रकृतार्थकथनं तत्रा सूक्ष्मपिहितव्याजोक्त्युदाहरणेष्वभा
ह तस्येति अप्रकृतार्थस्येत्यर्थः ननु तादृशाविवक्षाविरहेपि नानार्थविन्यासमात्रेणाप्युश्लेषए वेत्याशंक्याह विच्छित्तिविशेषेति तथा च श्लेषसत्वेपि विच्छित्ते

वोनस्वोक्त्या विस्कृतः

विशेषाद्गूढोक्तिरत्र यमंगीकार्येत्याशयः

अतएवश्लेषमात्रमितितन्मात्रनिराकरणमेवोपक्रांतंनतुश्लेषनिराकरणमिति नादइति विपणिः पण्यवीथिकापुष्पिणी रजस्वला आगमेनंवेदनलालनीयः स्तु
स्यः आगमनेनलालनीयश्चरजनींआप्येत्यस्तत संयोगहितोयाइतिगूढोक्तिः श्लिष्टगुप्तमिति श्लिष्टेत्युपलक्षणं अर्थशक्तिमूलगप्तस्यापिगच्छाम्य च्युतेत्यादौसं
किंतुवस्तुसौंदर्यवलाद्वक्तृबोद्धव्यविशेषिताद्गम्यः तत्रैववस्तुतोनालंकारत्वंध्वनिभावास्पदत्वात प्राचीनैः स्वोक्त्याविष्करणेसत्यलं
कारास्पदत्वास्तीतिस्युदाहृतंतत्वादस्माभिरप्युदाहृतानि शाकाहियत्रासौवेतसीपाथततत्रेयंस्कृतरासरित् इति पृच्छंतमध्वानंकामिन्या
हसस्सूचनेइत्याद्यर्थांतरकल्पनयाभावाविष्करणमित्यतः प्राकृलिखितोदाहरणेषुसंकेतकालमनसंपुस्त्वतन्व्याभ्रंजयंतीभामाजगृहे
तिभावोविष्करणमस्तितेष्वेवतत्तदलंकारइति ५ गूढोक्तिरन्योद्देश्यंचेद्यदन्यंप्रतिकथ्यते वृषापेहिपरक्षेत्रादायातिक्षेत्ररक्षकः यं
प्रतिकिंचिद्वक्तव्यंततटस्थैर्माज्ञासीदितितद्देवतदन्यंकंचित्प्रति श्लेषेणोच्यतेचेत्सागूढोक्तिः वृषेत्याद्युदाहरणं परकलत्रंभुंजानंकामु
कंप्रतिवक्तव्यंपरक्षेत्रेसस्यानिभक्षयंतंकंचिदुक्षाणंसमीपेचरंतंनिर्दिश्यकथ्यते नेयमप्रस्तुतप्रशंसा कार्यकारणादिव्यंग्यप्र
त्वाभावात भापिश्लेषमात्रमप्रकृतार्थस्यप्रकृतार्थोन्वयित्वेनाविवक्षितत्वात् तस्यकेवलमितरवंचनार्थंनिर्दिष्टतयाविच्छित्तिविशे
षसद्भावात् यथावा नाथोमेविपणिंगतोनगणयत्येषासपत्नीचमांस्त्वत्कामामिहपुष्पिणीतिगुरवः प्राप्तागृहाभ्यंतरंश्वाप्या
मात्रसहायिनींपरिजनःश्रांतोनमांसेवतेस्वामिन्नागमलालनीयरजनींलक्ष्मीपतेरक्षमां अत्रलक्ष्मीपतिनाम्नोजारस्यागम
नंप्रार्थयमानायास्तदस्थंवचनायभगवंतंप्रत्याक्रोशस्यप्रत्यायनंविरुत्तोक्तिः श्लिष्टगुप्तंकविनाविस्कृतंयदि वृषापेहिपरक्षेत्रा
ग्राह्यत्वात् ६ वत्सेइति वत्सेलक्ष्मि विषादखेदं हरस्व उरुजवंमहावेगंऊर्ध्वप्रवृत्तंश्वसनंश्वासपवनंचसत्यंजकंजलंपातीतितथावरुणः कंपश्य गुरुर्महा
न् वृहस्पतिश्चवले प्रसिद्ध तद्विदानाशकेन वलारम्यदस्यानाशकेनेंद्रेणच अत्रश्रीकृष्णसंनिधौयाहिइतिप्रकारेणभयनिवारणव्याजेनसुराणां

दितितिवक्तिसस्सूचनंश्लिष्टगुप्तंवस्तुयथा

मत्सारव्यानंवर्जनंकारयित्वामंयोमथनंतेनमुग्धाः

कु॰ टी॰ पयोधिर्यस्मै लक्ष्मीमदात्स वो दुरितं दहत्वित्यन्वयः परेति परेवञ्चनाय गुप्तस्याविष्करणमित्यर्थः त्रपेति लज्जया गुप्तस्येत्यर्थे दृष्टेति गोपेत्वयियोरागआ
चे॰ सक्तिस्तद्धृतया अपहृतया गवां परागै धूलिभिर्मग्ना प्रयाच गोपेति संबोधनं वा किंचित्समविषमे युक्तायुक्ते च दृहत्वपि भूमौ च यस्तु भावः पतितां तां
८० पतनं प्राप्तां च विषमेषुः पंचशरस्तेन खिन्नमनसां विषमेषु संकटेषु खिन्नमनसां च अबलानां स्त्रीणां बलरहितानां च सलेशास सूचने गोष्ठे गोस्थानं
चेतो न त्वमिति त्वं कान्न अयतेन गच्छतीत्यर्थे न त्वं कामयते इच्छतीत्यर्थे गुप्तः तदाविष्करणं च ह्रीणात्त्वष्टाचेत्यनेनेति बोध्यं शब्दशक्तीति शब्दस्य वशेनेत्य

कथंचित्कविनाविष्कृतं चेद्विहृतोक्तिः दृष्टापेहीत्युदाहरणे पूर्ववत् गुप्तं वस्तु सूचनमिति कतिनाविष्कृतं २ यथावा वत्सेमा गाविषादं श्वसनमुरुजवं संत्यजोर्ध्वप्रवृत्तं कंपः कोवा गुरुस्ते किमिह बलभिदा जृम्भितेनात्र याहि प्रत्याख्यानं सुराणामिति भयश मनन्तुज्ञनाकारयित्वा यस्मै लक्ष्मीमदाद्धः स दहतु दुरितं मंथमुग्धः पयोधिः इदं परवंचनाय गुप्ताविष्करणं त्रपागुप्ताविष्करण त्रपागुप्ताविष्करणं यथा दृष्ट्या केशव गोपरागहृतया तेनेहतया किंचिन्न दृष्टं मया तेनेह स्खलितास्मि नाथ पतितां किन्नाम न ना लंबसे एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वाबलानां गतिर्गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरं अत्र कृष्णस्य पुरतो वि षमे परिस्खलनमभिहितवत्यास्तं कामयमानाया गोपिकाया वचने विषमपथि स्खलनपतनत्राणसंप्रार्थनरूपेण झटिति प्रतीयमानेनार्थेन गुप्तं विवक्षितमर्थांतरं सलेशसूचनमित्यनेनाविष्कृतं एवं नैषधादिषु चेतो न त्वं कामयते मदीयमिति दम यंतीवाक्यादिकमप्युदाहरणं॥

यैः कोडीकृतः संगृहीतः ४ गच्छाम्येति अच्युतमद्विषये अस्खलितेति गुप्तार्थः चिरकालं त्वद्दर्शनेनापि न तृप्तिरित्य
र्थे न दर्शनेन न तृप्तिरपि तु संभोगेनेत्यर्थो गुप्तः विजनस्य पोरे कांतमनयोः हतत्वाभ्यां सौजनः अन्यथा रत्यर्थं स्थिता वितिसंभावयति तेन द्वयोरकीर्तिर्जाते
वदृष्येवात्मानं वचयावदृति गुप्तार्थः आमंत्रणस्याच्युतेत्यादेर्भंग्यारचनया सूचितो दृष्यावस्थानखेदस्तेनालसां कविनिबद्धेति कविनिबद्धेन वक्त्रा गुप्तस्येत

कम्भुत्वमिति शोभनभ्रूदयितादृष्टिश्च तयोः तयोः संबाधनकापारोषविकारश्च रागिण्यनुरागिणीति अवनतेनम्रेदूतिच मयीत्यस्य विशेषणं पक्षेरागि
णिरतिमशीले नम्रेद्रतिदर्कसंबोधनं एवंदृष्टेद्रत्यपि उच्चारणेनेति स्वरविशेषसहकृतोच्चारणेनेत्यर्थः इतिविवृतोक्तिः युक्तिरिति स्वस्यमर्मगो
पनायक्रिययायत्परस्यातिसंधानंवचनंसायुक्तिरलंकारः त्वामिति नायकंप्रतिदूतीवचनं पुष्पस्वेदंपौष्पं ९ दंपत्योरिति तस्य शुकस्य अतिमात्र

इदं शब्दशक्तिक्रोडीकृतगुप्ताविष्करणं अर्थशक्तिमूलगुप्तार्थाविष्करणं यथा ९ ॥ गच्छाम्यच्युतदर्शनेनभवतः किंतृप्तिरुत्प
द्यते किंत्वेवं विजनस्थयोर्हतजनः संभावयत्यन्यथा इत्यामंत्रणभंगिसूचितवृथावस्थानखेदालसामाश्लिष्यन्पुलकोत्क
रांचिततनुर्गोपीं हरिः पातु वः अत्रगच्छाम्यच्युतेत्यामंत्रणेन त्वयारंतुंकामेछुपास्थितेतन्नलब्धमित्यर्थशक्तिलभ्यं वस्तुतती
यपादेनाविष्कृतं सर्वमेतत्कविनिबद्धवक्तृगुप्ताविष्करणोदाहरणं कविगुप्ताविष्करणं यथा सुभ्रुत्वंकुपितेत्यपास्तमशनं
त्यक्ताः कथायोषितो दूरादेवविवर्जिताः सुरभयः स्रग्गंधधूपादयः कोपंरागिणि मुंचमय्यवनतेदृष्टेप्रसीदाधुनासत्यंत्वद्विरहा
द्भवंति दयिते सर्वाममांधा दिशः अत्रतावदीर्ष्यामानकलुषितदयिताप्रसादनव्यापारविधिः प्रतीयतेदृष्टिरोगार्तस्यदृष्टिप्र
त्याक्रोशो विवक्षितार्थः सचदृष्टेद्रत्यस्यपदस्यलुप्तोच्चारणेन संबुद्धिरूपतामवगमय्याविष्कृतः कविनिबद्धवक्तृगुप्तपरवचना
र्थं कविगुप्तस्वप्रौढिकथनार्थमितिभेदः युक्तिः परातिसंधानक्रियया मम गुप्तये त्वामालिखंतीदृष्ट्वान्यंधनुः पौष्पं करे लिखन् अत्र
पुष्पचापलेखनक्रियया मन्मथो मयालिखित इति भ्रान्त्युत्पादनेन स्वानुरागरूपमर्मगोपनाय परवचनं विवक्षितं ॥

अस्यार्थनिगदतद्रतिसंबंधः फलशब्दोबीजपरः गोपनीयविषयभेदस्यविच्छित्तिभेदाप्रयोजकत्वादाह यद्वेति नन्वेवंसत्यायोतमालोकेत्यादौव्याजोक्तिरे
वेतिप्रागुक्तं विरुध्येतेत्याशंक्याह एवंचेति यद्वेतिपक्षांगीकारे चेत्यर्थः एवंचपूर्वग्रंथस्याद्यपक्षाभिप्रायेणेतिभावः इतियुक्तिः लोकेति अनुकृतिरनुकरणं

कु॰ टी॰ सहस्रेति अर्थोह्विरहं मामानभिव्याप्येत्यर्थः नामैवेति हेवरद तत्तवनामैव वांछितदातृत्वमाख्यातिकथयति अतस्त्वं वरदानमुद्रामितरदैवतवन्नधारयसि
च॰ यतोविश्वप्रसिद्धतरं विप्रकुलेप्रसूतिस्तस्यतिर्यस्यतादृशस्येत्यर्थः इतिलोकोक्तिः छेकोक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः अर्थांतरगर्भिता अर्थांतरव्यंजकतासमी
८१ पस्थ यद्वृत्तांतः पृष्टस्तत्समीपस्थ सर्वापंवेति पृच्छ्यमानवृत्तांतस्तत्समीपस्थश्चेत्यर्थः तेनलोकोक्त्यनुवादेन ॰ मलयेति व्राताःसमूहाःप्राप्ताः गताःविका

यथावा दंपत्योर्निशिजल्पतोर्गृहशुकेनाकर्णितं यद्वचस्तत्प्रातर्गुरुसन्निधौनिगदतस्तस्यातिमात्रंवधूः कर्णावलंबितपद्मरागखं
कलंविन्यस्यचंचूपुटेव्रीडार्त्ताविदधातिदाडिमफलव्याजेनवाग्बंधनं अत्रशुकवाङ्मुद्रणयातन्मुखेनस्वकीयरहस्यवचनशु
श्रूषुजनवंचनंकृतं व्याजोक्तावाकारगोपनयुक्तौतदन्यगोपनमितिभेदः यद्वा व्याजोक्तावुक्त्यागोपनमिहतुक्रिययागोपनमिति
भेदः एवंच आयांतमालोक्यहरिंप्रतोल्यामितिश्लोकेपियुक्तिरेव लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरितिभण्यते सहस्वकतिचिन्मा
सान्मीलयित्वाविलोचने अत्रलोचनेमीलयित्वेतिलोकवादानुकृतिः यथावा मदीयेवरदराजस्तवे नामैवतेवरदवांछितदातृ
भावंव्याख्यास्यतोनवहसेवरदानमुद्रां विश्वप्रसिद्धतरविप्रकुलप्रसूतेयज्ञोपवीतवहनंहिनखल्वपेक्ष्यं अत्रोत्तरार्द्धेलोकवादा
नुकारः छेकोक्तिर्यदिलोकोक्तेःस्यादर्थांतरगर्भिता भुजंगएवजानीतेभुजंगचरणंसखे केनचित्कस्यचिद्वृत्तांतेपृष्टस्यसमीप
स्थमन्यंनिर्दिश्यायमेवतस्यवृत्तांतंजानातीत्युक्तवतोयमहेःपादानहिरेवजानातीतिलोकवादानुकारः अत्रसर्वापंवलोक
विदितेधनार्जनादिव्यापारेसहचारिणाविति विदितविषयतयालोकोक्त्यनुवादस्यप्रयोजनेस्थितेरहस्येप्यनंगव्यापारेतस्या
सिनासक्लिं कांकुक्रमाणांपरिमलस्यभेरोयस्मिन्तादृशोग्रीष्मोभग्नोनष्टः हेघनत्वंयथास्त्वहसेउत्साहवान्म यंसहचरइतिममौह्वाटनमर्पितेनग
वसितराततिः स्नेहनायकंघटयअनयासहस्रयोजयगावांनिवतंनपरापत्तानांव्यावर्त्तनेपक्वप्रभवतिसएवधनंजयोर्जुनइत्यन्वयःलिप्सया प्रेषितस्ययाग

[illegible]

श्राभ्रास्तेलगाः इमांमत्तखी गोपायोगोतुल्यः इतिछेकोक्तिः वक्रोक्तिरिति काकुध्वनेर्विकारः अपरार्थस्य अभिप्रेतादर्थादर्थांतरस्य नंदीहरसगणविशेषःस्या
हणाक्रूरेत्यभिप्रेते काष्टेनेतिकल्पनं विकृतत्वंचकस्यचिद्दर्णस्यावापोद्वापाभ्यां भवित्रीतिसीतांप्रतिरावणोक्तिः पादत्रयं चतुर्थंस्तंप्रतिसीतायाः नेतवपतिःस
रामेषुधिसंग्रामेपुरतोग्रतोनस्थातास्थास्यतीत्यर्थः अतिशयेनलघुर्लघिष्टस्तत्संबोधनं इदंपादत्रयं षष्ठाक्षरात्स राणांसप्तमानांत्रिनवीतिवर्णानांवि
लोपेयत्रतादृशापुनः पठेत्यर्थः शब्दश्लेषेति शब्दस्यपरिवृत्त्यसहत्वादितिभावः ९ भिक्षेतिजलनिधिश्चहिमवांश्चतत्कन्ययोर्लक्ष्मीपार्वत्योःक्रमे

यथावा मल्लयमरुतांव्राताताताविकासितमल्लिकायरिमलभरोभग्रोग्रीष्मस्त्वमुत्सहसेयदि घनघटपत्तंत्वन्निःस्नेहंयएव
निवर्तनेप्रभवतिगवांकिन्नःछिन्नसएवधनंजयः अत्रधनलिप्सयाप्रोषितांगनासखीवचनेयएवगवांनिवर्तनेप्रभवति स
एवं धनंजयइत्यांध्रजातिप्रसिद्धलोकवादानुकारः अत्रातिसौंदर्यशालिनीमिमामपहायधनलिप्सयाप्रस्थितोरसानभि
ज्ञत्वात् गोप्रायएव तस्यनिवर्तकस्तुधनंस्यजेताधनेनाकृष्टस्यतद्विमुखीकरणेनप्रत्याक्षेपकत्वादित्यर्थांतरमपिगमितं
वक्रोक्तिःश्लेषकाकुभ्यामपरार्थप्रकल्पनंमुंचमानंदिनंप्राप्तंनेहनंदिहरांतिके अत्रमानंमुंचप्रयातारात्रिरित्याशयेनोक्ता
यांवाचिनंदिनंप्राप्तंमामुंचेत्यर्थांतरंश्लेषेणपरिकल्पितं यथावा अहोकेनेदृशीबुद्धिर्दारुणातवनिर्मिता त्रिगुणाश्रूय
तेबुद्धिर्नतुदारुमयीक्वचित् इदमविकृतश्लेषोक्तेरुदाहरणं विकृतश्लेषवक्रोक्तेर्यथा भवित्रीरंभोरुत्रिदशवदनग्लानिर
॥ धुनासतेरामःस्थातानयुधिपुरतोलक्ष्मणसखः

पइत्थंलीलयासंलापोमिथोभाषणंनोस्मान्त्रायतामित्यन्वयः इत्थंकीदृक्तदाहभिक्षार्थी
तिहरमभिप्रेत्यलक्ष्म्यावाक्यं वलेर्देत्यस्यमखेयज्ञेइतिवामनाभिप्रायं पार्वत्याःभद्रेशोभनेतांडवंनृत्यमपक्ववर्ततइतिलक्ष्मीप्रश्नस्योत्तरंवृंदावन
स्थानेमध्येइतिश्रीकृष्णाभिप्रायं मृगःपिप्रः महादेवेनकरेधृतः परस्तुमृगवराभीतिहसंप्रसन्नमितिध्यानश्रवणात् इदंलक्ष्म्यावाक्यं नैवेतिपार्व

टी॰

कु॰ टी॰ पंथोकुरंगेवेतिविम्बः कच्चिदिति प्रश्नेज रठोजीर्णः वृषपतिर्वृषश्रेष्ठइतिहरवृषभाभिप्रायंलक्ष्मीवाक्यं गोपोगवांपालकइतिकृष्णाभिप्रायमुत्तरमिति ॥
चं॰ अत्रभिक्षादिपदानांपरिवृत्तिसहत्वादर्थश्लेषमूलत्वं असमालोच्येति अविचार्येत्यर्थः मालपापुष्पमालया इतिवक्रोक्तिः स्वभावोक्तिरितिलक्ष्यनिर्देशः
८२ जात्यादिस्थस्वजात्यादिसंबंधिनः आदिपदेनक्रियादिपरिग्रहः उत्तरंगाणितरंगायमाणान्यक्षीणियेषांतैः तावितितौप्रक्रांतौवधूवरौ गुरूणांसमी
पे अन्योन्याभिमुखंप्रचलितौपरस्परस्यमार्गप्रदानेयोरभसोवगस्तेनस्खलितंभ्रष्टमवधानंसावधानत्वंपयोस्ताहशौउभावपिभिन्नदिक्कंवामदक्षि

इयंपास्यस्तुच्चैर्विंपदमधुनावानरत्वमूलं धिष्टेदंषष्ठाक्षरपरविलोपात्पठ पुनः सर्वमिदंप्राब्दश्लेषमूलापावक्रोक्तेरुदाहरणं ॥
अर्थश्लेषमूलापावक्रोक्तेर्यथा भिक्षार्थीसक्कपातः सुतनुबलिमखेताण्डवंकाद्यमद्रेमन्येदृंदावनांतेक्कनुसमृगशिशुर्नैवजा
नेवराहं वालेकच्चिन्नदृष्टोजरठवृषपतिर्गोपएवास्यवेत्तालीलासंलापइत्थंजलनिधिहिमवत्कन्ययोस्त्रायतांनः कांक्षायथा
असमालोच्यकोपस्तेनोचितोयमितीरिता नैवोचितोपमितितंताडयामासमालया अत्रनैवोचितइतिकाकुस्वरविकारेणोचित
एवेत्यर्थांतरकल्पन स्वभावोक्तिः स्वभावः स्वजात्यादिस्थस्यवर्णनं कुरंगैरुत्तरंगाक्षैःस्तब्धकर्णैरुदीक्ष्यते यथावा तौसन्मुख
प्रचलितौसविधेगुरूणांमार्गप्रदानरभसस्खलितावधानौपार्श्वापसर्पणमुभावपिभिन्नदिक्कंकृत्वामुहुर्मुहुरुपासरतांसल
ज्जं भाविकंभूतभाव्यर्थसाक्षात्कारस्यवर्णनं अहंविलोकयेऽद्यापिपुध्यंतेत्रसुरासुराः स्यानभीषणत्वोद्भावनपरमिदं ॥

णरूपदिक्संबंधिपरस्परपार्श्वमार्गोपसर्पणंमुहुःकृत्वासलज्जंयथास्यात्तथोपासरतांउपसर्पणंचक्रतुरित्यर्थः पूर्वोदाहरणेकुरंगजातिस्वभाववर्णनं अत्र
सलज्जक्रियास्वभाववर्णनमितिभेदः इतिस्वभावोक्तिः भाविकमितिलक्ष्यनिर्देशः ॥ अद्यापीति ममनयनंनयनमितितस्यावाचंनिशम्यस्तनतटात्पतितु
मुत्तरीयंधर्तुंपुरःप्रवृत्तेमयिसतितदाआयतात्तीयर्त्किंचित्स्मितमकरोत् इदमद्यापिममदृशोःपुरस्तिष्ठतीत्यन्वयः अत्रनयनपदेनरक्ष्वाचकत्वरूपशक्य

संबंधननेत्रपदलक्ष्यते तस्माच वस्त्रप्रतीतिः

भिंवास्ववाचकवाच्यत्वरूपशाक्यसंबंधेनवस्त्वमेवलक्षयतीतिवचोवाणैरित्यादिवल्लक्षितलक्षणावाबोध्या नेत्रंपथिगुणेवस्त्वद्दृतिविभ्वः इति भाविकं उदात्तमि
ति ऋद्धेः समृद्धेश्चरितं उदात्तालंकारः तथा श्लाघ्यचरितं अन्यस्योपलक्षणमंगं चेतदर्पितया सानौशिखरेयस्यपर्वतस्यकिरीटी अर्जुनः कृच्छ्रात् कष्टात् आ
जनेयेनहनूमता इत्युदात्तं अत्युक्तिरिति लक्ष्यनिर्देशः अद्भुतंचतदतथ्यंमिथ्यारूपं अकूपाराः समुद्राः आहुरितिभ्रमतेतुतथ्यत्वातथ्यत्वाभ्यांभेद इति

यथावा अद्यापितिष्ठतिदृशोरिदमुत्तरीयंधर्तुंपुरस्तनतटात्पतितंप्रवृत्ते वाचंनिशाम्यनयनंनयनंममेतिकिंचित्तदायदकरो
त्स्मितमायताक्षी उदात्तमृद्धेश्चरितंश्लाघ्यंचान्योपलक्षणं सानौयस्याभवद्युद्धंतद्धूर्जटिकिरीटिनोः इदंश्लाघ्यचरितस्यान्यांग
त्वेउदाहरणं ऋध्युदाहरणं यथा रत्नस्तंभेषुसंक्रांतैः प्रतिबिंबशतैर्वृतः ज्ञातोलंकेश्वरः कृच्छ्रादाजनेयेनतत्त्वतः अत्युक्तिरद्भु
तातथ्यंशौर्यौदार्यादिवर्णनं त्वयिदातरिराजेंद्र याचकाः कल्पशाखिनः इयमौदार्यात्युक्तिः शौर्यात्युक्तिर्यथा राजन्सप्ताप्यकूपा
रास्त्वत्प्रतापाग्निशोषिताः पुनस्त्वद्वैरिवनितावाष्पपूरेणपूरिताः संपदत्युक्तावुदात्तालंकारः शौर्यात्युक्तावत्युक्त्यलंकारइ
तिभेदमाह अनयोरनवद्यांगिस्तनयोर्जृंभमाणयोः अवकाशोनपर्याप्तस्तवबाहुलतांतरे अल्पंनिर्मितमाकाशमना
लोच्यैववेधसा इदमेवंविधंभाविभवत्याः स्तनमंडलमिति सदसदुक्तितारतम्येनातिशयात्युक्त्योर्भेदः ५ निरुक्तिर्योगतो
नाम्नामन्यार्थत्वप्रकल्पनं ईदृशैश्चरितैर्जाने सत्यंदोषाकरोभवान् यथावा पुराकवीनांगणनाप्रसंगेकनिष्ठिकाधिष्ठितका

भावः अतथ्ये अद्भुतत्वविशेषणस्यकृत्यंदर्शयति अनयोरित्यादि एतत्पद्ययोगेप्ययोगोऽसंबंधातिशयोक्तिरित्यत्र प्रागुदाहृतं असदुक्तितारतम्येनेति
अनयोरित्यत्रासदुक्तिमात्रं अल्पमिति पद्येत्वत्यंतासदुक्तिरितितारतम्येनेत्यर्थः तथाचाद्भुतेतिविशेषणादत्यंतातथ्यरूपत्वलाभान्नातिशयोक्ता
वतिमात्रिरिभावः अतएवानयोरितिपद्यानंतरंदंडिनोक्तं इतिसंभाव्यमेवैनद्विशोयात्मानसंस्तुतमिति एवलोकातीतत्वेनासदर्थमध्यारोप्यविवक्षितः॥

पोर्थस्तेनातितुष्यंति विदग्धा नेतरे यथेत्युक्ता अल्पं निर्मितमित्याद्युदाहृत्य इदमत्युक्तिमिति च इत्यत्युक्तिः ॰ निरुक्तिरिति लक्ष्यं योगवशान्नाम्नामर्थविशेषाभिधायि
नामर्थांतरोपवर्णनमिति लक्षणं इंदुरौरिति चंद्रं प्रति विरहिण्या उक्तिः इंदुरौर्जनसंतापनरूपैः दोषा या रात्रैः कर्त्ता दोषाणामाकरश्चपुरेति कनिष्ठिकांगुलि
विशेषः अधिष्ठितः कालिदासो यस्यां सा अंगुलिविशेषरूपा अर्थवती न विद्यते कविनाम यस्यां सेत्यन्वर्थनामवती इति निरुक्तिः कितवो द्यूतकृत् धूर्तोऽस्त्र
देवी कितव इत्यमरः ननु प्रसिद्धानुवादस्य चमत्कारित्वाल कथमलंकारत्वमत आह निर्ज्ञात इत्यादि शाकुनैः पाशकैर्दीव्यतीति शाकुनिकः आविष्कृतमितिध्व

अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनामिका सार्थवती बभूव प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्त्तनं न द्यूतमेतत्कितवक्रीडनं नि
शितैः शरैः निर्ज्ञातो निषेधः स्वतोनुपयुक्तत्वादर्थांतरगर्भीकरोति तेन चारुतान्वितोयं प्रतिषेधनामालंकारः उदाहरणं यु
द्धरंगे प्रत्यवतिष्ठमानं शाकुनिकं प्रति विदग्धवचनं तत्र युद्धस्याक्षद्यूतत्वाभावो निर्ज्ञात एव कीर्त्यमानस्तत्रैव तव प्रागल्भ्यं न यु
द्धे इत्युपहासं गर्भीकरोति तच्च कितवेत्यनेनाविष्कृतं यथा वा न विषेण न शस्त्रेण नाग्निना न च मृत्युना अप्रती
कारपारुष्याः स्त्रीभिरेव स्त्रियः कृताः अत्र स्त्रीणां विषादिनिमितत्वाभावः प्रसिद्ध एव कीर्त्यमानस्तासां विषाद्यतिशायि क्रौर्य
मिति अमुमर्थं व्यक्तीकरोतीति स चाप्रतीकारपारुष्यादिति प्रतीकारवर्ज्यो विषादिभ्यस्तासां विशेषं दर्शयता विशेषणेनावि
ष्कृतः सिद्धस्यैव विधानं यत् तदाहुर्विध्यलंकृतिं पंचमोद्धंचने काले कोकिलः कोकिलो भवेत् निर्ज्ञातविधानमनुपयुक्तिवा
धितं सदर्थांतरगर्भीकरणेन चारुतरमिति तत्र विधिनामा

ध्वनित्वशंकानिवारणं एवमग्रेपि इति प्रतिषेधः पंचमस्य स्वरविशेषस्योदंचनमाविष्कार
णं यत्र तादृशे काले कोकिलः कोकिलो मध्यमध्वनिरभूवदित्यर्थः द्वितीयकोकिलपदस्यानुपयुक्तार्थत्वेनार्थांतरे संक्रमितत्वात् सकलजनहृद्यत्वप्रतीतिश्च प्रयोज
नं एवं च पालितयेत्यनंतरं लक्षितं बोध्यः पूर्ववत् ध्वनिकाशंकानिवारणाय तच्चेत्याद्युक्तं ॰ हे हलेति भद्रतपस्यजनिताधर्मवशात् पूर्णायुषि द्विजबालके मृत तद्बंधो

नमलंकारमाहुः

धनस्यारामस्यसहस्तंप्रतिदूपमुक्तिः

जीवातवे जीवनाय शूद्र एव तपश्चरणान्मुनिरिव मुनिः तस्मिन् कृपाणं खड्गं विसृज निक्षिपयतो रामस्य करुणस्य पात्रं शरीरमसि निर्भरमति शयेन गर्भखिन्नायाः सी
तायाः प्रवासने निर्वासने तत्र पटोर्दक्षस्येत्यर्थः अत्र रामपदमकरुणत्वरूपार्थान्तरसंक्रमितं तदितिशयोव्यंगः स चास्येत मित्यनेनेनोक्तः ध्वनिभावास्पदानि त्वप्र
तायाः प्रवासने निर्वासने तत्रपटोर्दक्षस्येत्यर्थः ...
योजकानि व्यवस्थित्वादिति शब्दार्थद्वारा तयाः क्षिप्तो पिव्यंग्योर्थः कविनापुनः यत्राविक्षिपतेस्वोक्त्या सान्येवालंकृतिर्ध्वनेरितिध्वनिकारवचनेन निर्णीतत्वा
दित्यर्थः उक्ताविति निषेधाभासस्याक्षेपं बुधाः केचनमन्वते आक्षेपोन्यो विधौ यत्र निषेधे च तिरोहितः इत्येताभ्यां नाहं दूती गच्छ सीत्युदाहरणयोः प्रतिपादि

उदाहरणे कोकिलस्य कोकिलत्वविधानमनुपयुक्तं सदतिमधुरपंचमध्वनिशालितया सकलजनतृप्तत्वं गभीकरोति तच्च पंचमो
देवने इति कालविशेषणेनाविष्कृतं ९ यथा वा हे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणं रामस्य
गात्रमसि निर्भरगर्भखिन्नसीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते अत्र रामस्य स्वहस्तं प्रति रामस्य गात्रमसीति वचनमनुपयुक्तं सद्रा
मस्येत्यनेन स्वस्यात्यंत निष्करुणत्वं गभीकरोति तच्च निर्भरेत्यादि विशेषणेनाविष्कृतं यद्यप्यनयोर्विधिनिषेधयोरुदाहरणेषु
व्यंग्यान्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यरूपाणि तथापि न ध्वनिभावास्पदानि स्वोक्त्यैव व्यंग्यविशेषाविष्करणात् व्यंग्याविष्करणे चालंका
रत्वमेवेति प्राक् प्रस्तुतांकुरप्रकरणे व्यवस्थितत्वात् पूर्वबाधितौ प्रतिषेधौ आक्षेपभेदत्वेनोक्तौ इह तु प्रसिद्धौ विधिप्रतिषेधौ तत्त्व
तिर्हृद्धिनाव लंकारत्वेन वर्णिताविति भेदः हेतोर्हेतुमता सार्द्धं वर्णनं हेतुरुच्यते असावुदेति शीतांशुर्मानच्छेदाय सुभ्रुवां यथा वा

तानित्यर्थः प्रसिद्धत्वाद्बाधितप्रतिहृद्धित्वं इति विधिः हेतोरितिहेतुमता कार्येण मानच्छेदः कार्यं एष इति विद्रुमच्छायः प्रवालकांति विगततरुच्छायः पश्चमरुर्नि
जेलदेशः मानेइन्निमानेनेच्छति अनिच्छति सति एवमुपशमे वारयति सति ह्रियालज्जायां स्माभूमिमालिखन्त्यं भूस्पृष्टेस्वनस्पतदनुभावत्वात् स्वान्तं स्वेच रिवृ
यपराङ्मुखीभूय तिष्ठतिसति धैर्यं करोत्याधूयममनानुमतमिति सूचनाय हस्तधूननं कृत्वा गते सति हे तृष्णे त्वामनुसरता मुनाजनेने तावत्फलं प्राप्तं यत्यादेनापि

सएवचरणोस्त्वीयोस्पृष्टंनसम्यक्मन्यतेऽनुजानातीत्यन्वयः अत्रतृष्णारूपहेतुतत्कार्ययोः स्पष्टमभि ानं ॥ भेदांतरमाह हेतुहेतुमतोरिकेचित भट्टोद्भटप्रभृत
यः तदुक्तं हेतुमतासहहेतोरभिधानमभेदतोहेतु रितिलक्ष्मीतिकटाक्षाः विदुषांलक्ष्मीविलासाइत्यन्वयः अत्रविलासहेतोर्विलासाभिन्नत्वेनाभिधानं एवंवि
धलक्षणायाः प्रयोजनमाह अत्रेतिकार्यावश्यंभावश्चतच्छैघ्र्यंचेतिविग्रहः आदिनाऽपथ्याशनंरोगइत्यादौकार्यगतोपादेयत्वानुपादेयत्वादिसंग्रहः आ
पुरितिवीरः कलिंगेश्वरः कलिंगदेशाधिपोविजयतइत्यन्वयः कीदृशः दानरूपस्यमहोत्सवस्य आपुरितिकार्याभिन्नत्वेनाभिधानं एवमग्रेपिविशेषेणन

एषतेविद्रुमच्छायोमरुमार्गइवाधरः कस्यनोतनुतेतन्वि पिपासाकुलितंमनः मानेनेच्छतिवारयत्युपशमेक्ष्मामालिखंत्यांह्रियांस्वा
तंत्र्येपरिवृत्त्यतिष्ठतिकरौव्याधूयधैर्यंगते तृष्णेत्वामनुबध्नतापलमियत्प्राप्तंजनेनामुनायत्स्पृष्टोनपदासएवचरणोस्पृष्टंनसंमन्य
ते इत्युदाहरणं ॥ हेतुहेतुमतोरैक्यंहेतुंकिंचिदाचक्षते लक्ष्मीविलासाविदुषांकटाक्षावेंकटप्रभोः अत्रचकार्यावश्यंभावतच्छैघ्र्या
दिप्रत्यायनार्थः कार्यकारणभेदव्यपदेशः यथावा आयुर्दानमहोत्सवस्यविततक्षोणीभृतांमूर्तिमान् विश्वासोनयनोत्सवोमृगदृ
शांकीर्तेः प्रकाशःपरः आनंदःकलिताकृतिः सुमनसांवीरश्रियोजीवितंधर्मस्यैषनिकेतनंविजयतेवीरःकलिंगेश्वरः अत्रदानम
होत्सवायुष्करत्वादिनाध्यवसितेराज्ञितदायुष्ट्वादिव्यपदेशः इत्संख्यातमलंकारालक्षयित्वानिद र्शिताः प्राचामाधुनिकानांचमतान्वा
लोच्यसर्वतः रसभावतदाभासभावशांतिनिबंधनाः चत्वारोरसवत्प्रेयऊर्जस्विच्चसमाहितं भावस्यचोदयःसंधिःशबलत्वमितित्रयः

तानांक्षोणीभृतांराज्ञांकलिताकृतिः धृताकारःवीरश्रियः वीरलक्ष्म्याःनिकेतनंस्थानं इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञतत्सदुपाख्यभट्टविठ्ठलसूरिवरात्मज
श्रीरामचंद्रसूरिसूनुनावैद्यनाथेनकृतायामलंकारचंद्रिकाख्यायांकुवलयानंदटीकायांहेत्वलंकारप्रकरणंसंपूर्णं भावस्येतिनिर्वेदादेर्व्यभिचारिभावस्ये
त्यर्थः प्रत्यक्षप्रमुखाः प्रत्यक्षाद्याः तेचप्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धिसंभवैतिह्याख्याः विभावेत्यादिरत्यादिरालंबनोद्दीपनरूपाणिन्ना यिकाचं

द्रोदयादीनिकारणानिकाव्येवर्ण्यमानानिविभावयंतीतिव्यु
त्पत्याविभावपदे

नाभिधीयंते कार्याणि च कटाक्षरोमांचादीनि तथा विधान्येवानुपश्चाद्भवंतीति सुत्तत्वादनुभावपदेन एषामेव कार्याणां रत्यादिनोत्पादनेकर्तव्ये सहकारिभूतान्युक्ता
तादीनि च व्यभिचारिपदेन विशेषादभितः समंततः येस्थायिनं चारयंतीति सुस्पतेः एवं रतिरासक्त्यनुरागादिपर्यायवाच्यांतःकरणवृत्तिः विकृतविदूषिकादिचे
ष्टादर्शनजन्याचित्तस्यविकासरूपावृत्तिर्हासः इष्टनाशानिष्टलाभादिजन्याचित्तवृत्तिः शोकः प्रसिद्धः आदिपदेन क्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयनिर्वेदाख्या
नां षण्णां परिग्रहः विशेषपदेन च रत्यादेः स्थायित्वप्रयोजकं परिपुष्टत्वं कांताविषायत्वमितराणां त्वं च विवक्षितं ॥ तदुक्तं रत्यादिश्चेन्निरंगः स्याद्देवादिविषयो

अष्टौ प्रमाणालंकाराः प्रत्यक्षप्रमुखाः क्रमात् एवं पंचदशान्यानप्यलंकारान्विदुर्बुधाः तत्र विभावानुभावव्यभिचारिभिर्व्यंजितो रतिहा
सशोकादिश्चित्तवृत्तिविशेषो रसः स यत्र परस्यांगं भवति तत्र रसवदलंकारः ॥ विभावानुभावाभ्यामभिव्यंजितो निर्वेदादिस्त्वयस्थि
राद्देवो देवतागुरुशिष्यद्विजपुत्रादावभिव्यज्यमाना रतिश्च भावः स यत्रापरस्यांगं स प्रेयोलंकारः अनौचित्येन प्रवृत्तौ रसो भावश्च रसा
भासो भावाभासश्चेत्युच्यते स यत्रापरस्यांगं तदूर्जस्वित् भावस्य प्रशाम्यदवस्था भावशांतिः तस्याः परांगत्वे समाहितं भावस्योद्गमा
वस्था भावोदयः द्वयोर्विरुद्धयोर्भावयोः परस्परस्पर्धा भावसंधिः बहूनां भावानां पूर्वपूर्वोपमर्देनोत्पत्तिर्भावशबलता एतेषामितरां
गत्वे भावोदयस्त्वयोलंकाराः तत्र रसवदुदाहरणं मुनिर्जयति योगींद्रो महात्मा कुंभसंभवः येनैकचुलके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ
अत्र मुनिविषयरतिरूपस्य भावस्याद्भुतरसोंगं यथा वा अपेसरसनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः

यथा वा अस्यांगभावभाग्भावस्यान्नतदास्थापि शब्दभागिति स्थायिन एव चाभिव्यक्तरसत्वं यदाहः कारणान्यथकार्याणि सहकारीणि यानि च रत्यादेः स्थायिनालो
केतानि चेन्नाट्यकाव्ययोः विभावाअनुभावास्तत्कथ्यते व्यभिचारिणः व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायीभावो रसः स्मृत इति अभिव्यक्तानां च रत्यादीनां रसरूपाणां
क्रमात् शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकबीभत्साद्भुतशांतरूपविशेषसंज्ञा बोध्याः निर्वेदादिरिति निर्वेदादिरिति निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामद

स्मृतिर्धृतिः व्रीडा चपलता हर्षश्चावेगो जडता तथा गर्वो विषादश्चौत्सुक्यं निद्रा विस्मृतिरेव च स्वप्नो विबोधो ऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा
मरणमेव च त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः इति भरतेनोक्ताः लज्जादिना विकारगोपनमवहित्थाख्यो भाव
देवतेत्यादयः रिपुरत्यादेः हृत्पद्मलक्षणं रतिरिति वा पुरस्कृहासादेः अनौचित्येनेति एतच्चोदाहरणे दर्शयिष्यामः मुनिरितिकुंभसंभवो ऽगस्त्यः एकचुलकेन स
मुद्रे पीयमाने तदन्तर्गतयोः रवतार रूपयोर्मत्स्यकूर्मयोर्दर्शनेन गम्यो ऽद्भुतरसो मुनिप्रभावातिशयपर्यवसन्नतया तद्विषयरतिपोषकत्वात् तदंगमिति भावः ॥

अत्र करुणस्य शृंगारोऽंगं प्रेयोलंकार एव भावालंकार उच्यते ॥ सपद्या कदा वाराणस्याममरतटिनीरोधसि वसन् वसानः कौपीनं शि
रसि निदधानोंजलिपुटं अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शंभो त्रिनयन प्रसीदेति क्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान् अत्र शांतिरसस्य क
देति पदसूचितचिंताख्यो व्यभिचारिभावोंगं यथा वा अत्युच्चाः परितः स्फुरंति गिरयः स्फारास्तथांभोधयस्तानेतानपि बिभ्रती कि
मपि न श्रांतासि तुभ्यं नमः आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुवस्तावद्बिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः अ
त्र प्रभुविषयरतिभावस्य वसुमतीविषयरतिभावोंगं ॥ जं त्वद्विधया लत्वं प्रत्यर्थिवसुधरेशतरुणीः संत्रासतः सत्वरं याती वीरविलु
ठितुं सरभसं याताः किराता वने तिष्ठंति स्तिमिताः प्ररूढपलकास्ते विस्मृतोपक्रमास्तासामुत्तरलैः स्तनैरतितरां लोलैरपांगैरपि
अत्र प्रभुविषयरतिभावस्य शृंगाररसाभासोंगं यथा वा त्वयि लोचनगोचरं गते सफलं जन्म नृसिंह भूपते अजनिष्ट ममेति सादरंयु
धि विज्ञापयति द्विषां गणः अत्र कवेः ॥
अपमिति भूरिश्रवसश्छिन्नं हस्तमालोक्य तद्वधूनामुक्तिः स पूर्वानुभूतो यं करः यः कांचीसमाकर्षण
पीलः नीवीवसनग्रंथिः तस्या विस्रंसनो मोचक इति स्मर्यमाणया शृंगारावस्थया करुणरसपरिपोषः ॥ कदेति निमिषमिव दिवसान् कदा नेष्यामीत्यन्वयः
कीदृशः काशपंगंगातीरे वसन् अये इत्यादेरिति क्रोशन्नित्यनेनान्वयः अत्युच्चा इति स्फाराः विस्तीर्णाः प्रस्तौमि प्रसंजयामि भुवः पृथिव्याः इमां भुवं बिभ्रत

धार्यमाणाः त्वत्प्रत्यर्थीति हेवीरसंत्रासतोभापादूने सत्वरं गच्छतीः तव प्रत्यर्थिनः शात्रवोव संधरत्वा भूपास्तेषां तरुणी विलुठितुपाता किरातानाभिल्लास्तासां
तरुणीनामुत्तरलैरतिचपलैः स्तनै रतितरामतित्रापेन लोलैश्च चलैरपांगैर्नेत्रप्रांतैश्च ते स्तिमिताः स्तब्धाप्रोद्धततरोमांचाः विस्मृतउप
क्रमोल्लुंठनरूपौपि स्तादृशास्तिष्ठंतीत्यन्वयः अत्रशृंगारस्यानुरक्तराजवनिताविषयत्वादनौचित्येन प्रवृत्तिरित्याभासरूपत्वं त्वयीति अत्र निश्च
अभूतपुधिसंग्रामे तद्विषयेत्ति प्रभुविषयाद्विषत्गणस्य पारतिस्तद्रूप इत्यर्थः अत्रशत्रुविषयकत्वरूपानौचित्येन प्रवर्त्तितत्वाद्भावस्याभासत्वं प

प्रभुविषयस्य रतिभावस्य तद्विषयद्विषद्गणरतिरूपो भावाभासोंगं समाहितं यथा पश्यामः किमियं प्रपद्यत इति स्थैर्यं मयालं
वितं किंमानालप तीत्यपरं खलु शठः कोपस्तस्याप्याश्रितः इत्यन्योन्यविलक्ष्यदृष्टिचतुरे तस्मिन्वनस्थांतरे सव्याजहसितं मयाधृ
तिहरोमुक्तस्तु वाष्पस्तया अत्रशृंगारस्य कोपशांतिरंगं ५ भावोदयो यथा तदद्यविश्रम्य दयालुरेधि मे दिनं निनीषामि भवद्वि
लोकिनी अदर्शि पादेन विलिख्य पत्रिणा तवैवरूपेण समः समस्त्रियः अत्र नलं प्रति दमयंत्या औत्सुक्यरूपभावस्योदयः शृं
गाररसस्यांगं भावसंधिर्यथा एकाभूत्कुसुमायुधेषुभिरिव प्रव्यक्तपुंखावली जेतुं मंगलपालिकेव पुलकैरन्या कपोलस्थली लो
लाक्षीक्षणमात्रभाविविरहक्लेशासहा पश्यतो द्रागाकर्णयतश्च वीरभवतः प्रौढाहवाडंबरं अत्ररमणीप्रेमरणोत्सुकयोः सं
धिः प्रभुविषयभावस्यांगं भावशबलता यथा क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोपि दृश्येत सा दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो को

उपामइति नायकस्य स्वमित्रं प्रति नायिकावृत्तांतोक्तिः मयि तूष्णींभूते किमियं प्रपद्यते कुरुते तत्स्वरूपामइत्यभिप्रायेण मया स्थैर्यं मौनरूपमालंवितमंगी
कृतं पश्यामइति बहुवचनं सखीसमानाभिप्रायं एवं तया । ० परं खलु शठो मां किमिति नालपति भाषत इति कोप आश्रितः इत्यन्योन्यं परस्परं किंलक्ष्याल
क्ष्यरहिता या दृष्टिस्तत्र चतुरे सव्याजं निमित्तांतरव्याजसहितं ५ तदिति एधि भव निनीषामि नेतुमिच्छामि यतस्तवैवरूपेण समः समस्त्रियोनलः पत्रिणा हं

सेनपादेन विलिख्य अदर्शि दर्शितः एकेति

पपिकांतेमुख

र्देवीरक्षणमात्रेण पुद्मस्थानाद्भावी योविरहक्लेशस्तदसहिष्णुलोलाक्षीदपि तापपरस्तथा प्रौढसंग्रामाडंबरमाकर्णयतश्च भवतः एकाकपोलस्थलीद्रा
कु॰ टी॰ द्रवीरक्षणमात्रेण पुद्मस्थानाद्भावी योविरहक्लेशस्तदसहिष्णुर्लोलाक्षी
चं॰ कपोलघ्रंपुलकैः कुसुमायुधस्य मदनस्येषुधिस्तरुणीमिव प्रव्यक्ता पुंखावलीशरपुंखपंक्तिर्यत्र तथाभूता ऽभूत् अन्या द्वितीया जेतुर्जयशीलस्य मंगलपा
८६ लिकामंगलरूपा पालिका या कुशकाशादिनिर्मिता उभयपार्श्वस्थस्तंभत्रुक्षादिषु बद्धा मार्गपालीति प्रसिद्धा तद्वदभूदित्यर्थः अत्र प्रेमपदोक्तापारतेर्पालिपु
त्वाद्भावरूपत्वं बोध्यं क्वाकार्यमिति शुक्रकन्या देवयानी दृष्टवतो राज्ञो ययातेरियमुक्तिः अकार्यं ब्राह्मणकन्यासक्तिः शशलांछनस्य चंद्रस्य कुलं सोमवं

किं वक्ष्यंत्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेपि सा दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति अत्र वितर्कौत्सुक्यमति
स्मरणशंकादैन्यधृतिचिंतानां शबलता ॥ विप्रलंभशृंगारस्यांगं प्रमाणालंकारप्रसंगस्य यथा क्रांतकांतवदनप्रतिबिं
बे भग्नबालसहकारसुगंधौ स्वादुनि प्रणदितालिनि शीते निर्विवार मधुनींद्रियवर्गः ९ यथा वा किं तावत्सरसि सरोजमेतदारादा
हो स्विन्मुखमवभासते युवत्याः संशय्य क्षणमपि निश्चिकाय कश्चिद्बिब्बोकैर्बकसहवासिनां परोक्षैः पूर्वत्र प्रत्यक्षमात्रमत्र तु वि
शेषदर्शनजन्यसंशयोत्तरप्रत्यक्षमिति भेदः अनुमाने यथा यथा यारंध्रेप्योम्निश्चलज्ज्वलदधूमः स्थगयति स्फुलिंगानारूपं दधति व
यथा कोदंडमण पः यथा विद्युज्ज्वालोल्लसितपरिपिंगाश्च ककुभस्तथा मन्ये लग्नः पथिकतरुखंडे स्मरदवः यथा वा यत्रैता लह
रीचलाचलदृशो व्यापारयंति भ्रुवौ यत्तत्रैव पतंति संततममी मर्मस्पृशो मार्गणाः तच्चक्रीकृतचापपुंखितशरप्रेंखत्करः क्रोधनो धा

वत्यग्रत एव शासनधरः सत्यं तदा ऽसौ स्मरः ॥

गः अयं वितर्कः तदुपमर्दैन भूपोपीत्यौत्सुक्यं एवमग्रेपि श्रुतं शास्त्रश्रवणमिति मतिः अहो कोपे
पीति स्मरणं अपगतकल्मषः कृता सुकृताधी येषां ते किं वदिष्यंतीति शंका स्वप्नेपीति दैन्यं हे चेतः स्वास्थ्यमुपैहीति धैर्यं कः खलु धन्यो युवा तरुणः अधरं
धास्यति पास्यतीति चिंता विप्रलंभो वियोग इति पर्यायो क्रांते तिइंद्रियाणां वर्गः समूहः मधुनि मद्ये निर्वैवार निर्वृतिमाप कथंभूते संक्रांतिप्रियमुखप्रतिबिंदे

किमिति आरात् दूर

भ्रमरकोमलाम्रपल्लववत्सुगंधौ स्वादुनि आस्वाद्ये प्रकृष्टनादयुक्तभ्रमरयुते शीतस्पर्शे चेति अत्रेंद्रियत्वं ... अलंकारः किमिति आरात् दूर

भ्रमरकोमलाम्रपल्लववत्सुगंधौ स्वादुनि आस्वाद्ये प्रकृष्टनादयुक्तभ्रमरयुते शीतस्पर्शे चेति अत्रेंद्रियत् ... ... लंकारः किमिति आरात् दूर

इति क्षणं संदिह्य कश्चित् वकसहवासिनां कमलानां परोक्षे रदृष्टे पर्विवर्ती कैं मीनात्स्मिय कथालापे विच्चोकोनाद ... क्रियेत्युकलक्षणे हाव विशेषेमु खमिति निश्चि

कायनिर्णीतवान् इति प्रत्यक्षं पयेति यथाशब्दा अनुमानार्थाः यथाशब्दस्तु निर्दिष्टस्तत्प्रयोगानुमानयोरिति विभ्वकोशात् तथाच चपलजलदरूपो धूम

व्योमस्याकाशस्य रंध्रमवकाशं यस्मात्स्थगयति यस्माच्च कीटमणयः खद्योताः स्फुलिंगानां रूपं दधति धारयंति यस्माच्च विद्युद्रूपाभिर्ज्वालाभिरुच्च

पूर्वं रूपकसंकीर्णमिदमतिशयोक्तिसंकीर्णमिति भेदः शुद्धानुमानं यथा निलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पंकजैः विकसंत्यापि

मालत्या गतोस्तं ज्ञायते रविः ॥ यथा वा सौमित्रेननु सेव्यतां तरुतलं चंडांशुरुज्जृंभते चंडांशोर्निशि का कथा रघुपते चंद्रोऽयमुन्मी

लति वत्सैतद्विदितं कथं नु भवता धत्ते कुरंगं यतः क्वासि प्रेयसि हा कुरंगनयने चंद्रानने जानकि ॥ उपमानं यथा तारोहिणी

विजानीहि ज्योतिर्यामत्र मंडले यस्तन्वितारकान्यासः शाकटाकारमाश्रितः अत्र मन्मथमिवातिसुंदरं दानवारिमिव दिव्यते

जसं शैलराजमिव धैर्यशालिनं वेद्मि वेंकटपतिं महीपतिं पूर्वोदाहरणे उपमानभूतमतिदेशवाक्यं दर्शितं अत्रातिदेशवाक्या

र्थसादृश्यप्रत्यक्षरूपमुपमानं फलेन सह दर्शितमिति विशेषः शब्दप्रमाणं यथा विद्वण्वता दोषमपिच्युतात्मना त्वयैकमीशं

प्रति साधु भाषितं यमामनंत्यात्मभुवोपि कारणं कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति अत्र शिवः परमेष्ठिनोपि कारणमित्यत्र श्रुति

रूपं शब्दप्रमाणमुपन्यस्तं ॥

सिताः मकाशीभूताः परितः पिंगवर्णाश्च ककुभो दिशस्तस्मात्पथिकरूपाणां ॥ तरूणां खंडे समूहे स्मर

लक्षणोदवाग्निर्लग्नः इति मन्ये इत्यन्वयः प्रयोगस्तु पथिकतरुखंडे स्मरदावानलवत् व्योम व्यापि जलदधूमवत्त्वादिति बोध्यः यन्नेतादृतिलहरीव चलाचला

श्चंचलादृष्टयो यासां ता एताः कामिन्यः यत्र जनं भ्रूलतां आपारयंति प्रेरयंति तत्रैव भ्रूसंज्ञाविषय एव यद्यस्मादमी मर्मस्पर्शिनो बाणाः सन्नते पतंति ॥

ततस्तस्मान्मदनलीलतेचापेपुंखितायोजितमुखायेशरास्तेषुमेखनचपलः करोयस्यतादृशः क्रोधनःस्मरः शासनमाज्ञातद्धारकस्मासामग्रतोधावतीतिसत्यमित्स
न्वयः अतिशयोक्तीति मार्गणत्वेनदृशामध्यवसानादितिभावः प्रयोगस्तु एताः चक्रीकृतचापंसदापुरोधावदाज्ञाकरमदनकाः मर्मभेदि वाणपाताश्रय
भूसंज्ञास्थानकत्वादितिवोध्यः एवंनिलीयमानैरित्यत्रापि अयंकालः सूर्यास्तमयवान् पक्षिनिलीयमानतायाश्रयत्वादिति रविरस्तगमनवान् तादृश
कालसंवंधित्वादितिवाप्रयोगोज्ञेयः ९ सौमित्रेइति विरहातुरस्यरामस्यलक्ष्मणंप्रत्युक्तिः अत्राप्ययंचंद्रः कुरंगधारित्वादिप्रयोगः इत्यनुमानं तामिति ना

एवंस्मृतिपुराणागमलौकिकवाक्यरूपाण्यपिशब्दप्रमाणान्युदाहरणीयानि तत्रस्मृतिर्यथावलात्कुरुतपापानिसंतुतान्यकृतानिवः
सर्वान्वलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् पूर्वंश्रुतिरभिमतार्थेप्रमाणत्वेनोपन्यस्ता इहतुस्मृतिरनभिमतार्थेतद्दूषणपरेणप्रमाणत
याऽनीतेतिभेदः आचारात्मतुष्ट्योरपिमीमांसकोक्तधर्मप्रमाणयोर्वेदशब्दानुमापकतयाशब्दप्रमाणएवांतर्भावः ९ तत्राचारप्रमा
णंयथा महाजनाचारपरंपरेदृशीस्वनामनामादद्तेनसाधवः अतोभिधातुंनतदुत्सहेपुनर्जनः किलाचारमुचंविगायति आ
त्मतुष्टिप्रमाणंयथा असंशयंक्षत्रपरिग्रहक्षमायदार्यमस्यामभिलाषितेमनः सतांहिसंदेहपदेषुवस्तुषुप्रमाणमंतःकरणस्यवृ
त्तयः अत्रदुष्यंतेनात्मतुष्ट्याशाकुंतलापरिग्रहस्यधर्म्यत्वंश्रुत्यनुमतमनुमीयते एवंश्रुतिलिंगादिकमपिमीमांसोक्तंप्रमाणंसभ
वदिहोदाहर्तव्यं तत्रश्रुतिर्यथा त्वंहिनाम्नैववरदोनाधत्सेवरमुद्रिकां नहिश्रुतिप्रसिद्धार्थेलिंगमाद्रियतेवुधैः अत्रकरिगिरी
रकाणांन्यासःसंनिवेशः शकटस्याकारसंस्थानेआश्रितस्तारोहिणीविज्ञानीहोत्पतिदेश ९ भ्वरस्यवरदइत्यभिधानश्रुत्यासर्वाभिलषितंदात
वाक्यार्थज्ञानमिहोपमानं इयंशकटाकारनक्षत्रव्यक्तिः रोहिणीपदवाच्येत्युपमितिप्रतिकरणत्वात् अत्रेति अत्रएषुराजसुमध्येमन्मथमिवातिसुंदरमही
पतिंवेकटपतिसंज्ञंवेद्मीत्याद्यन्वयः दानवारिर्विष्णुः शैलराजेहरंधैर्यशालिनंमदनंशासकत्वात् प्रत्यक्षरूपमिति सादृश्यविशिष्टपिंडप्रत्यक्षस्यादिफला

फलेन उपमितिरूपेण इत्युपमानं विवृण्वते ति कुमारसंभवे वटुवेषं हरं प्रति पार्वत्या दूषणोक्तिः वा दोषप्रकाराय तत्रापि स्खलितो ततः कारणेन त्वयाईशीमहादेवप्र
ति एकं अलक्ष्यजन्मत्वं साधूक्तं यतोयमीशमात्मभुवो ब्रह्मणोपि कारणमामनंति वेदाः स कथं तस्य प्रभवउत्पत्तिस्थानं यस्यतादृक् भविष्यती त्यन्वयः
विवक्षते तिकश्चितारः वक्तुमिच्छति तदर्थं वक्त्रादिति नास्तिकोक्तिरियं हे जनाः पापानि वत्नात् कृतानि तानि च पापानि वो युष्माकं अकृतान्येव भवंतु यतो व
त्वात्कारेण कृतान्सर्वानर्थान्मनुरकृतानब्रवीदित्यन्वयः तद्दूषणपरेण सर्वाभिमतार्थदूषणपरेण आत्मनस्तुष्टिः प्रीतिर्विकल्पिके विषये गर्भाष्टमेऽष्टमे

विदितं वो पयास्वार्थानमेकाश्चित्प्रवृत्तयः ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्थंभूतोस्मि सूचितः अत्र शिवस्य श्रुतिप्रसिद्ध सर्वोपकारकत्व
थिव्याद्यष्टमूर्तिपरिग्रह लिंगेन तत्प्रवृत्तीनां लोकानुग्रहैकप्रयोजनत्वं समर्थितं लिंगस्य मूलभूतवेदानुमापकतया वैदिक
शब्दप्रमाण एवांतर्भावः एवं लौकिकलिंगानामपि लौकिकशब्दोन्नापकतया लौकिकं शब्द प्रमाण एवांतर्भावः अतः लो
त्वदभ्रूलतया विपक्षदिगुपन्यासे विधूतं शिरस्तद्वृत्तांतपरीक्षणेऽकृतनमस्कारो विलक्ष्यः स्थितः ईषत्ताम्रकपोलकांतिनिमु
खेदः स्थानतः पादयोरुत्क्षिप्तो गुरुसंनिधावपि विधिद्वाभ्यां नकालोचितः इत्यादिचेष्टारूपं प्रमाणांतरं नाशंकनीयं ६ कंचित्
त्वप्रमाणकत्वनया च मत्काः यस्या किमसुभिर्गलितैर्जडमन्यसे मयि निमज्जतु भीमसुतामनः मम किल श्रुतिमाह तदर्थिका
नलमुखेंदुपरां विबुधः स्मरः अत्र त्रिप्रमाणानां भनश्चद्रप्रविश

वाच्यत्वास्थ्रणस्योपनयनमित्यादौ प्रमाण्यमित्युक्तं ६ महाजनेति दमयंतीप्र निंदतित्यसंशयमिति सत्त्रेण क्षत्रियेण परिग्रहे समायोग्यापते
तिनलस्योक्तिः नामवितर्के नाददते न गृह्णाति आचारभुवे आचारस्यागिनं विगायति निंदति असंशयमिति ... श्रुतिर्वरदसंज्ञारूपालिंगं गमकं प
आपेश्रेष्ठ मम मनो यस्याशकुंतलायामभिलाषशीलं पदेषु विषयेषु त्वं हीति वरमुद्रिका वरदमुद्रां नापत्से न धास्यसि श्रुतिर्वरदसंज्ञारूपा लिंगं गमकं प
से श्रुत्यात् तृतीयादिरूपया प्रकर्षेण शीघ्रं सिद्धे अर्थे अंगांगिभावे सति लिंगमर्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपमाद्रियते यथैद्याग्गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति श्रुत्या गार्हप

मत्रस्येंदुप्रकाशनसामर्थ्यरूपेण लिंगेनेंदोपस्थानेविनियोगेनाद्रियत इत्यर्थः करिगिरीश्वरः कालहस्तीश्वरः विदितमिति इत्थंभूतः परार्थैकप्रवृत्तिकः
अतदूतस्यचेष्टारूपेप्रमाणांतरेणाशकनीयमित्यग्रतनेनान्वयः लोलेतिगुरुणासंनिधावपिद्वाभ्यांनायक नायकाभ्यांसमयोचितोविधिर्नोल्लंघ्यः
पयालोलङ्गलतयानायिकयाविपक्षस्यसपत्न्यादेर्दिश उपन्यासेतत्सकाशादागतोसीतिसूचनेकृते नायकेमनेतिसूचनायशिरोविधूतंसंचालितं नट
स्तहृत्तोतय रीक्षणेनायिकायाकृतेसत्यकृतनमस्कारः विलक्ष्य एवस्थितः ततईषत्ताम्राकपोलकांतिर्यस्यतदृशनायिकायामुखेकोपातिशयाज्ञातेस

श्रुतेर्नलमुखचंद्रविषयत्वेकल्पितेतयाव्याख्यातृस्मरवाक्यंप्रमाणतयोपन्यस्तं अर्थापत्तिर्यथा निर्णेतुंशक्यमस्तीतिमध्यंतव
नितंविनि अन्यथानोपपद्येतपयोधरभरस्थितिः यथावा व्यक्तंवलीयान् यदिहेतुरागमादपूरयत् साजलधिंजान्हवी
गंगौघनिर्भर्त्सितशंभुकंधरासवर्णवर्णःकथमन्यथास्यात् अनुपलब्धिर्यथा स्फुटमसदवलग्नंतन्विनिश्चिन्वतेनेतदनुपलभ
मानास्तर्कयंतोपिलोकाः कुचगिरिवरयुग्मंयद्विनाधारमास्ते तदिहमकरकेतोरिंद्रजालंप्रतीमः संभवोयथा अभूतपूर्वम
मभाविकिंवासर्वं सहेमेसहजंहिदुःखं किंतुत्वदग्रशरणागतानांपराभवोनाथनतेनुरूपः ५ यथावा येनामकेचिदिहनः
प्रथयंत्यवज्ञांजानंतितेकिमपितान्प्रतिनैषयत्नः उत्पत्स्यतेस्तिममकोपिसमानधर्माकालोह्ययंनिरवधिर्विपुलाचपृथ्वी ॥

तितत्पादयोर्दृष्टिपातेनैवानतःप्रणतइति ५ किमसुभिरिति व्याख्यातंप्राक् तयेति नलमुखचंद्रविषयवव्याख्यातुःस्मरस्येत्यर्थः तच्चासिद्धत्वा
त्कल्पितमितिभावः इतिशब्दः निर्णेतुमिति अस्तीतिनिर्णेतुं शक्यमित्यन्वयः व्यक्तमिति हेतुस्तर्कः याद्व्यक्तंप्रकटंवलीयान् तदासाजान्हवी
जलधिनापूरयत अन्यथापूरणेसति अर्णःसमुद्रस्यजलं गंगौघैर्निर्भर्त्सितंतिरस्कृतंसत् शंभुकंठसमानवर्णंनीलंकथंस्यादित्यन्वयः इत्य
र्थापत्तिः स्फुटमिति हेतन्वितर्कयंतस्तर्कशीलाअपिलोकास्तदवलग्नंअनुपलभमानाअपश्यंतस्तदा वलग्नंमध्यमसदितिस्फुटमेवनिश्चिन्वंत

कुलपर्वतश्रेष्ठपुरुषत्वेनाध्यवसितंस्तनद्वंद्वमाधारं विनायदास्तेत त्विहमकरध्वजस्येंद्रजालं मायाचरितं प्रतीमइत्यन्वयः इत्यनुपलब्धिः अभूतेति इत्थं
रप्रतिभक्तस्योक्तिः पूर्वं न भूतं अभूतपूर्वं तादृशा मम किं वा भावि न किंचित् सर्वं शीतातपादिद्वंद्वं सहे हि यतो मम सहजमेव दुःखमस्ति किंतु हे नाथ
नेतत्व शरणागतानां भक्तानां त्वद्दैन्यपराभवो नानुरूपो नोचित इत्यन्वयः अथवा तव नानुरूप इत्यन्वयः अत्र दुःखादेः संभवाख्यप्रमाणसिद्धस्य कथनं
ःपेनामेति भवभूतेरुक्तिः नामेति कुत्सने नामप्रकाश्यसंभाव्यक्रोधापगमकुत्सन इत्यमरः किमपीति काकुः न किमपीत्यर्थः एषः काव्यनिर्माणरूपः म

यथावा भ्रातः पांथ कुतो भवान्नगरतो वार्त्ता न वा वर्तते वाढं ब्रूहि युवा पयोदसमये त्यक्त्वा प्रियां जीवति सत्यं जीवति जीवतीति कथिता वा
र्त्ता मयापि श्रुता विस्तीर्णा पृथिवी जनोपि विविधः किं किं न संभाव्यते अत्राद्योदाहरणेऽभूतपूर्वं मम भावि किं वेति संभव
प्रमाणसिद्धार्थो दर्शितः द्वितीयोदाहरणे संभवोपपादकं कालानंत्यादिकमपि दर्शितं तृतीयोदाहरणे तु संभवोपि कंठोक्त इति
भेदः ऐतिह्यं यथा कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे एति जीवंतमानंदो नरं वर्षशतादपि अत्र लौकिकी गाथेयमि
त्यनिर्दिष्टप्रवक्तृकप्रवादपारंपर्यरूपता दर्शिता अथैतेषामलंकाराणां यथासंभवं क्वचिन्मेलने लौकिकालंकाराणां मेलन
इव चारुत्वातिशयोपलंभान्नरसिंहन्यायेन पृथगलंकारावस्थितौ तन्निर्णयः क्रियते तत्र तिलतंडुलन्यायेन स्फुटावगम्य
भेदालंकारमेलने संसृष्टिः नीरक्षीरन्यायेनास्फुटभेदालंकारमेलने संकरः स चांगांगिभावेन समप्राधान्येन संदेहेन एकवाचका
नुप्रवेशेन चतुर्विधः एवं नृसिंहाकाराः पंचालंकाराः

मकोपि समानधर्मा सदृशोपि इत्यस्यते अस्ति वा तं प्रति यतः हि यस्मान्निरवधिरयं का
लः पृथ्वी च विपुलेति क्रमेण योज्यं अत्र कालो ह्ययमित्यादिना सोपयति कं संभवाख्यप्रमाणमुपदर्शितं भ्रातरिति पथिकं प्रति ग्रामस्थस्य प्रश्नः कुत
इत्यनंतरमागत इति शेषः नगरादिस्तु तं वार्तेति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः वाढमित्युत्तरं अंगीकारेऽस्तीत्यर्थः ब्रूहीति पूर्वस्योक्तिः युवेत्यादि पांथवचनं ॥

सत्यजीवतीति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः जीवतीत्यादिसर्वपांथवचनं इति संभवः अनिर्दिष्टप्रवक्तृकेति अनिर्दिष्टो विशेषतो नुक्तः प्रवक्ता यस्येत्यर्थः एवंचैतद्वैतिह्यलक्षणमिति दर्शितं इत्यलंकारचंद्रिकायां प्रमाणालंकारप्रकरणं संपूर्णं यथासंभवमिति संसृष्टिसंकराभ्यां द्वयोस्तदधिकानां वेति यथासंभवमित्यर्थः स्फुटेति स्फुटमवगम्यमानो भेदो येषामिति विग्रहः एकस्मिन्वाचकेनुप्रवेशोऽवस्थितिः एतत्सर्वमुदाहरणे व्यक्तीभविष्यति कुसुमेति माघऋतुवर्णने पद्यमिदं अन्वयः काकयापि वनितया चलितया कलस्वरो मेखलायाः काञ्च्याः कलकलः कोलाहलो विदधे किंभूतया कुसुमसौरभलोभेन परिभ्र

तत्र संसृष्टिर्यथा कुसुमसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसंभ्रमसंभृतशोभया चलितया विदधे कलमेखलाकलकलोलकलोलदृशान्यया अत्र शब्दालंकारानुप्रासयमकयोः संसृष्टिः लिंपतीव तमोंगानि वर्षतीवांजनं नभः असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता अत्रो त्प्रेक्षयोरुपमायाश्चेत्यर्थालंकाराणां संसृष्टिः आनंदमंथरपुरंदरमुक्तमाल्यं मौलौ हठेन निहितं महिषासुरस्य पादांबुजं भवतु मे विजयाय मंजुमंजीरसिंजितमनोहरमंबिकायाः अत्र शब्दार्थालंकारयोरनुप्रासोपमयोः संसृष्टिः अंगांगिभावसंकरो यथा लेल खवेयं तमहीरुहाणां छायास्तदामारुतकंपितानां शशांकसिंहेन तमोगजानां लूनाकृतीनामिव गात्रखंडाः अत्र शशांकसिंहेनेति तमोगजानामिति च रूपकं यद्यप्यत्र शशांक एव सिंहस्तमांस्येव गजा इति मयूरव्यंसकादिसमासाश्रयणेन रूपकवत् शशांकः सिंह इव तमांसि गजा इवेत्युपमितसमासाश्रयणेनोपमापि वक्तुं शक्या तथापि लूनाकृतीनामिति विशेषणानुगुण्या

मतो भ्रमराणां संभ्रमेण त्वराविशेषेण संभृता समृद्धा शोभा यस्यास्तया अलकालोला यस्यास्तादृशी दृक् यस्यास्तथाभूतयेति आनंदेति आनंदेन मंथरं यथा स्यात्तथा पुरंदरेणेंद्रेण मुक्तमर्पितं माल्यं यत्र तादृशं महिषासुरस्य मौलौ मस्तके हठेन निहितं मंजु मनोज्ञं मंजीरस्य नूपुरस्य सिंजितं रणितं यत्र तादृशमनो रमं अंबिकायाः पादांबुजं मे विजयाय भवत्वित्यन्वयः अत्र पादांबुजमित्युपमितसमास एव नतु मयूरव्यंसकादिवत्पादएवांबुजमिति

तथा सत्यंबुजप्राधान्ये मंजीरासंजितान्वयायोगादित्युपमैव न रूपकमिति ज्ञेयं इति संक्षेपः तलेष्विति तदा मारुतकंपितानां महीरुहाणां तलेषु छाया अवेपंत कंपमाना आसन् तत्रोत्प्रेक्षते शशांकरूपेण सिंहेन छिन्नाकृतीनां तमोलक्षणगजानां शरीरखंडा इवेति गुणानां चेति तार्तीयाधिकरणसूत्रं अस्यार्थः गुणानां गुणभूतानां पदार्थानां परार्थत्वात् मुख्यप्रधानार्थत्वात् परस्परमसंबंधः कुतः समत्वात् अप्रधानत्वसाम्यादिति यथा भाष्यकारमते पावमानेष्टीनामाधानस्य चाहवनीयाद्यर्थत्वात् परस्परं नांगांगिभावसंबंधः यथा वार्तिककारमते न अग्निसमिंधनार्थानां मंत्रविशेषरूपाणां निविदां सामधेनीनां चेति

तस्य हि विशेषणस्य प्रधानेन सहान्वयेन भाव्यं न तु गुणेन गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वात्स्यादिति न्यायादुपमितिसमासाश्रयणे तस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वात् शशांकस्य तमसां च प्राधान्यं भवेत् तत्र न विशेषणमुख्यार्थान्वयस्वारस्यमस्ति ॥ स्वरूपनाशरूपोपचरिताकृतिलवनकर्तृत्वकर्मत्वान्वयसंभवेपि मुख्यार्थान्वयस्वारस्यमेवादरणीयं स्वरूपनाशक्रोडीकरणप्रवृत्तपालक्षणामूलातिशयोक्त्या रूपकसिद्धिः तच्च रूपकमुत्प्रेक्षायामंगं तदुत्थापकत्वात् रूपकभावे हि छायानां लूनगात्रखंडा इवावेपंतेत्येतावदुक्तावुपमेव सिद्धेत् वेपनादिसाधर्म्यात् छायानां सद्यः कृतगात्रखंड तादात्म्यसंभावनारूपोत्प्रेक्षा ननु शशांकेन लूनाकृतीनां तमसां गात्रखंडा इवावेपंतेत्येतावदुक्तावपि सिद्ध्यत्युत्प्रेक्षा तादात्म्यसंभावनोपयुक्तलूनाकृतिलरूपाधिकविशेषणोपादानात् तथोक्तावाकृतिलवनादिधर्मे रूपकाय समारोपनिर्मिताशशांकतमसोर्हंतृहंतव्यचेतनवृत्तांतसमारोपरूपासमासोक्तिर

संक्षेपः एतदधिकरणपूर्वपक्षसिद्धांतौ प्रकृतानुपयोगान्न दर्शितौ ॥ स्वरूपनाशेति स्वरूपनाशरूपमुपचरितं गौणं यदाकृतिलवनमित्यर्थः नन्वेवमपि तमोंशुकस्य विशेषणस्यान्वयात् कथं रूपकसिद्धिरित्याशंक्याह स्वरूपेति क्रोडीकारेण निगरणेन लक्षणामूलेति साध्यवसानलक्षणामूलेत्यर्थः तथा च तमोंशे उपचारेणान्वय इति भावः न चैवं सत्युपमांगीकारेपि किं बाधकमिति वाच्यं तदंगीकारे प्रधानान्वयेप्युपचाराश्रयणापत्तेः

तदपेक्षयाऽप्रधानेतमोंऽशेतदङ्गीकारेणरूपकस्यैवैचित्र्यादितिनच्छायानामितिसिद्धेरित्यनुवर्ततेउत्प्रेक्षानसिद्धेरित्यन्वयः इवशब्दस्यसादृश्येप्रसिद्धत
तदपेक्षयाऽप्रधानेतमोंऽशेतदङ्गीकारेणरूपकस्यैवैचित्र्यादितिनच्छायानामितिसिद्धेरित्यनुवर्ततेउत्प्रेक्षानसिद्धेरित्यन्वयः एवमुक्तौतमोगजाना
रत्वेनासतितात्पर्यग्राहकेसंभावनाबोधकत्वासंभवादितिभावः रूपकंविनाप्युत्प्रेक्षायांतात्पर्यग्राहकमस्तीतिशङ्कतेनन्विति एवमुक्तौतमोगजाना
रत्वेनासतितात्पर्यग्राहकेसंभावनाबोधकत्वासंभवादितिभावः रूपकंविनाप्युत्प्रेक्षायांतात्पर्यग्राहकमस्तीतिशङ्कतेनन्विति सवितुः सूर्यस्यतुरगावलीप्रभ्वपंक्तिनो
मित्युक्तौ तथाचसाधकान्तरस्यसाधकान्तरादूषकत्वाद्रूपकस्योत्प्रेक्षाङ्गत्वमविकृतमितिभावः अवत्विति सवितुः सूर्यस्यतुरगावलीप्रभ्वपंक्तिनो
मित्युक्तौ तथाचसाधकान्तरस्यसाधकान्तरादूषकत्वाद्रूपकस्योत्प्रेक्षाङ्गत्वमविकृतमितिभावः एकावलीवेत्युत्प्रेक्षासूर्यतुरगाणांहरितवर्णत्वात् कथंभूतासम्यगतिलंघितास्तंभ
स्मानवतुकेवनभःश्रियःगगनलक्ष्म्याःमरकतमणीनामेकलताएकावलीवेत्युत्प्रेक्षासूर्यतुरगाणांहरितवर्णत्वात् कथंभूतासम्यगतिलंघितास्तंभ
स्मानवतुकेवनभःश्रियःगगनलक्ष्म्याःमरकतमणीनामेकलता

एवमुक्तौरूपकमितिविशेषः एवमत्रातिशयोक्तिरूपकोत्प्रेक्षाणामङ्गाङ्गिभावेनसंकरः समप्राधान्यसंकरोयथा अवतुनःसवितु
स्तुरगावलीसमतिलंघिततुङ्गपयोधरास्फुरितमध्यगतारुणनायकामरकतैकलतेवनभःश्रियः ९ अत्रपयोधरादिशब्दश्लेष
मूलातिशयोक्त्यांगभूतयोत्थाप्यमानेवसवितृतुरगावल्यामरकतैकावलीतादात्म्योत्प्रेक्षानभोलक्ष्म्यानापिकाव्यवहारसमा
रोपरूपसमासोक्तिगर्भैवोत्थाप्यते पयोधरश्लेषस्योभयोपकारकत्वात् ततउत्प्रेक्षासमासोक्त्योरेकःकालःपरस्परापेक्षायावा
रुत्वसमुन्मेषश्चोभयोस्तुल्यस्फूर्तिविनिगमनाविरहात्समप्राधान्यं यथावा अङ्गुलीभिरिवकेशसंचयं सन्निगृह्यतिमिरंमरीचि
भिःकुड्मलीकृतसरोजलोचनंचुंबतीवरजनीमुखंशशी अत्राङ्गुलीभिरितिवाक्योक्तोपमयातत्प्रायपादान्मुख्यकुड्मलीकरण
लिङ्गानुगुण्याच्चउपमितसमासाश्रयणेनलब्धयासरोजलोचनमितिसमासोक्त्युपमयाङ्गभूतयोत्थाप्यमानेवशशिकर्तृकनिशामु
खचुंबनोत्प्रेक्षानिशाशशिनोर्दम्पतिव्यवहारसमारोपरूप

गाऽच्चाःपयोधराःमेघायया एकावलीपक्षेपयोधरौस्तनौ तयास्फुरितोदीप्तिमा
नमध्यगतःअरुणरूपोनायकोनेतासारथिर्यस्याःसापक्षेअरुणःआरक्तःनायकोहारमध्यमणिःनायकोनेतरिश्रेष्ठेहारमध्यमणावपीतिविश्वः ९ ॥
अतिशयोक्त्यामेघानांस्तनत्वेनाध्यवसानरूपयागर्भैवेत्यनेनतिलतण्डुलन्यायेनस्फुटावगम्यमानभेदायाःसंसृष्टेःस काशाद्वैलक्षण्यंदर्शितंएवमत्रेति

एकस्य चमत्कृतिजनने परापेक्षत्वादंगांगिभावमात्रं क्वाह परस्परेति अंगुलीभिरिति शशी अंगुलीभिरिव मरीचिभिः केशसंचयमिव तिमिरं संनिगृह्य कु

ड्मलीकृतसरोजलोचनं लोचनमिव सरोजं यन्नतादृशं रजनीमुखं चुंबतीवेत्यन्वयः तत्प्रायेति उपमाबहुलेसंदर्भेपाठादित्यर्थः मुख्येति मुख्यार्थस्य

पलकुड्मलीकरणरूपलिंगपुष्ट्या साधारणधर्मत्वस्यानुकूल्यादित्यर्थः उत्थापकत्वाविशेषत्वात् अंगत्वाविशेषात् चंद्रस्य चुंबनोत्प्रेक्षायादोपसम्म

वहारसमारोपात्मकसमासोक्तौ चापेक्षितस्य नायकसाधर्म्यस्योक्तोपमाभ्यामसमर्पणात्कथं तयोः संदेहगत्वमिति शंकते यद्यपीति मरीचिरिवेति तिमिरी

श्री उपमयोरुभयत्रोत्थापकत्वाविशेषात् समासोक्तिगर्भत्वं विना चुंबनोत्प्रेक्षाया निरालंबनत्वाच्च तत्रश्चात्राप्युत्प्रेक्षासमासोक्त्यो नतु शशिनायकयोर्निधानापिकयोश्च साधा

रेककालयोः समप्राधान्यं यद्यप्यत्रोपमाभ्यां शशिनि प्रागतत्वेवधर्मो समर्थ्येते नतु शशिनायकयोर्निधानापिकयोश्च साधारणगुणक्रियानिमित्तसापेक्ष

रणधर्मो साधारणधर्मसमर्पणं चोत्प्रेक्षासमासोक्त्योरपेक्षितं उत्प्रेक्षायाः प्रकृताप्रकृतसाधारणगुणक्रियानिमित्तसापेक्ष रमरीचिभिरिवेत्यन्वयांतरमभ्युपगम्यान्व

त्वात् समासोक्तेर्विशेषणसाम्यमूलकत्वाच्च तथापि वाक्योक्तोपमायामिवकारस्य मरीचिभिरिवेत्यन्वयांतरमभ्युपगम्यान्व सरोजसदृशं लोचनमिति समासांतरमभ्युपगम्या

पभेदलब्धप्रकृताप्रकृतयोरेकैकविषयस्यार्थद्वयस्य समासोक्तोपमायां सरोजसदृशं लोचनमिति समासांतरमभ्युपगम्य समासभेदलब्धार्थद्व

त्वपभेदलब्धप्रकृताप्रकृतयोरेकैकविषयस्यार्थद्वयमूलायां सरोजसदृशं लोचनमिति समासांतरमभ्युपगम्य इह प्रकृतकोटिगतानां मरीचितिमिर

यस्यवाभेदाध्यवसायेन साधारण्यं संपाद्य तयोरुत्प्रेक्षासमासोक्त्योरंगतानिवाह्या पद्मा इह प्रकृतकोटिगतानां चांगुलीकेशसं

सरोजानामप्रकृतकोटिगतानां चांगुलीकेशसं

भिरिवांगुलीभिस्तिमिरमिव केशसंचयमित्येवंरूपमित्यर्थः एकैकविषयस्यार्थद्वयस्याभेदा

ध्यवसानेनेत्यन्वयः तयोः वाक्यसमासोक्तोपमयोः आवश्यकाभेदाध्यवसायेनोपपत्तीकृतमन्वयांतरसमासांतरकल्पनागौरवेणेत्याशयेनाह यद्वे

तिन नु दीर्घत्वादेः पूर्वनिपातनियमानुरोधेन यथासंख्यक्रमपरित्यागः तथा चांगुलिमरीच्योस्तनुत्वनीरंध्रत्वाभ्यां तिमिरकेशसंचययोरावरणरूपत्व

कु॰ टी॰ सरोजलोचनयोर्दीर्घत्वकांतिमत्त्वाभ्यां च सादृश्यं बोध्यं प्रातिस्विकरूपेण अंगुलित्वमरीचित्वादिना अनुगतेति अनुगतं यत्सादृश्यं प्रयोजकं रूपं तत्तुल्यत्वा
चं॰ दिकं तेनेत्यर्थः एतच्च सादृश्यमतिरिक्तमित्यभिप्रायेण सिद्धांतादिति तदुक्तं साधर्म्यं त्रिविधं भेदप्रधानमभेदप्रधानं भेदप्रधानं चेत्युपक्रम्य विद्यानाथेन उपमानन्वयोपमेयोपमास्मरणानां भेदाभेदसाधारणसाधर्म्यमूलत्वमिति ननु भेदाभेदरूपांशद्वयोपेताया उपमाया अभेदांशस्यानुपयोगात्कथं
९१ तस्या उत्प्रेक्षाद्युपयोगित्वमित्याशंक्य परिहरति नहीति प्रकाशश्च शीतापनयनं चेति द्वंद्वः शीतालुः शीतार्तः शीतोष्णातृप्तिभ्यस्तदसहन इति चालु-

त्वं नीरंध्रत्वकांतिमत्त्वादिना सदृशानां प्रातिस्विकरूपेणे भिन्नवदनुगतसादृश्यप्रयोजकरूपेणाभेदोऽप्यस्ति स चात्र विवक्षित एव भेदाभेदोभयप्रधानोपमेत्यालंकारिकसिद्धांतात् तत्र च प्रयोजकांशनिष्कर्षन्यायेनाभेदगर्भतांशोपजीवनेन साधारण्यं संपाद्य प्रधानभूतोत्प्रेक्षासमासोक्त्यंगतानिर्वाह्या न हि प्रकाशशीतापनयनशक्तिमतः सौरतेजसः शीतापनयनशक्तिमात्रेण शीतालूपयोगितानदृष्टा एवमनभ्युपगमे च पांड्योऽयमंसार्पितलंबहारः क्लृप्तांगरागो हरिचंदनेन आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः इत्याद्युपमापि न निर्वहेत् नह्यत्राद्रिराजपांड्ययोरुपमानोपमेययोरनुगतः साधारणधर्मो निर्दिष्टः एकत्र बालातपनिर्झरावन्यत्र हरिचंदनहारावितिधर्मभेदात् तस्मात्तत्रातपहरिचंदनयोर्निर्झरहारयोश्च सदृशयोरभेदांशोपजीवनमेव गतिः ९ पिनष्टीव तरंगाग्रैः समुद्रः फेनचंदनं तदादाय करैरिंदुर्लिंपतीव दिगंगना इत्यत्रोत्प्रेक्षयोः कालभेदेऽपि समग्रा त्वात्
उक्तसिद्धांतस्य निर्युक्तिकत्वेनाश्रद्धेयत्वमाशंकमानं प्रत्याह एवमिति पांड्योऽयमिति पांड्यनामा पंच्राधानं अन्योन्यनिरपेक्षवाक्यद्वयोपात
पः अद्रिराज इवाभाति कथंभूत अंसयोरर्पितो लंबो हारो येन सः तथा हरिचंदनेन रक्तचंदनेन क्लृप्तः कृत अंगरागोऽनुलेपनं येन तथाभूतः अद्रिराजः कीदृक् बालातपेन रक्तानि सानूनि प्रस्थानि यस्य सः तथा निर्झरस्योद्गारेणोद्गमेन सहितः ९ पिनष्टीति व्याख्यातं प्राक् पौर्वापर्येणेति तथा च चमत्कारप्रयोजकपौर्वापर्यघटकत्वेन भेदानवभासात्संश्लिष्टैवेत्युक्षण्णमिति भावः

दर्शादिवद्दर्शपौर्णमासादिवत् अयं च भिन्नकालीनयोरपि समप्रधान्ये दृष्टान्तः फलं तत्र स्वर्गः प्रकृते तु चमत्कृतिविशेषः शशिनमिति तत्र अजस्येंदुमत्याः स्व
यंवरे समगुणयोरजेंदुमत्योर्योगेन प्रीतिर्येषां ते पौराः नागरिकाः नृपाणामन्येषां श्रवणयोः कटुपीडाकरं इति पूर्वार्द्धं रूपं एकमेव वाक्यं विवव्रुः उच्चारयामा

तदादायेति फेनचंदनरूपकमात्रोपजीवनेन पूर्वोत्प्रेक्षानपेक्षणात् न चैवं लिंपतीव तमोंऽगानीतिवदुत्प्रेक्षाद्वयस्य संसृष्टिरेवेयमि
ति वाच्यं लौकिकसिद्धयेषणलेपनयोर्वा पर्यच्छायानुकारिणोत्प्रेक्षाद्वयपौर्वापर्येण चारुतातिशयसमुन्मेषतः संसृष्टिवैषम्यात्
तस्माद्दर्शादिवदेकफलसाधनतया समप्रधानमिदमुत्प्रेक्षाद्वयं एवं समप्रधानसंकरोऽपि व्याख्यातः संदेहसंकरो यथा शशिनमुप
गते यं कौमुदी मेघमुक्तं जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं
विवव्रुः अत्र द्वयमिति सर्वनाम्ना यघजवृत्तवर्तीन्दुमती विशिष्टरूपेण निर्दिश्यते तदा बिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मविशिष्टयोः स
दृशयोरैक्यारोपरूपा निदर्शना यदि तेन सा स्वरूपेणैव निर्दिश्यते बिंबभूतो धर्मस्तु पूर्वप्रस्तावात्समगुणयोगप्रीतय इति यो
विशेषणाच्चावगम्यते तत्र प्रस्तुते धर्मिणि तद्वृत्तांतप्रतिबिंबभूताप्रस्तुतवृत्तांतारोपरूपत्वलितमित्यनध्यवसायात्संदेहः विलीये
दुःसाक्षादमृतरसवापी यदि भवेत्कलंकस्तत्रस्थो यदि च विकचेंदीवरवने ततः स्नानक्रीडाजनितजडभावैरवयवैः कदाचिन्मुंचेयम
दनशिखिपीडापरिभवं अत्र यद्येतावत्साधनं संपद्येत तदा तापः शाम्यतीत्यर्थैकविसंरंभश्चेतदेतदुपात्तसिद्ध्यर्थमूह इति संभा
वनालंकारः एतावत्साधनं कदापि न संभवत्येवातस्तापशांतिरपि गगनकुसुमकल्पेत्यर्थैकविसंरंभश्चेदुपात्तमिथ्यात्वसिध्यर्थं

मुरित्यन्वयः तेन सर्वनाम्ना साइंदुमती बिंबभूतो धर्मः अजकर्मकं वरणं तत्र तस्मि ‘‘ मिथ्यातरकल्पनारूपा मिथ्याध्यवसितिरित्युभययथा
न्यस्ते विलीयेति अग्निसंयोगेन घृतादिवत्केनापि हेतुना विलीनतां प्राप्येत्यर्थः विकच विकसितं जडभावः शैत्यं मदन एव शिखी वन्हिः संरंभस्तासयं

स्थितास्त्वेतीक्तैर्जलैः सिक्तं मौक्तिकमित्यन्वयः ॥ मुखेनेति संदोहः समूहः लक्षयित्वेति स्फुटमत्र विषये शब्दार्थालंकृतिद्वयमिति सूत्रेणेत्यर्थः स्पष्टेति
स्थितास्त्वेतीकृतैर्जलैः सिक्तं मौक्तिकमित्यन्वयः ॥ मुखेनेति संदोहः समूहः लक्षयित्वेति स्फुटमत्र विषये शब्दार्थालंकृतिद्वयमिति सूत्रेणेत्यर्थः स्पष्टेति
अथोऽनंतरं दिवसरूपमरविंदकमलं संवुकोचसंकोचमगमत् कीदृक् स्पष्टमुच्छ्लंतउच्छ्लसंतः किरणा एव केसराणि यस्यास्तथाभूता सूर्यबिंबरूपा विस्तीर्णा कर्णिका वराटो यस्य तत् श्लिष्टाः प्रकाशाभावेन परस्परं मिलिता अष्टदिश एव दलानां कलापस्तन्मुखेनावतारो यस्यास्तादृशी वृद्धा अंधकाररूपा मधुपावलिर्येन तथाभूतमित्यर्थः पदभेदेनेति सोणत्थिएयगामे जो एअं महमहंतत्ताअं णंतरुणाणं हिअस्स डिय रिसप्पंतिं णिवारेइ समास्तस्यत्र ग्रामेयएतां

एवं सिक्तं स्फटिककुंभांतःस्थितिस्वेतीकृतैर्जलैः मौक्तिकं चेद्व्यक्तां सूते तत्सूध्येस्तसमंप ॥ इत्यादिष्वपि संभावनामिथ्याध्यवसितिसं
देहसंकरो द्रष्टव्यः ॥ मुखेनगरस्तंसुवन्मूलेव सति चेत्फणी फलसंदोहगुरुणा तरुणा किं प्रयोजनं अत्र महोरगवृत्तांते वर्ण्यमाने राज
द्वाररूढखलवृत्तांतोपि प्रतीयते तत्र किं वक्तस्तस्तयाभूतोरगवृत्तांत एव प्रस्तुतेऽप्रस्तुतः खलवृत्तांतस्ततः प्रतीयत इति समासो
क्तिः यद्वा प्रस्तुतखलवृत्तांतप्रस्तापनाया प्रस्तुतमहोरगवृत्तांतकीर्तनमप्रस्तुतप्रशंसा यद्वा वर्ण्यमानमहोरगवृत्तांतकीर्तनेनस
मीपस्थितखलमर्मोद्घाटनं क्रियत इति उभयस्यापि प्रस्तुतत्वात्प्रस्तुतांकुर इति संदेहः एकवाचकानुप्रवेशसंकरस्तु शब्दार्था
लंकारयोरेवेति लक्षयित्वाकाव्यप्रकाशकार उदाजहार स्पष्टोच्छलत्किरणकेसरसूर्यबिंबविस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविंदं ९८
श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतारबद्धांधकारमधुपावलि संवुकोच अत्रैकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ पत्रैकस्मिन् श्लोके पद

भेदेन शब्दार्थालंकारयोः स्थितिः तत्र तयोः संसृष्टिरिह तु सं
स्फूरद्धावण्यात्तरुणानां त्वदपलुंठनं परिसर्पंती निवारयतीति संस्कृतं अत्र पूर्वार्द्धे तु
प्रासस्तृतीयपादे रूपकमिति तयोः संसृष्टिः वाच्यप्रतियोगिकत्वादिति वाच्यप्रतियोगिप्रतिसंबंधि यस्य तद्वाच्यप्रतियोगिकं तत्त्वादित्यर्थः एवं च काव्या ९८
अस्यानुप्रासादेः शब्दालंकारस्य तदनुप्रवेशो न वाचकानुप्रवेशाद्दत्तिवकुं युक्तमिति भावः स सुस्करेति यस्यां नगर्यां एणीदृशा उद्यानसंबंधिवापीपयसीवना

गृहे रमंते क्रीडंति कीदृशे समीचीनैः पुष्करैः कमलैर्द्योतिनोपेतरंगास्तच्छोभावति गृहपक्षे समीचीनैः पुष्करैर्वाद्यभांडमुखैर्द्योतितो यो रंगो नृत्यभूमिस्तच्छो
भिनीत्यर्थः पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभांडमुखे जले ओष्ठि खड्गफले पद्म इत्यमरः ५ श्लेषभित्तिकेति श्लेषो भित्तिरिव भित्तिर्मूलं यस्येत्यर्थः रागवतीति रंगो
ऽनुरागो रक्तिमा च अंबरमाकाशं वस्त्रं च नन्वत्र विशेषणसाम्यायाभेदाध्यवसायापेक्षणेपि सत्पुष्करेत्यादौ शब्दसाम्यमात्रेणाप्युपमोपपत्तेर्न तदपेक्षेत्यत

अलंकारसर्वस्वकारस्तु एकस्मिन्वाचकेऽनुप्रवेशो वाच्ययोरेवालंकारयोः स्वारसिकः वाच्यप्रतियोगिकत्वाद्वाचकस्येति मत्वायाल
कारयोरप्येकवाक्यानुप्रवेशे शंकरमुदाजहार सत्पुष्करद्योतितरंगशोभिन्यमंदमारब्धमृदंगवाद्ये उद्यानवापीपयसीव यस्यामेणी
दृशो नास्य गृहे रमंते अत्र नास्य गृहवापीपयसोः सत्पुष्करेत्यादिविशेषणे शब्दसाम्यं श्लेषः ५ अमंदमारब्धेत्यादिविशेषणे
ऽर्थसाम्यमुपमा तदुभयमेकस्मिन्निवशब्देनुप्रविष्टमिति तदपि न मन्यामहे सत्पुष्करेत्यादिविशेषणेपि श्लेषभित्तिकाभेदाध्य
वसायरूपातिशयोक्तिलभ्यस्य धर्मसाम्यस्यैव तत्रैव शब्दप्रतिपाद्यतया शब्दसाम्यस्य तदप्रतिपाद्यत्वात् श्लेषभित्तिकाभेदा
ध्यवसायेन धर्मसाम्यमतानंगीकारे अहो रागवती संध्या जहाति स्वयमंबरमित्यादिश्लिष्टविशेषणसमासोक्त्युदाहरणे विशेषसा
म्याभावे न समासोक्त्यभावप्रसंगात् शब्दसाम्यस्यैव शब्दप्रतिपाद्यत्वेपि तस्योपमावाचकत्वस्यैव प्राप्त्या श्लेषवाचकत्वाभावाच्च
शब्दतोऽर्थतो वा कविसंमतसाम्यप्रतिपादने सर्वविधेप्युपमालंकारस्वीकारात् अन्यथा प्रल्हादनाच्चंद्रः प्रतापात्तपनो यथा तथैव
सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरंजनात् इत्यत्राप्युपमा न स्या ॥

आह शब्देति शब्दतोऽर्थतो वेति शब्दप्रयुक्तमर्थप्रयुक्तं वा यत् कविसंमतं साम्यं तस्येति
पादन इत्यर्थः सर्वविधे सर्वप्रकारे यथेति यदि आल्हादन इति धात्वनुसाराच्चंद्रपदमन्वर्थं अन्वर्थोऽन्वर्थनामा तस्मात् मतद्वयस्याप्ययुक्तत्वात् विधुकरेति
सहंसः तत्र भैमीवनेन दमयंत्या उद्यानेन हृतचित्तो मरविकृतः कथंभूतेन चंद्रकिरणाश्लेषादानैरंगीकृतैर्निष्यंदैः पूर्णैश्चंद्रकांतघटितैस्तरूणामालवालैर्विफ

का॰टी॰ ॰ष्टसमवस्थितेति शब्दप्रयुक्तेत्यर्थः तथाच समप्राधान्यमर्थभेदविषयमिति भावः प्रतिक्षिप्यते निवार्यते कोस्य तत्समनेनेति प्रतिक्षेपो विरोधः मुक्ता इति विदुषां
चं॰ भवनक्षुण्णदिरदुकेलीसुरतक्रिडायां विछिन्नसूत्रात् हारात् गलिताः समार्जनीभिरपसारिताः प्रातःकाले गणसीमांते मंदं चलतां बालानां चरणलाक्षा ।।
८३ रसेनारुणाः मुक्ताः दूराद्दाडिमबीजशंकितधियः क्रीडाशुकाः पत्कर्षंति आकर्षंति तद्गीजनृपते स्त्यागस्य दानस्य लीलायितमित्यन्वयः तत्रैव बालाधिलासार

नह्यत्रान्वर्थेनामरूपशब्दसाम्यं विना किंचिदर्थसाम्यं कविविवक्षितमस्ति तस्माद्यत्रैकस्मिन्नर्थे प्रतिपाद्यमाने अलंकारद्वयप्रतीति
स्तत्र तयोरलंकारयोरेकवाचकानुप्रवेशः यथा विधुकरपरिरंभादात्तनिष्यंदपूर्णैः शशिदृषदुपक्लृप्तैरालवालैस्तरूणां विफलितज
लसेकप्रक्रियागौरवेण व्यरचि सहृतचितस्तत्रभैमीवनेन अत्र हि प्रतिपाद्यमानोर्थः समृद्धिमद्वस्तुवर्णनमुदात्तमिति लक्षणा
नुसारादुदात्तालंकाररूपः असंबंधे संबंधकथनमतिशयोक्तिरिति लक्षणादतिशयोक्तिश्च नच सर्वत्रौदात्तस्यासंबंधे संबंधरूपत्व
नरूपत्वं निर्णीतमिति न विविक्तालंकारद्वयलक्षणसमावेशोस्तीति वाच्यं दिव्यलोकगतसंपत्समृद्धिवर्णनादिष्वतिशयास्पृष्ट
स्योदात्तस्य शौर्यौदार्यदारिद्र्यादिविषयवर्णने चोदात्तास्पृष्टाया अतिशयोक्तेश्च परस्परविविक्ततया विश्रांतेः तयोश्चेहार्थवशसंपन्न
समावशयोर्नांगांगिभावः एकेनापरस्यानुत्थापनात् स्वातंत्र्यपारतंत्र्यविशेषादर्शनाच्च नापि समप्राधान्यं यैः शब्दैरिह संबंधिव
स्तु प्रतिपाद्यते तैरेव तस्यैव वस्तुनो संबंधे संबंधरूपस्य प्रतिपाद्यमानतया भिन्नप्रतिपादकशब्दव्यवस्थितार्थभेदाभावात् नापि
संदेहसंकरः एकालंकारकोट्यां तदन्यालंकारकोटिप्रतिक्षेपाभावात् तस्मादिहोदात्तातिशयोक्त्योरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः

णाद्यसंत्रैव वक्ष्यमाणेति शंकितधिय इति वक्ष्यमाणेत्यर्थः तयोः तद्गुणकाव्यलिंगयोः तन्मूलः संकरमूलः ताभ्यां संकर भ्रांतिमत्त्वात् तयोः संकरभ्रांतिमतोः
तस्य उदात्तस्य हेतुमतः कार्यस्य तत्प्रभेदकथनं तत्त्यागलीलायितस्य कार्यमिति वक्तव्ये तदेव त्यागलीलायितमित्यभेदकथनं तदीयेन राजकीयेनेत्यर्थः ।।

अतथ्यौदार्येति अस्यौदार्येत्यर्थः तन्मूलकस्येति वितरणोत्कर्षपर्यवसायिहेत्वलंकारमूलकस्येत्यर्थः ननु राजसंपत्समृद्धेर्यजनागम्यत्वेनावाच्यत्वात्कथं तत्
द्वर्णनात्मकोदात्तालंकारेण सहैकवाचकानुप्रवेशकथनमित्याशंकायामाह वाचकशब्दस्येति त्रयाणामिति एक उदात्तातिशयोक्त्योरपरो हेत्वलस्तुत्योरसं।

संकरः क्वचित्संकराणामपि संकरो दृश्यते यथा मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः संमार्जनीभिर्हृताः प्रातः प्रांगणसीम्नि मंथरचलद्बा।
लांघ्रिलाक्षारुणाः दूराद्दाडिमबीजशंकितधियः कर्षति केलीशुका यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितं अत्र तावद्विदुषां
संपत्समृद्धिवर्णनमुदात्तालंकारः तन्मूलको बालांघ्रिलाक्षारुणा इत्यत्र तद्गुणालंकारः तत्रैव वक्ष्यमाणभ्रांत्युपपादकः पदार्थहेतु
ककाव्यलिंगालंकारश्चेति तयोरेकवाचकानुप्रवेशसंकरः तन्मूलः शंकितधिय इत्यत्र भ्रांतिमदलंकारः ताभ्यां चोदात्तालंकारस्या
कृतानीतद्गुतितयोश्च तस्य चांगांगिभावसंकरः एवंविद्वद्गृहवैभवस्य हेतुमतो राज्ञो वितरणविलासस्य हेतोश्चाभेदकथने हेत्वलं
कारः स च राज्ञो वितरणविलासस्य निरतिशयोत्कर्षाभिव्यक्तिपर्यवसायी एतावन्मात्रे कविसंरंभश्चेदुक्तरूपोदात्तालंकारपरिष्कृ
ते हेत्वलंकारे विश्रांतिः कीदृशी संपदिति प्रश्नोत्तरतया निरतिशयैश्वर्यवितरणरूपाप्रस्तुतकार्यमुखेन तदीयसंपदुत्कर्षप्रशं।
सने कविसंरंभश्चेत्कार्यनिबंधनाप्रशंसालंकारे विश्रांतिः कार्यस्यापि वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतत्वाभिप्राये तु प्रस्तुतांकुरे विश्रांतिः अत्र वि
शेषानध्यवसायात्संदेहसंकरः ९ किंच विद्वद्गृहवैभववर्णनस्यासंबंधे संबंधकथनरूपतयाऽतिशयोक्तेरुदात्तालंकारेण सहैक
वाचकानुप्रवेशसंकरः निरतिशयवितरणोत्कर्षपर्यवसायिनो हेत्वलंकारस्याप्यद्भुतातथ्यौदार्यवर्णनात्मिकयास्तुत्या सहैकवा

वंऽपोदात्तप्रस्तुतप्रशंसाप्रस्तुतांकुरान्यतरयोरित्येवं त्रयाणां परस्परमित्यर्थः उदात्तालंकारस्य हेत्वलंकारांगतायाः पूर्वमुक्तत्वादुदात्तातिशयोक्तिसंकर।
स्यापि तदंगत्वमिति शंका निरस्यति उदात्तादिमात्रस्यैवेति उदात्तादीत्यादिपदेन हेत्वलंकारपरिग्रहः हेत्वलंकारादीत्यादिपदेन चाप्रस्तुतप्रशंसापरिग्रहः।

तत्रापि निरतिशयैश्वर्यवितरणोत्कर्षपर्यवसायिनो हेत्वलंकारस्यैव तादृशवितरणरूपकार्यपरिष्कारद्वारा गतद्रम्यप्रस्तुतराजसंपदुत्कर्षप्रशंसारूपायामप्रस्तु
तप्रशंसायामंगत्वेन तद्भूतातथ्यवर्णनारूपात्युक्तिसंकरस्याप्यपेक्षेति भावः यथायोग्यमिति तथाहि उदात्ततद्गुणयोरंगांगिभावसंकरस्य भ्रांतिमदुदात्तयो
रंगांगिभावसंकरस्य चांगांगिभावे च संकरः तथा भ्रांतिमदुदात्तयोरंगांगिभावसंकरस्योदात्तांगकहेत्वलंकारादिसंदेहसंकरस्य चांगांगिभावेन संक
र इति सूक्ष्ममतिभिरूहनीयं ॥ ९ ॥ स्वकीर्त्यनुवृत्तये ग्रंथनाम स्वनाम चोपनिबध्नन् ग्रंथपूर्त्तिमनुवदति अमुमिति स्वग्रंथस्य प्रामाणिकत्वं सूचयितु

तन्मूलकस्याप्रस्तुतप्रशंसालंकारस्य प्रस्तुतांकुरस्य वा राजसंपत्समृद्धिवर्णनात्मकोदात्तालंकारेण सहैकवाचकानुप्रवेशसंक
रः वाचकशब्दस्य प्रतिपादकमात्रपरतया व्यंजकसाधारण्यादेषां चत्रयाणामेकवाचकानुप्रवेशसंकराणां समप्राधान्यसंकरः न
ह्येतेषां परस्परमन्यत्रांगत्वमस्ति उदात्तादिमात्रस्यैव हेत्वलंकारादिचारुतापादकत्वेनातिशयोक्तिसंकरस्यांगतया ऽनपेक्षणा
त् एवमत्र श्लोके चतुर्णामपि संकराणां यथायोग्यं संकरः एवमन्यत्राप्युदाहरणांतराण्यूह्यानि ९ अमुं कुवलयानंदमक
रोदप्पदीक्षितः नियोगाद्वेंकटपतेर्निरुपाधिकृपानिधेः चंद्रालोको विजयतां शारदागमसंभवः हृद्यः कुवलयानंदो यत्प्रसा
दादभूदयं ॥ ९ ॥ इति श्रीमदद्वैतविद्याचार्यश्रीमद्द्विजकुलजलधिकौस्तुभश्रीरंगराजाध्वरींद्रवरदसूनोरप्पदीक्षितस्य
कृतिः कुवलयानंदः समाप्तः

माह चंद्रालोक इति शारदागमसंज्ञकश्चंद्रालोकमूलभूतो ग्रंथः शारत्कालागमनेन चंद्रस्यालोक इति श्लेषः तस्मा
च कुवलयानंदः स्वग्रंथो ऽभूत् कुवलयस्य कुमुदस्यानंद इति च श्लेष इति शिवमास्तां विद्वद्वृंदमहामान्यरामचंद्रात्मजन्मना विद्यावैद्यनाथेन कृतालंकार
चंद्रिका एनां कुवलयानंदप्रकाशनविशारदां विदांकुर्वंतु विद्वांसः काव्यतत्वविदां वराः असौ कुवलयानंदश्चंद्रालोकोदितोऽपि सन् प्रतिष्ठां लभते नैव विनालंकार
चंद्रिकाम् १ इति श्रीमत्तत्सद्वाक्यप्रमाणज्ञतत्सद्रामभट्टात्मजवैद्यनाथकृताऽलंकारचंद्रिकाख्या कुवलयानंदटीका संपूर्ण

यह पोथी शहर बनारस दिवाकर छापाखानामे कुवलयानंद सटीक शिवचरनके छापाखानेमे छापागया
साकीन महल्ला भदैनी कालीमहलके पास बाकलम दुर्गामिसिर औ छापनेवालेका नाम बदलकारीगर
यह पोथी जिसको लेना होय सो चांदनीचौकमे कुंजगलीके फाटकके पश्चिमतरफ रामचरनके दुकानपर
मिलैगी सम्वत १९२८ मी: आषाढ सुदी १० वार मंगलके दिन समाप्तः ॥ श्रीगणेश ॥